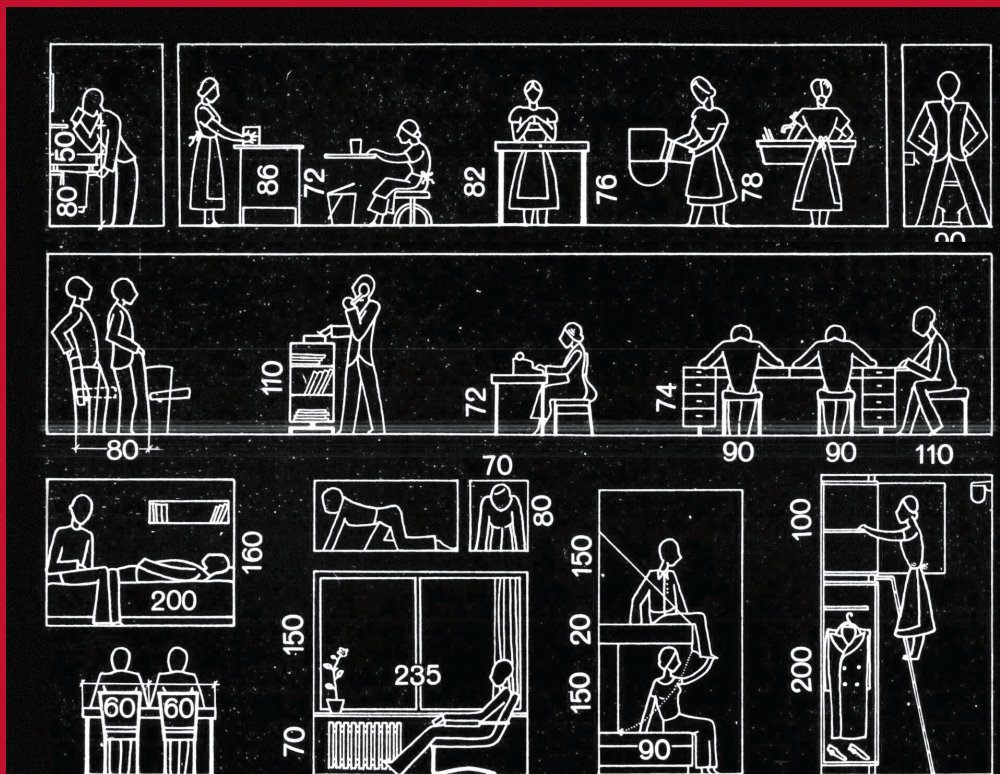

Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében

Bódy Zsombor, Kerékgyártó Béla, Kunt Gergely, Nagy Ágnes,
Sipos András, Szívós Erika, Valló Judit tanulmányai,

valamint Ungváry Krisztián írása

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2015. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2015-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 59. *Áldozatnarratívák*
- 60. *Női szerepek*
- 61. *Vállalatok a 19–20. században*
- 62. *Tudomány és nemzetépítés*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevállások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

A „Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében” című blokkunkat Koltai Gábor és Czoch Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, az OTKA K105953. számú projekt, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Illusztráció Kozma Lajos *Kislakások minimal-helyiségeiről* című cikkéből.
Megjelenés helye: *Tér és Forma* 1936. (9.) 2. 52.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

BUDAPESTI LAKÁSOK ÉS LAKÓIK A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Bódy Zsombor	A lakás mint kutatási téma a modern városok történetében	5
Kerékgyártó Béla	Modern lakás – modern életforma. A lakás normatív modelljeinek változása 1890–1940 között a nemzetközi és a magyar építészetben	17
Sipos András	Ki az úr a házban? Küzdelmek a budapesti lakásbérleti jog körül az 1860-as évektől az 1930-as évekig	44
Nagy Ágnes	A népesség megfelelő eloszlása a térben. A lakótér elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában	69
Szívós Erika	Dobócia történetei: a Belső-Erzsébetváros a pesti köztudatban a két világháború között	94
Kunt Gergely	„Akkor költözünk. Egy nagy háromszobásba.” Egy család lakásszerzési stratégiái egy pesti bérházban a II. világháborútól a forradalomig	117

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Valló Judit	„Háborítatlanul lakni valahol, ahol az én összes »motyóm« [...] megfelelő helyen, együtt van.” Egy építész lakhatási karrierje az 1930-as évek Budapestjén	139
-------------	--	-----

Ungváry Krisztián	„Véres övezet” – Kovács András pokoljárása, 1939–1951	167
-------------------	--	-----

KÖNYVEK

Esésében is súlyos Ujváry Gábor (szerk.): A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.	– Csunderlik Péter	186
Körbesúgott irodalom Szőnyei Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990. I–II.	– Urbán Csilla	195
Glant Tibor: Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában.	– Lévai Csaba	201
Sipos András: A jövő Budapestje, 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek.	– Németh Szandra	208
Szerzőink		213
Contents		215
Abstracts		217

Bódy Zsombor

A lakás mint kutatási téma a modern városok történetében*

A lakás története sajátos gyűjtőlencseként szolgálhat a nagyipari korszak történetírása számára. A lakásépítés és -használat, az otthonkultúra, a lakásügy mint nyilvános diskurzusok és helyi vagy országos szintű politikák tárgya számos kutatási terület metszéspontján fekszik, és ennek megfelelően többféle megközelítésből, sokféle módszer segítségével vonható elemzés alá. A város-, az építészet-, illetve a társadalomtörténet különböző variációi – a nagy társadalmi csoportok életmódjának hagyományos vizsgálata, továbbá a felső rétegek vagy éppen a tömegek lakáskultúrájának újabb keletű kultúrtörténeti elemzése – éppúgy érdeklődnek iránta, mint a fogyasztás történetével foglalkozók vagy a társadalmi reformmozgalmakat, a társadalmat modernista vagy éppen modernizációkritikus alapokon átformálni akaró törekvéseket vizsgáló történészek. Sőt, a gender szemléletű munkák egy része is a lakás történetében találja meg elemzése tárgyát.¹ Mindezen megközelítésmódok abban a felismerésben összegződnek, hogy az épített lakókörnyezet nem egyszerűen leképezi a társadalmi viszonyokat, hanem maga is hozzájárul a társadalmi kapcsolatok, különbségek, hierarchiák létrejöttéhez. Az épületállomány megteremtése és használata ezért olyan társadalmi gyakorlatként vizsgálandó, amelyben egyszerre vannak jelen – csupán analitikusan elválasztható módon – gazdasági összefüggések, társadalmi egyenlőtlenségek és kulturálisan meghatározott gyakorlatok.²

Ebben a rövid, többnyire az újabb német nyelvű munkákra koncentráló szakirodalmi áttekintésben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, miként tölthet be a lakás története sokféle kutatási területet összekapcsoló szerepet. Kiindulópontnak tekinthetjük Friedrich Lenger összefoglaló európai várostörténeti munkáját, amely az urbanisztika hagyományos felfogású történetét ötvözi a várossal szóló diskurzusokkal, a város percepciójának történetével, s ezáltal a különböző politikai diskurzusok elemzése felé is nyitott.³ A város jelenségével minden politikai áramlatnak foglalkoznia kellett az iparosodás kora óta, s a specifikusan nagyvárosiként azonosított szociális problémákra, mint amilyen a lakáskérdés az európai országokban, minden politikai irány megoldásokat keresett. Lenger a lakás témájáról írott fejezeteiben a szakirodalomra támaszkodva

* A tanulmány az OTKA K 105 953. számú, *Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diskurzív terek 1870–1945* című projektjének támogatásával készült.

¹ Vö. Saldern 2006.

² Aigner (Hg.) 2010.

³ Lenger 2013.

összegezi a fentebb vázolt kutatási területeket, így munkája alkalmas lehet a főbb kutatási irányok kérdésfeltevéseinek és eredményeinek bemutatására. Hasonló összefoglalást nyújt Vittorio Magnago Lampugnani, de szorosabban építészettörténeti és urbanisztikai, kevésbé társadalomtörténeti szempontból.⁴ A korszak városépítészeti elméleti munkáinak irányadó darabjai olvashatóak egy nagyon hasznos forrásgyűjteményben.⁵ A lakás történetéről ezeken az újabb munkákon kívül természetesen rendelkezésre áll régebbi összefoglaló munka is.⁶

A lakásra irányuló érdeklődés egyik tengelye Lenger szerint már eredetileg is a munkások lakásügye volt, és maradt azóta is a szakirodalomban. A munkások felől érkező fenyegető feszültségek kezelésének egyik módja éppen a „lakás-reform” kérdése volt, s ezért Európa-szerte mindenütt megjelent a feszültségeket kezelni hivatott lakáspolitikai.⁷ A lakásügyhöz kapcsolódó diskurzusok egységesen, európai léptékben formálódtak számos, a témával foglalkozó nemzetközi kongresszuson. A korábbi, a lakásviszonyokat elsősorban morális szempontok alapján bíráló diskurzusok helyett – amelyek a lakók felelősségének kérdését vetették föl – a századforduló idejére egy szociologizáló egészség- és járványügyi diskurzus vált uralkodóvá a munkáslakással kapcsolatban. Ez egyrészt lehetővé tette, hogy a tulajdonosoknak a tulajdon fölötti, a 19. századi liberális berendezkedés alapján még feltétlennek tekintett rendelkezési autonómiáját korlátozza a közületi szabályozás, hiszen itt vitathatatlan érvek szóltak emellett, ugyanakkor mégsem volt csupán semleges, technikai diskurzus. A munkáslakás értékelésénél, legalábbis impliciten, a polgári lakásmodell szolgált mintaként, amelyben elkülönült egymástól a nappali tartózkodás, az alvás, a főzés és az étkezés tere, s amelyben legalábbis a felnőttek individualizált térhasználata volt jellemző. A különböző társadalomreformer irányzatok e minták leegyszerűsített megvalósítását tartották szükségesnek a munkáslakásokban. A bírálatok elsősorban a nagyvárosok bérkaszárnnyáira irányultak, amelyek drága, egészségtelen és túlságosan szűkös lakásokat kínáltak a munkásoknak. A magánberuházásban épülő nagyvárosi bérházakkal szembeni kritikák tulajdonképpen egyidősek magával ezzel az építési móddal, hiszen már Párizs Haussmann általi átépítésekor bírálták a bérházak építkezéseket.⁸ A modern nagyvárosi lét problémáiként felfogott és – a munkahelyek mellett – a lakásügyben koncentrálódó szociális feszültségek kezelését megcélzó társadalmi reformmozgalmakban sokféle ideológia jelentkezhetett (szociáldemokrata, keresztény, konzervatív, liberális), de ezek általában mind az állami – és a gyakorlatban még inkább a városi – közhatalommal együttműködve igyekeztek kialakítani a megfelelőnek vélt politikát. Az európai országok, különösen Németország – ahol többféle politikai irány rivalizált egymással a szociális

⁴ Lampugnani 2010.

⁵ Lampugnani et al. 2014 (sorozatuk korábbi kötetei a 18. és 19. század, illetve a II. világháború utáni korszak városépítészeti munkáit gyűjtik egybe).

⁶ Kähler 1996.

⁷ A lakáspolitikáról összehasonlító szemléletben: Zimmermann (Hg.) 1997.

⁸ Lampugnani 2010: I. 11–41.

kérdések, s azon belül a lakásproblémák kezelésében – élenjárónak tűnt a községi szociálpolitika, vagy akár a községi szocializmus kifejlesztésében, s ekként az USA-ból is ráirányult a szakértők figyelme.⁹

A 19–20. század fordulóján a megoldás útját két irányban keresték egész Európában. Az egyik a meglévő lakásállomány használatának átalakítása volt. Helyi hatóságok, egyházi és egyesületi kezdeményezések sokasága igyekezett olyan társadalomreformer szociálpedagógiai programot teremteni, amelynek eredményeként a lakáshasználat feltételei – gazdasági oldalról – és ennek formái a lakáshasználók életmódja oldaláról egyaránt közelítettek az elvárt, tulajdonképpen polgári normákhoz. Ennek érdekében a reformerek aktív kommunális lakáspolitikát követeltek – a bérlakás piac szabályozásától a városi telkekkel való gazdálkodáson át a laksűrűség csökkentését előíró rendelkezésekig –, s egyúttal célul tűzték ki a leginkább rászorulónak, illetve problémásnak tekintett lakáshasználók ellenőrzését és életmódjuk befolyásolását a szociális gondoskodás keretei között. Ez az a terület, ahol a gender szempontokat szem előtt tartó szemlélet is be tudott kapcsolódni a lakáskérdés történetébe, hiszen a szociálreformer mozgalmaknak volt egy jelentős női szárnya (női aktivistákkal, női szociális gondozókkal), amely a lakás kapcsán is a nőkre koncentrálna tárgyalta a szociális kérdéseket. Az optimális lakáshasználat ügye az ő szemükben a nők megfelelő szocializációjával mutatott összefüggést és célzott oktatásukkal tűnt megoldhatónak.¹⁰ A szakmai nyilvánosságban elfogadottá vált, hogy a lakáskultúra, az otthon gondozása női kompetencia. Amikor ezek a törekvések a munka és a képzés értékeit helyezték a központba, nagyon is polgári mintákat közvetítettek a munkás népesség felé.

A lakásreform másik irányzata nem a meglévő lakásállomány használatát próbálta megreformálni, hanem új lakások építésével igyekezett a munkások lakásvizonyain javítani. Az I. világháború előtt aránylag kevés közvetlen közületi építkezés volt. A Bárczy István polgármesterségéhez kötődő budapesti szociális lakásépítési program, illetve a Wekerle-telep építése a 20. század elején – mint kifejezetten nagy volumenű városi beruházás – éppen ezért széles nemzetközi nyilvánosságot kapott, történetét a korabeli német nyelvű publikációk alapján Lenger is ismerteti. Ebben az időszakban inkább az volt jellemző, hogy a városok kedvezményes telkek juttatásával vagy pénzügyi garanciák vállalásával támogatták a munkáslakásokat építeni kívánó társaságokat. Az állam ekkor még rendszerint nem kapcsolódott be a munkáslakás-építésbe. A kommunális lakásépítésnél jóval nagyobb volumenű volt Európa-szerte a vállalati lakásépítés. A cégek által épített munkástelepek általában magasabb színvonalúak voltak, mint egy átlagos munkáslakás, és így hozzájárultak a sztenderdek emeléséhez. A telepeken épült munkáslakások ugyanakkor mindig az adott vállalat munkavállalóinak szóló, a lojalitás biztosítását célzó juttatások voltak.

⁹ Graeser 1997; a szociális kérdés európai kezelésének amerikai recepcióját részletesen bemutatja: Rodgers 1998.

¹⁰ Schröder 2001; Terlinden–Oertzen 2006.

A munkások lakáskérdésének kezelésére sokan már az I. világháború előtt is a magántulajdonban álló családi házas építkezést tartották ideális megoldásnak. A magántulajdonban és családi használatban lévő otthon mint sajátos lakásforma eszménye persze elsősorban a polgári rétegekben terjedt el. A kertvárosi életforma eredeti, ideologikus programjában kifejezetten a nagyvárosi lét alternatívája kívánt lenni. Ebenezer Howard javaslatai szerint a kertvárosokat a nagyvárosoktól távol kellene létrehozni, nehogy idővel a nagyvárosi agglomeráció részeivé váljanak. Elég nagyoknak kellett volna ugyanakkor lenniük ahhoz, hogy önmagukban megálljanak és eltartsák saját, szigorúan kézműipari keretek között működő iparukat.¹¹ A kézműipar felértékelése a gyáriparral szemben, éppúgy, mint a természetes táplálkozás divatja a modern, persze még gyermekcipőben járó élelmiszeriparral szemben, és más, a „természetesség” jegyében hirdetett életmódreform-mozgalmak – az öltözködés átalakításától a nudizmus kultuszán át az otthonkultúra reformjáig – rendre Angliából kiindulva érték el az európai országok felső rétegeit több hullámban.¹² Ezek a sajátosan antipolgári kulturális életmódreform-áramlatok, amelyek tipikusan a polgári rétegekben jelentkeztek, csak néhol vezettek tartósabb, konzekvens életmódreform-kísérletekhez.¹³ Ilyen volt a Berlin melletti „Obstbausiedlung Eden”, ami egyfajta szövetkezetként tartósan fennmaradt, vagy a Drezda melletti helleraui művésztelep, amit az építészettörténet is számon tart, illetve az Ascona melletti vegetáriánus kolónia, ami természetgyógyászati szanatóriummal alakulva tudott fennmaradni.¹⁴

A nagyvárosi életformával szemben kritikus törekvésekből tömegméretekben kertvárosok és villanegyedek születtek. A villanegyedekben erősen szegregált formában jöttek létre a nagypolgárság elkülönült lakóterei.¹⁵ Ez az igen drága lakásforma építési vállalkozók, parcellázással foglalkozó befektetők, reformtörekvésekkel áthatott építésszek, és persze a városi alsóbb, illetve középrétegektől elkülönülni vágyó nagypolgárság együttműködésében alakult ki.¹⁶ Paradox módon, a természetesség igénye mellett először ezekben a negyedekben vált teljes körűvé a lakások technikai felszereltsége villanyárammal, telefonnal, hideg-meleg folyóvízzel, házközponti fűtéssel. A nagypolgárság köreiben az I. világháború előtti negyedszázadban higiéniai forradalom ment végbe, melynek részeként normává vált az otthonokban a fürdőszoba.¹⁷ A legnagyobb, egybefüggő villanegyed a kontinentális Európában Berlin nyugati külvárosaiban jött létre.¹⁸ Ezekben egy kifejezetten nem nagyvárosias, hanem a természettel harmóniában lévőnek gon-

¹¹ Lampugnani 2010: I. 251–277.

¹² Merta 2003.

¹³ Kerbs–Reulecke (Hgg.) 1998: 73–154. A kötet tanulmányai áttekintik a természetgyógyászati, öltözködési, táplálkozási, vegetáriánus és antialkoholista életmódreform-mozgalmakat.

¹⁴ Merta 2003; az antropozófia ideológiával épült helleraui telepről Lampugnani 2010: I. 251–277; továbbá Feuchter-Schawelka 1998.

¹⁵ Bodenschatz 2001.

¹⁶ Maier 1999.

¹⁷ Lenger 2013.

¹⁸ Bernhardt 1998.

dolt, a családi élet bensőségességének és az elzárkózó társas életnek teret biztosító lakóövezet alakult ki.¹⁹ Ezek a villanegyedek természetesen mégis szorosan kötődtek a városokhoz, hiszen lakóik egzisztenciája a városokban gyökerezett, és létrejöttüket is a modern városi infrastruktúra tette lehetővé: elképzelhetetlenek voltak megfelelő közlekedési kapcsolat, villany, telefon, valamint a víz- és csatornahálózatba való bekapcsolódás nélkül.²⁰ Az I. világháborúval azonban lezárult a nagypolgári villaépítészeti korszaka, ami nem jelentette azt, hogy a kertvárosok növekedése véget ért volna, épp ellenkezőleg.

Az I. világháború után vált tömegessé az addigi szórványos zöldövezeti családi házas építkezés. Ezt persze sokan úgy értékelték az építész és még inkább a kertépítész szakmában, mint eltömegesedést, az individuális alkotás és életforma végét, amellyel esztétikai és morális értékek mennek veszendőbe.²¹ A szakemberek szemében különösen a korábbi nagy magán- és közparkokkal szemben tűnt minőségromlásnak a kicsiny, sablonos családi kert. A családi házas építkezés terjedése azonban feltartóztathatatlan volt. A két világháború közötti kor jellemzője a lakásépítés gazdasági háttere szempontjából, hogy a magánberuházásban történő bérlakásépítés – ami az I. világháború előtt a lakásteremtés domináns módja volt – szinte teljesen megszűnt, nem utolsósorban azért, mert a háború idejének kötött lakásgazdálkodásából szinte mindenütt fennmaradt valamilyen lakbérszabályozás, s így beruházói szempontból már nem volt annyira vonzó a bérlakásépítés. Ehelyett a saját tulajdon egyéni építése, illetve a valamilyen közületi vagy közületileg támogatott építés vált szinte kizárólagossá.²² A közép- és a jobb keresetű munkások jelentős része törekedett építési telek megszerzésére és családi ház felépítésére valamennyi európai nagyvárosban. A törekvést támogatta az inflációs tapasztalat is, hiszen szemben sok más megtakarítási formával, az ingatlan értékállóan bizonyult. A munkásság és a középrétegek családi házas zónái rendszerint elkülönültek egymástól, és foglalkozási szempontból homogén családi házas övezetek jöttek létre. Az első kertvárosi épületek sokszor csak nyaralóként szolgáltak – amint egyébként a nagypolgári villák is először nyári rezidenciaként voltak használatosak, s később váltak állandó lakhellyé –, s rendszerint csak az infrastruktúra, mindennekelőtt a tömegközlekedési vonalak kiépülése után váltak állandó lakóövezetté.²³

A családi házas, magántulajdonban épülő telepek sokféle formában létrejöhettek. Az egyesületi vagy szövetkezeti keretek között épülő házaknál azonban minden bizonnyal gyakoribb volt az egyedi – rendszerint valamilyen hitelkonstrukcióval támogatott – magánéros építkezés.²⁴ A hatóságok a családi házas zónák kiépítésében általában a szociális kérdések ideális megoldását látták, és gyakran

¹⁹ Biggeleben 2008; Kuhn 2008.

²⁰ Zimmermann 2001; Radicke 2008.

²¹ Schneider 2006.

²² Bernhardt 2008; Lenger 2013.

²³ Kuhn 2001a.

²⁴ Kuhn 2006.

támogatták is valamilyen formában ezek létrejöttét. Az 1920-as években a politika és a társadalomreformerek érdeklődésének homlokterében mindenütt a külvárosi, zöldövezeti városfejlesztés állt, az igazi nagyvárosias, belvárosokra koncentrááló építészeti projektek – vertikális város, felhőkarcolók – inkább csak az építészek szűk körét foglalkoztatták.²⁵ Ritka volt azonban, hogy a kormányzatok közvetlen építetetői tevékenységre vállalkoztak volna, inkább kedvező szabályozással, hitelek biztosításával támogatták a kommunális vagy szövetkezeti építkezéseket.²⁶ Angliában az 1918-as 10%-ról 1939-re 25%-ra nőtt a saját tulajdonú lakások aránya, ami alapvetően a kertvárosi családiház-építéseknek volt köszönhető.²⁷

A családi házas építkezés mellett természetesen jelen voltak olyan, szintén életmódreform-eszmék által vezérelt építési törekvések is, amelyek nem a természetközelség ígézetében próbáltak otthonokat teremteni, hanem kifejezetten belvárosi környezetben igyekeztek új életformát lehetővé tevő lakókörnyezetet teremteni. Bár számos ilyen kísérlet ismert Párizsban, Rómában, Amszterdamban és Koppenhágában,²⁸ a legjelentősebbekre Frankfurtban és Bécsben került sor. Ezek a projektek, részben éppen ellentétben a kertvárosi törekvésekkel, racionalizált, funkcionális szemléletben kívántak lakótereket alkotni, bár a zöldövezeti építkezésekre is jellemző közösségi ideált többnyire ezek is szem előtt kívánták tartani. A közösségi elképzelések megvalósításának olyan ötletei azonban, mint amilyen például a közös konyha volt, nem valósultak meg. Az étel elkészítése és elfogyasztása mint a háztartást, illetve a közösséget definiáló tevékenység a családnál nagyobb körben nem vált elfogadottá. Sőt, nemcsak a közösségi konyha, de még a mosás sem bizonyult centralizálható tevékenységnek, s a közös mosókonyhák sem váltak népszerűvé. A kollektív házak inkább negatív értelemben váltak viszonyítási ponttá, s a két háború közötti korszakot éppen a családra redukált, viszonylag zárt, védett magánszférát jelentő háztartás általánossá válása jellemzi, ami a társadalom alsó rétegeinél azelőtt nem volt általános.

Korábban a városi társadalom alsóbb rétegeinek életmódjában megvalósíthatatlan volt a polgári családra jellemző intimitás. A modern funkcionalista lakás-kialakítási projektek célja éppen az volt, hogy ezt lehetővé tegye a munkásság számára is.²⁹ Ezek a törekvések a modern építőanyagokból és a nagyipari sorozatgyártás sajátosságaiból szerettek volna előnyt kovácsolni, hiszen a modernitás ismérvének éppen azt tekintették, hogy a tömegtermelés révén immár a társadalom széles rétegeinek lehet a korábbinál sokkal magasabb szintű életvitelt biztosítani, elsősorban – leküzdvé a korábbi lakásínséget – a megfelelő otthon kialakításán keresztül, s ez lehetővé teszi a középosztályra jellemző családi életmód, a védett privátszféra megteremtését. Mindez azzal járt, hogy a korábbi, immár ízléstelen luxusnak ítélt, a kézműipari termékeket magasra értékelő esztétika

²⁵ Kuhn 2007.

²⁶ Kuhn 2001b.

²⁷ Lenger 2013.

²⁸ Párizsról Küchel 2007, Amszterdamból Kuhn 2007, Koppenhágáról Tornow 2007.

²⁹ Saldern 2006.

helyett az építészetben és az otthonkultúrában a racionalitás és funkcionalitás esztétikáját igyekeztek megvalósítani a nagyipari technológia alkalmazásával.³⁰ Az 1920–1930-as évek nemzetközi építészkongresszusain – az 1929-es frankfurti lakásépítési kongresszuson például népes magyar delegáció részvételével – fokozatosan vált meghatározóvá ez a modernista szemlélet.³¹

Ilyen törekvések valósultak meg a „vörös Bécs” kiemelkedően nagy volumenűnek számító munkáslakás-építéseiben. Az állammal szemben szokatlanul nagy autonómiát élvező bécsi szociáldemokrata városvezetés egyfajta modern munkásközösségi eszménynek megfelelő lakóteret igyekezett kialakítani. A kifejezetten nagy épülettömbök – a Karl-Marx-Hof 1382 lakásában például hozzávetőleg 5000 ember élt – tágas, közösségi funkciókra szánt zöld tereket fogtak közre, s a közösségi terekhez tartoztak uszodák, óvodák és egyéb kulturális létesítmények, sőt bizonyos értelemben a központi mosoda is. Utóbbira azért is volt szükség, mert a lakásokat nem látták el fürdőszobával, pedig ez ekkoriban már sztenderdnek számított a hasonló építkezéseken Németországban vagy más nyugat-európai országokban.³² A villany és a folyóvíz bevezetésével ugyanakkor ezek a lakások így is sokkal jobban ellátottak voltak, mint a régebbi, tipikus közép-európai nagyvárosi szoba-konyhás munkáslakások. A lakások mérete viszont nemigen haladta meg egy hagyományos munkáslakását, a megépült több mint 61 ezer lakás nagy része 45-50 négyzetméteres volt, ami 15-25 négyzetméterrel kisebbnek számított az ekkoriban épült német vagy más nyugat-európai munkáslakások átlagánál. Ennyire kicsi lakásokat csak a szocialista országok lakótelepein építettek a 20. század második felében. A bécsi városi lakások bére – kicsiségük és a fürdőszoba hiánya miatt – rendkívül alacsony lehetett, a lakótömbök fenntartásának finanszírozása ezért sem volt megoldott, mivel a lakbér nem fedezte a komplexumok fenntartási költségeit.³³ A lakókörnyezetben szigorú rendnek kellett érvényesülnie, komolyan vették a rendkívül részletes házirend fegyelmezett betartását, amibe a békés szomszédsági viszonyok, a csendes viselkedés stb. egyaránt beletartozott.³⁴

A hasonló, a lakások számát tekintve kisebb német városi projektek a bécsinél nagyobb, fürdőszobával ellátott lakásokat építettek. Építészettörténeti szempontból a frankfurti sorházas jellegű lakónegyed a legismertebb. Ezek a maguk korában nagyon újszerű otthonok immár a középrétegek körében is – beleértve a munkásság legfelső rétegét – lehetővé tették, hogy a lakások teljes körűen be legyenek kapcsolva a modern infrastrukturális hálózatokba, mint a villany-, víz- és gázellátás, és így a korábbiakhoz képest technicizált háztartások jöjjenek létre. Az új lakások voltaképpen a középrétegek számára is biztosították otthonaik olyan technikai felszereltségét, ami korábban csak a nagypolgári rétegek számára volt elérhető. A „lakás-fordizmus” jegyében kicsi, egyszerű, funkcionális lakásokat terveztek, ahol

³⁰ Kuhn 1998.

³¹ Saldern 2006.

³² Saldern 2006; Lenger 2013.

³³ Saldern 2006; Lenger 2013.

³⁴ Csendes–Opll (Hgg.) 2006.

a sorozatgyártás lehetővé tette az árak leszorítását, és így a modern lakás a középrétegek számára is hozzáférhetővé vált. Ugyanakkor már ekkor is kritizálták azt a túlzottan funkcionális szemléletet, amikor a lakás minden zugának funkcióját előre, sablonosan megtervezték, nem hagyva teret az egyéni használatnak.³⁵

A racionalizált, technika által lehetővé tett, egyben a technika által meghatározott háztartásvezetéshez a kor diskurzusai nagy reményeket fűztek, főleg a nők társadalmi helyzetében remélhető változás miatt. A tudományos igénnyel tervezett háztartástól azt várták, hogy felszabadítja a nőket a háztartás terhei alól és lehetővé teszi számukra is a kenyérkereső tevékenységet, de ha erre nem is kerülne sor, a korábbinál akkor is nagyobb presztízst biztosíthat a háziasszonynak, aki immár elboldogul a modern technikával is. Az úgynevezett frankfurti konyha tervezése tudományos alapokon nyugodott. A húszeszes számban megépített 6 négyzetméteres konyhát a német vasutak étkezőkocsijának konyhája ihlette, a beépített konyhai eszközök és tárolóhelyek elhelyezését egy átlagos testalkatú nőre optimalizáltan tervezték meg, hogy a konyhai munka folyamatai során a lehető legkevesebb mozdulatot kelljen tenni, s a lehető legegyszerűbben és leggyorsabban lehessen a konyhai feladatokat megoldani. Ez a konyha egyben azt is jelentette, hogy az úgynevezett lakókonyha–munkakonyha-vita az utóbbi javára dőlt el. Ezzel nem az egyszerre nappali tartózkodás és főzés céljára szolgáló, nagyobb alapterületű lakókonyha mellett döntöttek, ami hagyományosan inkább az alsóbb rétegek igényeinek felelt volna meg, hanem a munkakonyha mellett. Voltak, akik úgy gondolták, hogy a lakókonyha biztosítaná a bensőséges családi életet, mivel nem választja el a háziasszonyt a többi családtagtól. Az úgynevezett frankfurti konyhát Margarete Schütte-Lihotzky tervezte, s már a korban is hangoztatták, hogy a konyhai műveletek szempontjából ennyire praktikus tervezésre csak egy nő lehetett képes.³⁶ A háztartás technicizálása a nők számára kétértelmű jelenség volt. Egyrészt lehetővé tette, hogy a nő munkát vállaljon, másrészt a lakásoknak a nagy infrastrukturális rendszerekbe való bekapcsolásával és a modern technika használatával munkává minősítette át és így felértékelte a háztartási tevékenységet. Ez viszont továbbra is a háztartáshoz kötötte a nőket, és továbbra is őket jelölte ki a konyhai feladatok ellátására.³⁷ A háztartások bekapcsolása az infrastrukturális ellátóhálózatokba és felszerelésük technikai eszközökkel piacot jelentett néhány fellendülő iparágban. Ez a háziasszonyok számára ugyanakkor együtt járt az új technika használatának sokat propagált megismerésével és a technikával társított modern életstílus elfogadásával.³⁸

Az új lakásépítések mellett a régebbi városcentrumok rekonstrukciójára először az 1930-as években került sor. Bár más európai országokban is elindultak ilyen projektek, a legnagyobb léptékben Németországban hajtották végre a régi építésű belvárosi negyedek rekonstrukcióját. Itt, részben a gazdasági válságot

³⁵ Saldern 2006; Lenger 2013.

³⁶ Kuhn 1998; Lenger 2013.

³⁷ Hessler 2001.

³⁸ Lauer 1993.

kezelnit hivatott közületi beruházási programok részeként, egy nagy állami alap segítségével 41 városban került sor elsősorban a hagyományos proletárnegyedek fellazítására és megmaradó épületállományuk korszerűsítésére. Ezeket a projekteket – amelyek közül a legismertebb és az egyik legnagyobb szabású a hamburgi volt – a náci rendszer politikai irányvonala határozta meg, mert jelentős részben a vörösnek tekintett és egyúttal kriminalitással jellemzett negyedek rekonstrukcióját célozták meg. Sajátos ugyanakkor, hogy e németországi projektek előkészítéséhez a valamivel korábbi amerikai nagyvárosi rekonstrukciós programokból vették át és adaptálták a módszereket. Más európai országokban, városokban – ahogy Budapesten is – ebben az időszakban a tervek szintjén maradtak az egész negyedekre vonatkozó rekonstrukciók, a megvalósítás fázisába csak az 1950–1960-as években léptek.³⁹

A lakás témája köré szerveződő történeti szakirodalom számos kutatási témát fog át a gazdasági összefüggésektől, az építészettörténeti, urbanisztikai problémákon át az életmód változásaiig, a család átalakulásáig, a nemi szerepek módosulásáig, nem utolsósorban pedig a szociálpolitika történetéig bezárólag. Noha rendszeresek az e kutatási területre vonatkozó publikációk és konferenciák, vannak a német nyelvű kutatásnak hiányterületei. Bár az igény megfogalmazódott,⁴⁰ mégis kevés olyan kutatás van, amely a lakáshasználat hétköznapijaival foglalkozna, azzal például, hogy lokális szinten az egykori szereplők hogyan viszonyultak saját lakásukhoz, lakásviszonyaikhoz. Ilyen kutatások eredményei az Alltagsgeschichte jegyében inkább az 1990-es években jelentek meg.⁴¹ Az utóbbi bő évtizedben kultúrtörténeti szemléletű munkák születtek e témában, amelyek a nagyvárosi lakás problémáival való foglalkozást sokszor a modernitás kissé elmosódó fogalmához kötve értelmezik, és így egy átfogóbb történeti problematika részének tekintik. A lakáskérdéshez kapcsolódóan a városi infrastruktúra, a nagy kommunális hálózatok és a közlekedés kiépítése szintén mint a modernitás sajátossága vált kutatási kérdéssé. A lakásügyet emiatt nem önmagában, hanem a modern társadalom szerveződésébe ágyazva vizsgálják. A modern lakás tehát nem egyedi objektum, hanem a technikai és társadalmi hálózatok egyik csomópontja. A városi infrastruktúra kutatásának technikai oldala, éppúgy, mint a tágabb, modern társadalomra és annak jövőjére vonatkozó elképzelésrendszer az infrastruktúra fejlesztését célzó koncepciókkal együtt ma a kultúrtörténet egyik ígéretes kutatási területének tűnik. Olyan iránynak, ahol a város- és a lakástörténet kutatása még számos új eredményre vezethet.⁴² Ez viszont azzal jár együtt, hogy háttérbe szorul a lakásügy mint szociális kérdés, illetve a lakáshoz kapcsolódó hétköznapi konfliktusok elemzése. Úgy tűnik, a két eltérő elemzési irány – a konfliktusokra koncentráló társadalomtörténeti és a modernitás iránt érdeklődő kultúrtörténeti – nehezen tud egymásra találni.

³⁹ Harlander 2007; Lenger 2013.

⁴⁰ Saldern 2006.

⁴¹ Kerbs–Stahr (Hgg.) 1992; Saldern 1997.

⁴² Lenger 2006.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aigner, Anita (Hg.) 2010: *Vernakulare Moderne. Grenzüberschreitungen in der Architektur um 1900. Das Bauernhaus und seine Aneignung*. Bielefeld.
- Bernhardt, Christoph 1998: *Bauplatz Groß Berlin. Wohnungsmärkte, Terraingewerbe und Kommunalpolitik im Städtewachstum der Hochindustrialisierung (1871–1918)*. Berlin–New York.
- Bernhardt, Christoph 2008: Vom Terrainhandel zur Weimarer Städtebaukoalition. Unternehmen und Unternehmer im Berliner Eigenheimbau von 1900 bis 1939. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 71–91.
- Bigeleben, Christof 2008: Reichtum und Wohnsegregation, parteipolitische Präferenzen und kulturelle Distinktionsmechanismen: Die Berliner Wirtschaftselite im Kaiserreich. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 15–47.
- Bodenschatz, Harald 2001: Städtebau – Von der Villenkolonie zur Gartenstadt. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland*. Stuttgart–München, 76–105.
- Csendes, Peter – Opll, Ferdinand (Hgg.) 2006: *Wien. Geschichte einer Stadt*. Band 3. *Von 1790 bis zur Gegenwart*. Wien–Köln–Weimar.
- Feuchter-Schawelka, Anne 1998: Siedlungs- und Landkommunebewegung. In: Kerbs, Dithart – Reulecke, Jürgen (Hgg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen*. Wuppertal, 227–244.
- Gräser, Marcus 1997: *Armut, Stadt, Sozialreform. Überlegungen zum welfare state building in Deutschland und in den USA 1880–1920*. Frankfurt am Main.
- Harlander, Tilman 2007: Zwischen Großstadtfeindschaft und Bombenkrieg. Stadtwohnen 1933 bis 1945. In: *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven*. Ludwigsburg–München, 220–231.
- Hessler, Martina 2001: »Mrs. Modern Woman«. *Zur Sozial- und Kulturgeschichte der Haushaltstechnisierung*. Frankfurt–New York.
- Kähler, Gert 1996: *Geschichte des Wohnens*. Band 4. Stuttgart.
- Kerbs, Dithart – Reulecke, Jürgen (Hgg.) 1998: *Handbuch der deutschen Reformbewegungen*. Wuppertal.
- Kerbs, Dithart – Stahr, Henrick (Hgg.) 1992: *Berlin, 1932. Das Letzte Jahr der ersten deutschen Republik: Politik, Symbole, Medien*. Berlin.
- Kuhn, Gerd 1998: *Wohnkultur und kommunale Wohnungspolitik in Frankfurt am Main 1880–1930. Auf dem Wege zu einer pluralen Gesellschaft der Individuen*. Bonn.
- Kuhn, Gerd 2001a: Suburbanisierung – Planmäßige Dezentralisierung und »wildes« Siedeln. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland*. Stuttgart–München, 164–173.
- Kuhn, Gerd 2001b: Städtebau – Heimstätten, Kleinhäuser und Kleinsiedlungen In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland*. Stuttgart–München, 184–197.

- Kuhn, Gerd 2006: »Wildes« Siedeln und »stille« Suburbanisierung. Von den Wohnlauben zu den privaten Stadtrandsiedlungen. In: Janatkova, Alena – Kozinska-Witt, Hanna (Hgg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Stuttgart, 111–131.
- Kuhn, Gerd 2007: Citybildung und Dezentralisierung – urbane Wohnprojekte in der Weimarer Republik. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven*. Ludwigsburg–München, 184–195.
- Kuhn, Gerd 2008: Stile des Lebens, Distinktion und Technisierung. Aspekte großbürgerlichen Wohnens. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 269–284.
- Küchel, Lisa 2007: Paris, Auteuil. Individuelles Wohnen in der Rue Mallet-Stevens. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven*. Ludwigsburg–München, 214–219.
- Lampugnani, Vittorio Magnago 2010: *Die Stadt im 20. Jahrhundert. Visionen, Entwürfe, Gebautes*. I–II. Berlin.
- Lampugnani, Vittorio Magnago – Frey, Katia – Perotti, Eliana, 2014: *Anthologie zum Städtebau. Das Phänomen Großstadt und die Entstehung der Stadt der Moderne*. Berlin.
- Lauer, Heike 1993: »Die neue Baukunst als Erzieher«? Eine empirische Untersuchung der Siedlung Römerstadt im Frankfurt am Main. In: Hofmann, Wolfgang – Kuhn, Gerd (Hg.): *Wohnungspolitik und Städtebau 1900–1930*. Berlin, 265–284.
- Lenger, Friedrich 2006: Einleitung. In: Lenger, Friedrich – Tenfelde, Klaus (Hgg.): *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert. Wahrnehmung – Entwicklung – Erosion*. Köln–Wien–Weimar, 1–21.
- Lenger, Friedrich 2013: *Metropolen der Moderne. Eine europäische Stadtgeschichte seit 1850*. München.
- Maier, Charles S. 1999: Stadt, Kaiserreich und imperiales Klima als Voraussetzung für urbane Visionen. In: Blau, Eve – Platzer, Monika (Hgg.): *Mythos Großstadt. Architektur und Stadtbaukunst in Zentraleuropa 1890–1937*. München–London–New York, 24–43.
- Merta, Sabine 2003: *Wege und Irrwege zum modernen Schlankheitskult. Diätkost und Körperkultur als Suche nach neuen Lebensstilformen. 1880–1930*. Stuttgart.
- Radicke, Dieter 2008: Verkehrsentwicklung und Suburbanisierung durch Villenvororte: Berlin 1871–1914. In: Reif, Heinz (Hg.): *Berliner Villenleben. Die Inszenierung bürgerlicher Wohnwelten am grünen Rand der Stadt um 1900*. Berlin, 49–69.
- Rodgers, Daniel T. 1998: *Atlantic Crossings. Social Politics in a Progressiv Age*. Cambridge–London.
- Saldern, Adelheid von 1997: *Häuserleben. Zur Geschichte des städtischen Arbeiterwohnens vom Kaiserreich bis heute*. 2. Aufl. Bonn.
- Saldern, Adelheid von 2006: Wohnen in der europäischen Großstadt 1900–1939. Eine Einführung. In: Janatkova, Alena – Kozinska-Witt, Hanna (Hgg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich*. Stuttgart, 11–38.
- Schneider, Uwe 2006: Das Konzept der »Gartenkultur« und die »Entdeckung« des Siedlergartens. In: Janatkova, Alena – Kozinska-Witt, Hanna (Hgg.): *Wohnen in der*

- Großstadt 1900–1939. Wohnsituation und Modernisierung im europäischen Vergleich.* Stuttgart, 91–110.
- Schröder, Iris 2001: *Arbeiten für eine bessere Welt. Frauenbewegung und Sozialreform 1890–1914.* Frankfurt–New York.
- Terlinden, Ulla – Oertzen, Susanna von 2006: *Die Wohnungsfrage ist Frauensache! Frauenbewegung und Wohnreform 1870 bis 1933.* Berlin.
- Tornow, Britta 2007: Kopenhagen, Ydre Nørrebro. Wohnen im Großblock einer privaten Genossenschaft. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Stadtwohnen. Geschichte, Städtebau, Perspektiven.* Ludwigsburg–München, 202–207.
- Zimmermann, Clemens (Hg.) 1997: *Europäische Wohnungspolitik in vergleichender Perspektive 1900–1939.* Stuttgart.
- Zimmermann, Clemens 2001: Suburbanisierung – Die wachsende Peripherie. In: Harlander, Tilman (Hg.): *Villa und Eigenheim. Suburbaner Städtebau in Deutschland.* Stuttgart–München, 50–63.

Kerékyártó Béla

Modern lakás – modern életforma

*A lakás normatív modelljeinek változása 1890–1940 között
a nemzetközi és a magyar építészetben*

A 19. századi industrializáció és urbanizáció, a modern tömegtársadalom kialakulása a (nagy)városok társadalmi-térbeli viszonyainak, és ezen belül lakásformáinak mélyreható átalakulásával járt együtt. A lakás mint a változó életformák kerete nyitottá, „a hogyan lakjunk?” kérdése mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt megoldandó feladattá vált.

Alapvető változások mentek végbe a nyilvánosság és a magánszféra szerveződésében. A munkahely és a lakás nagymértékben elváltak egymástól, a lakás mindinkább refugiummá, a magánélet színterévé vált. A társadalom általános demokratizálódási és individualizációs tendenciái szorosan összekapcsolódtak a lakás kérdéseivel.¹

Az individualizálódás, a „lakásatomok” kialakulásának előfeltétele a városi élet intézményesülése és hálózatossá válása, a szolgáltatóhálózatok (víz, gáz, csatornázás, villany, közlekedés) kiépülése volt. A technikai és társadalmi változások mellett megnőtt a kulturális minták, divatok jelentősége. A médiumok fontos közvetítő szerepet töltek be a nyilvánosságban, az individualizált fogyasztás orientálásában.²

A 19. század második felének óriási mértékű lakosságnövekedése nagy kihívást és lehetőséget jelentett az építés számára, amely a gazdaság legfontosabb területei közé tartozott. Az építészet mint professzió is bekerült a piac és a nyilvánosság által meghatározott modern kultúrába, s ez feladatai, identitása folyamatos meghatározására és a legitimitás keresésére ösztönözte. Specializált szakágak, szakmák alakultak ki, s a mérnökök, a hivatalnokok, a várostervezők és az építészek között küzdelem bontakozott ki a kompetenciákért és a legitimációért. Az építészek jogot formáltak az épületek megtervezésén túl a várostervezésre és a lakberendezésre is. Mindez új követelményeket támasztott a szakmai képzéssel, a jogosítványokkal, a szakma képviselével és érdekképviselével szemben.³

A „hogyan, mit és kinek építünk” kérdése összekapcsolódott a lakás- és életforma változásával is. A skála két végén egyrészt – a modern nagyvárosok kialakulása folytán – a tömeges lakásviszonyok és -építés, a másikon pedig az individuális lakás és életforma kapcsolata állt. Az utóbbival kapcsolatban az elemzések különböző oldalokról mutattak rá a 18. századi reprezentációs nyilvánosságból

¹ Rowe 1993.

² Reulecke 1997.

³ Muthesius, S. 1974: 67.

a magánélet intimitásába való visszahúzódásra.⁴ Hosszú időnek kellett azonban eltelnie a nyugati társadalmakban is ahhoz, hogy a lakásigények kielégítése általános társadalmi normává – és gyakorlattá – váljon.

A bérház, bércasárnya versus családi ház kérdése a 19. század második felétől folyamatosan vitatéma volt. Sokan idegenkedtek a kialakuló tömeges és anonim lakásformától, s a kaotikusnak és erkölcstelennek ítélt modern viszonyokkal szemben a tradicionális életforma értékeire hivatkoztak. A lakásforma és a lakás helyének megválasztása, a villa vagy a családi ház elsősorban a középosztály számára jelentett elérhető lehetőséget. Ez a középosztály folyamatosan szélesebbé vált, illetve az emancipatórikus reformmozgalmak programszerűen is megfogalmazták e kör kiterjesztését. Létrejönnek, részben önszerveződő alapon, a különböző középosztályi csoportok igényeit kielégítő lakásépítő szövetkezetek, de épülnek reformbérházak munkások felsőbb rétegei számára is. Ebbe a körbe sorolható a később tárgyalt kertvárosmozgalom is.

A következőkben a modern lakás és életforma kialakulása szempontjából két meghatározó – részben egymásra épülő – időszak koncepcióit és fejleményeit vesszük szemügyre: a 19. és 20. század fordulóját és a két világháború közötti időszakét.

AZ ANGOL HATÁS ÉS KÖZVETÍTŐI

A polgári lakásforma kialakítása és berendezése meghatározott kulturális és életmódmintákhoz igazodott.⁵ Ezek között kiemelkedő szerep jutott az angliai fejleményeknek és kontinentális hatásuknak. A kontinensen meghatározó historizálással szemben Angliában egy hosszú időn át alakuló, kötetlenebb hagyományról volt szó, amely új kapcsolódási pontokat, hivatkozási lehetőségeket teremtett. Más oldalról megfogalmazva, ahogyan Stefan Muthesius rámutatott, az angol építészképzés kevésbé volt kialakult, formalizált a századfordulóig, s ily módon kevésbé hatott rá az a klasszicizáló nyelvezet, amely a kontinentális építészet historizáló irányainak sajátja volt. Az Arts and Crafts hatás⁶ nyomán „alakultak ki azok a művészeti elvek, amelyek Európa-szerte a lakóház- és otthonkultúra gyökeres reformját indították el”.⁷ Ez a folyamat a századfordulón gyorsult fel, amikor a figyelem nagymértékben a mindennapi élet, az intimszféra kérdései felé

⁴ Sennett 1998; Forty 1986.

⁵ Az 1860-as évektől nagyobb figyelem irányult az enteriőr, a bútorozás, a berendezés kérdéseire. Az ezzel kapcsolatos publikációkat Adrian Forty foglalta össze (Forty 1986: 111).

⁶ Angliából kiinduló szociálreformer mozgalom a 19. század második felében, amely elsősorban John Ruskin és William Morris nevével kapcsolódott össze. Az előrehaladó industrializációval szemben a céhes hagyományok és a mesterségek újraélesztését, az iparművészet, a lakás és az életvitel reformját tűzte ki célul. (Lásd például a Victoria and Albert Museum honlapját: <http://www.vam.ac.uk/content/articles/t/the-arts-and-crafts-movement/> – utolsó letöltés: 2014. november 28.)

⁷ Sármány-Parsons 1992: 189.

fordult. Az egyszerűség, a komfort, az otthonosság érvényesülése fontos érték-ként fogalmazódott meg. A lakás mint építészeti feladat előtérbe kerülésével az iparművészet és az építészet sokszor tervezői szinten is összekapcsolódott egymással. A polgári életforma-minta kialakulásában jelentős szerepet játszott az életreform-mozgalom,⁸ amelyet az ekkor új formában és léptékben megjelenő kulturális és szakmai sajtó közvetített. Különösen fontos volt az 1893-ban alapított *The Studio* hatása, amely a kontinensen hatékony terjesztője volt az angol építészet, lakberendezés és életforma mintáinak. A kontinensen és főleg Közép-Európában elsősorban Hermann Muthesius és Adolf Loos számítottak az angol hatás legfontosabb közvetítőinek. Muthesius a német kormány által kiküldött kulturális attaséként több éven át tanulmányozhatta az angol iparművészet és építészet fejlődését, és tanulmányok és könyvek sorában számolt be tapasztalatairól. Különösen *Az angol ház* című háromkötetes munkája gyakorolt nagy hatást, amelyben a történettől és kortárs tendenciáktól a lakások beosztásáig, alaprajzáig és berendezéséig komplex módon tárgyalta az angol ház modelljét és fejlődését.⁹ De nem elégedett meg a közvetítéssel, hanem az építészeti és tárgyi kultúra kortárs helyzetére vonatkozó nézeteit programszerűen is megfogalmazta a *Stilusépítészeti és építőművészet* című munkájában.¹⁰ Ebben polemikus formában állította szembe egymással az antik és reneszánsz formájában kanonizálódott klasszicizáló, kozmopolitának és spekulatívnak tartott irányt a helyi kultúra adottságaival és a mesterségekkel szoros kapcsolatban álló középkori-rokokó-biedermeier hagyományvonallal. Muthesius azonban nem helyezkedett a visszafelé forduló, nosztalgikus konzervativizmus álláspontjára: leszögezte, hogy a gótikához és a középkorhoz nem lehet visszatérni. S ebben a modern technika fejlődésének, illetve a monumentális kultúrával szembeállított mindennapi kultúrának, mindennapi feladatoknak és az ezeket megvalósító építészetnek tulajdonított meghatározó szerepet.¹¹ A vas és üveg felhasználásával készült épülettípusokat, építményeket, sőt műszaki létesítményeket (hidak, gőzhajók, vasúti kocsik, kerékpárok stb.) tekintette a kor igazi teremtményeinek és kifejezőinek, amelyekben szerinte „egy szigorú, mondhatni tudományos tárgyúság, minden külső díszítő formától való tartózkodás, egy a mű által szolgálendő rendeltetéshez illő pontos megformálás”¹² érvényesül. Az ipar fejlődését a magaskultúra által elnyomott

⁸ A századfordulón kibontakozó individualizáció és szekularizáció a mindennapi életvitel tudatos alakításával, „egyévre szabásával” járt együtt (így a táplálkozás, a testkultúra, a női emancipáció területén). Ezekhez is kapcsolódva a bevett vagy tradicionális intézményeken kívül vagy azokkal szemben új hit- és életközösségek alakultak, amelyek egyik legfontosabb modelljét a művészkolóniák jelentették (mint például a darmstadti művésztelep vagy nálunk a gödöllői művésztelep). De más értelmiségi, illetve polgári körök is alakítottak önszerveződő alapon rövidebb-hosszabb ideig fennálló közösségeket. Hordozói az ifjúság korra jellemző kultuszának megfelelően elsősorban e csoportok voltak. Átfogóan lásd Buchholz et al. 2001; Németh 2013.

⁹ Muthesius, H. 1904.

¹⁰ Muthesius, H. 1902.

¹¹ Muthesius, H. 1902: 45–46.

¹² Muthesius, H. 1902: 50.

mesterségek folytatójának és megújítójának látta. Úgy gondolta, hogy a fejlődés a kicsitől a nagy, a belsőtől a külső felé tartott, vagyis elsőként a használati tárgyokban, majd a lakásban manifesztálódott. Itt látta követendőnek az angol példát, s Németországba, Berlinbe visszatérve építészként is sikeresen dolgozott a Landhaus (vidéki ház) típusának meghonosításán. A kiindulópontot azért is ebben ragadta meg, mert a használó itt nemcsak egy külső kultúra befogadjaként, hanem tevékeny formálójaként is szerepet játszott, amiben az ízlésnek fontos szerep jutott. Megítélése szerint a környezet iránti igényességnek és felelősségnek erkölcsi szerepe van. Ez a feltétele az építészet mint közösségi művészet kibontakozásának, érvényre jutásának is:

„A művészet egyáltalán nem csak a képesség, az esztétikai érzések kiélésének alkalma, hanem jellem és érzület kérdése is. Különösen igaz ez az építészetre mint a napi élet művészetére vonatkozóan, amelyben a tárgyszerű célok mellőzése, minden kívülről hozott szempont automatikus érvényesítése a legkeservebben megbosszulja magát.”¹³

Mindezt egy harmonikus kultúra eszményében foglalta össze, amelyet nemzeti keretben gondolt el.

Muthesius részt vett a német Werkbund megalapításában is, amely a kézműipar és az ipar, a tervezők, a termelők és az állam közötti kapcsolatok kialakítását és ily módon minőségi és nemzetközileg versenyképes termékek létrehozását tűzte ki célul. A Werkbund I. világháború előtti tevékenysége elsősorban az iparművészethez kapcsolódott, de – főként építészek munkái révén – összművészeti alkotássá is bővíthetett, mint ahogy keretei között felmerültek az iparosított tömegtermelés kérdései is. Nem véletlen, hogy a szövetség 1914-es kongresszusán nagy vita robbant ki a művész-tervező individuális szabadságát védelmező Henry van de Velde és a szabványosítást képviselő Muthesius között.¹⁴

Adolf Loos, Muthesius mellett a másik már említett közvetítő karrierje a civil szférához, tervezői munkássága alapvetően a lakáshoz kapcsolódott. Self-made man volt, aki akadémiai képzését megszakítva amerikai és angol útja során szerzte meghatározó tapasztalatait, s vált ezek hirdetőjévé, az elmaradottnak tartott bécsi kultúra modern reformátorává. Loos először írsaival szerzett hírnevet magának: a mindennapi tárgyakra vonatkozó szövegei párhuzamosan születtek lakberendező és belsőépítészeti munkáival. Élesen szemben állt mind a historizmus reprezentációjával, mind pedig a szecesszió művész- és formaközpontú felfogásával. A mindennapi használhatóságot, kényelmet, komfortot tekintette elsődlegesnek, a műteremben rajzoló művész-építész (és iparművész) helyett az adott helyre, megfelelő anyagban és mesterségbeli tudással kivitelezett tárgyakat és lakást tekintette elsődleges céljának. Szembeszállt a szecesszió külsődlegesnek

¹³ Muthesius, H. 1902: 63.

¹⁴ E híres vita dokumentumait számtalan helyen publikálták, például Junghanns 1982: 165–166.

és felületesnek ítelt „rajzos” dekorációjával, művészi megközelítésmódjával. Fel fogását nevezetes írásában (*Építészet*) sarkosan fogalmazta meg:

„A háznak mindenkinek tetszenie kell. Szemben a műalkotással, melynek viszont nem kell tetszenie senkinek. [...] Csak az építészet egész kis része tartozik a művészethez: a síremlék és az emlékmű. Minden mást, aminek gyakorlati célja van, ki kell zárni a művészet birodalmából.”¹⁵ Loos az angol hatást a historizmus előtti kora polgári otthonok egyszerűségével, a biedermeier hatásaival ötvözte.

Az angol hatás körébe tartozott a kertvároseszmé elterjedése is, amit az angol Ebenezer Howard az 1880-as években írt *To-morrow: A Peaceful Path to Social Reform* című művében fogalmazott meg először, majd lényegesen módosított formában 1902-ben a *Garden Cities of To-morrow* címen publikált. A kertvárosokat Howard London, illetve a nagy ipari városok decentralizációjaként, az urbánus és rurális életmód ötvözeteként gondolta el. Ideális formában harminc- és hatvanezer lakos közötti szatellitvárosokat képzelt el, amelyek lakói egységesen megtervezett, zöldövezeti lakókörnyezetben élnek. Az Angliában, majd Európa-szerte megépült kertvárosok azonban a nagyvárosok szélén, azok agglomerációjában valósultak meg. Mind a telepítés szerkezetét, a beépítés tipizált épületeit és az életmódot tekintve egyfajta átmenetet képeztek a nagyvárosi és vidéki életforma között, némi nosztalgikus felhanggal az utóbbi iránt, de az előbbi szerkezetéhez tartozva.

ÚJRAKEZDÉS A 20-AS ÉVEKBEN: A MODERN MOZGALOM ÉS A LAKÁSKÉRDÉS

A 20-as években kibontakozó modern mozgalom részben folytatta, részben radikálisan újrafogalmazta a századforduló modelljeit. A civilizációs és értékválságra a korszak erőteljes kultúrkritikával, illetve a társadalom újraszervezésének programjával válaszolt, amelyeket Harry Francis Mallgrave nyomán a spenglerizmus és a taylorizmus címszavaival nevezhetünk meg.¹⁶ A gyökereik annyiban közös volt, hogy mindkettő mélyreható változásokat involvált, miközben persze az irányuk homlokegyenest eltért egymástól, amit főként a technikai civilizációhoz való viszonyuk fejez ki. A gép egyszerre volt mitikus erő, az emberi társadalmat maga alá gyűrő Moloch, és egy új társadalom kialakításának fő hajtóereje. Az új építészetben vagy *építésben*, ahogy a korszakban elsősorban nevezték, a századforduló organikus-természeti kapcsolatait és analógiáit felváltotta a mechanika, a gép. Az intuíció mint természeti ösztönző (*Trieb*) helyére a ráció került – még akkor is, ha egyébként a biológiai tényező jelentőségét hangsúlyozták, mint például Moholy-Nagy László. A századforduló művész-építészeti által kialakított

¹⁵ Loos 2004: 207.

¹⁶ Mallgrave 2005: 235.

Gesamtkunstwerk helyett a modern technikával felszerelt mérnöki, higiénikus gépezet került a középpontba. Az építészek a modern technikát a demokratizálás, a tömegigények szolgálatába akarták állítani.¹⁷ A szegénység, amelyet orvosolni kellett, egyszerre volt fizikai és szellemi-kulturális. Walter Benjamin egyik sokat idézett esszéjében – *Tapasztalat és szegénység* – egyenesen új barbárságról, „mezítelen kortársról” beszélt, „aki újszülöttként bömbölve hánytorog a kor piszkos pályáiban”.¹⁸ Benjamin Adolf Loosra mint „programadó szellemre” hivatkozott. Loos, ahogyan már volt szó róla, a századfordulótól kezdve az egyszerűség értékét hirdette. Különösen híressé és hírhedtté vált a díszítéssel szembeni heves kritikája. Az egyszerűséget a háború után a takarékoság erényeként fogalmazta újra, és – szemben a háború előtti írásainak elsősorban kulturális, kultúrkritikai irányával, az életreformer magatartásnak határozott szociális töltetet adott. Híressé vált villaépületei mellett a húszas évek első felében figyelme a szociális építés felé fordult, ekkor kapta egyetlen hivatalos megbízását az akkor megalakult szociáldemokrata városvezetés révén: a Telepépítési Hivatal vezetőjeként foglalkozott a szervezett lakásépítéssel. Amikor azonban a részben önellátáson és egyéni autonómián alapuló kistelepkek helyett a bécsi tömeges lakásépítésben a nagy tömbök paternalista építészete vált uralkodóvá, lemondott, s Bécset is elhagyva Párizsba távozott.

A Loos által is kiemelt *takarékosság* nemcsak gazdasági kényszerűsége adott reakció volt, hanem koreszme is: igazságos elosztás, emberhez méltó körülmények, s elsősorban a lakáshoz való hozzájutás biztosítása minél szélesebb rétegek számára. A szociális építés terén élenjáró két országban ezt törvénybe, illetve az alkotmányba is belefoglalták. Hollandiában már 1901-ben megszületett a nevezetes lakástörvény, amely a lakásépítés hatósági támogatását, illetve városrendezési tervek készítését írta elő. Németországban a weimari alkotmány alapjogként deklarálta a lakáshoz való jogot, amivel politikai hivatkozási alapot teremtett, s támpontjává lett az 1920-as évek német szociális építkezéseinek. A tömeges építés azokon a helyeken bontakozhatott ki, ahol a szociális megfontolás szociáldemokrata kommunális politikával kapcsolódott össze (Hollandiában Amszterdamban és Rotterdamban, Németországban Frankfurtban és Berlinben, vagy a „vörös” Bécsben). De a modern mozgalom jóval szélesebb körökre terjedt ki. Igaz, magja ezekben az országokban volt, s innen terjedt aztán tovább a kontinens többi részére, Angliába, az Egyesült Államokba és Dél-Amerikába.

A szociális szempont érvényesítése a társadalom kiegyenlítésének és az emancipációnak az elképzelését jelentette, nem egyszerűen a karitatív szükségintézkedéseket vagy a segélyezést. A szociális lakásépítés tehát alapvetően nem szükség-lakások építéséről szólt, hanem – a rendelkezésre álló szűkös erőforrások minél takarékosabb felhasználásával – minél szélesebb rétegek emberhez méltó, azaz a kor technikai és komfortszintjén álló lakáshoz juttatását tűzte ki célul. Ez különböző beépítési és lakástípusokban valósulhatott meg, s – ahogy a kor-

¹⁷ A korszak lakásépítészetéről átfogóan: Kähler 2000.

¹⁸ Benjamin 1980: 740.

szakban nevezték – a „minimállakás”¹⁹ más berendezést kívánt, mint a korábbi polgári lakások. Ily módon a lakberendezés, a megfelelő bútorok tervezése és tömeges gyártása is fontos területté lépett elő. Ideológia, program és a tényleges lehetőségek között csak nehezen, s csak hosszú idő alatt jött létre összhang. Az ipari előállítás, a nagylakótelepek, a ház mint gép és használati tárgy csak később, főleg a II. világháború után vált megvalósíthatóvá. A húszas évek ebből a szempontból a hőskort jelentették, az ideológia megteremtésével és tapogatózó gyakorlati kísérletekkel.

AZ ÚJ ÉPÍTÉSZET IDEOLÓGIÁJA ÉS KÍSÉRLETI TELEPE – WEISSENHOFSIEDLUNG, STUTTGART

Az ideológiát tekintve Le Corbusier *Új építészet felé* című, 1923-ban megjelent könyve nagy hatással fogalmazta meg az új elveket.²⁰ A könyvben két vonulat különböztethető meg: az egyik a szakma, a tervezés hagyományára, összetevőire vonatkozik, a másik pedig a kor gépi kultúrájának aktivista diagnózisa, amely a könyv számára írt nevezetes utolsó, *Építészet vagy forradalom* című fejezetben összegződik. A forradalom itt anarchiával, felfordulással azonosítódik, míg az építészet egy új rend megteremtésének eszközeként jelenik meg. Mindkét vonulatot egybekapcsolja a rend fogalma, amely mutatja Le Corbusier gondolkodásának, a klasszikus építészethez kapcsolódó voltát. Le Corbusier megfogalmazta a lakógép sok félreértésre is okot adó elképzelését, a tipizálás, szabványosítás és tömegtermelés szükségességét. A „függőleges kertváros” tervében újradefiniálta és kiferdította a kertváros-elképzelés vidékies, tradícióközeli vonásait. Az új rend megteremtésének elsődleges eszközeként felértékelte az építész szerepét. Olyan kulcsszereplőnek tartotta, aki a lakáskérdés megoldásával hozzájárul a társadalom megbomlott egyensúlyának helyreállításához.

Nevezetes öt pontjában a húszas évek közepén hatásosan foglalta össze az új anyagok és szerkezetek használatára támaszkodó építészet sajátosságait:

¹⁹ A kis- vagy minimális lakás kérdése a korszak egyik legtöbbet tárgyalt problémája volt. A nehéz gazdasági és szociális körülmények, másrészt pedig a társadalmi emancipáció minél szélesebb rétegeket átfogó eszménye sürgetővé tette a lakáskérdés megoldását. Ez a korábbiakhoz képest mindenképpen kisebb, ugyanakkor alaprajzát, helyiségei beosztását tekintve átgondoltabb és a korszak technikai szintjén álló lakások minél nagyobb számú építését jelentette. A fogalom a funkcionalista szemlélet hatását mutatja, s főként a német szociális építkezésekhez kapcsolódott. A modern építészet nemzetközi szervezete, a CIAM második, Frankfurtban megrendezett kongresszusát a lakásminimum (Die Wohnung für das Existenzminimum) témájának szentelte. A konferencia hasonló címmel megjelent összefoglaló kiadványa (Bourgeois et al. 1930) néhány áttekintő tanulmány mellett egész sor alaprajzot is közölt a szervezet különböző nációkból származó képviselőitől, így magyar építészeketől is.

²⁰ A könyv tulajdonképpen azoknak a cikkeknek a gyűjteménye, amelyeket Le Corbusier Paul Dermé költővel együtt publikált a *L'Esprit Nouveau* című folyóiratban. Címe franciául *Vers une architecture* volt, a magyar és sok más fordítás ezt Le Corbusier modern mozgalomban betöltött szerepe alapján átértelmezte (Le Corbusier 1981).

a nehézalapozás kényszerének megszűntével lehetővé vált, hogy az épületeket lábakra állítsa és alattuk átjárást biztosítson. A teherhordó vázas vasbeton szerkezet következtében a tér szabadon alakíthatóvá vált: változatos, az egyéni igényeknek, funkcióknak megfelelő alaprajzokat lehetett kialakítani. A vázas szerkezet a homlokzatok formálását is felszabadította, tetszőleges megnyitásokat tett lehetővé. A nagy üvegfelületeken túl az ablakok kialakításában Le Corbusier a szalagablakok mellett érvelt, amelyek az általuk nyújtott kivágások révén mintegy behelyezik az embert a természetbe. Az ötödik pontként az alapozással elvett terület visszanyerését jelölte meg a lapos tető használata, például tetőkert formájában.²¹

A 20-as évek közepére létrejött a modern tervek és megépült épületek olyan kritikus tömege, amely az évtized közepétől a kánonképző bemutatások, áttekintések, propagandisztikus kiadványok anyaga lett. Az egyik első ilyen, könyvformában megjelent áttekintés, saját megnevezése szerint is képeskönyv, Gropius *Internationale Architektur* című kiadványa volt, amely a Bauhaus-könyvek első köteteként jelent meg. A könyvet Moholy-Nagy László tipografálta. A második kiadás előszavában Gropius elégtétellel jegyezte meg, hogy míg a középkor és újkor nagy stílusai Európára korlátozódtak, „technikai korszakunk új építő szelme feltartóztathatatlanul kezdi meghódítani az egész civilizált világot”.²²

1927 fontos éve volt a modern építészet propagálásának. Ekkor jelent meg a modern építészeti kiáltványszerű bemutatása, Walter Curt Behrendt *Der Sieg des neuen Baustils* (Az új építőművészet győzelme) című pamfletje, de ugyancsak ebben az évben publikálta Gustav Adolf Platz mértékadó monográfiáját, *Die Baukunst der neuesten Zeit* (A legújabb kor építőművészete)²³ címmel. Az új építészet iránti érdeklődést és növekvő presztízst mutatta, hogy a könyv a Propyläen Verlag tekintélyes művészettörténeti sorozatának kiegészítő köteteként jelent meg, amely egy 200 oldalas áttekintő-elemző szöveg mellett mintegy 300 oldalon közölte a tervek és megvalósult épületek példáit.

A századforduló kézművesmesterségekre összpontosító szemléletéről az ipari tömeggyártásra való szemléleti áttérést jól mutatják a német Werkbundon, illetve a Bauhauson belül végbemenő fejlemények. A 20-as évek elején a hangsúly még a kézműves hagyományok folytatására esett, amit jól reprezentált a Werkbund 1922-ben indított, s első nekifutásra csak öt számot megért *Die Form* című folyóirata, mint ahogy a Bauhaus első korszakának programja és szervezete is. Az 1925-ben újrainduló (és 1935-ig fennálló) *Die Form* már az ipari tömegtermelés fontosságát hangsúlyozta, mint ahogy a Weimarból Dessaubá átköltöző Bauhaus is programot váltott: a művészet és a technika új egységét hirdette. Ugyancsak a váltás jellemző momentuma volt a századforduló „anglomániájával” szemben az érdeklődés Amerika iránt. Az amerikai ipar, nagyvárosok, technika és szervezet fejlődését többen is a helyszínen tanulmányozták (köztük

²¹ Talán Le Corbusier Villa Savoye épülete a Párizs melletti Poissyben mutatja be a legszemléletesebben e pontok együttes megvalósítását.

²² Gropius 1927: 9.

²³ Platz 1933.

Erich Mendelsohn és Martin Wagner), illetve – részben ezekre támaszkodva – a szellemi kapcsolatok és publikációk cseréje is felélénkült (például az amerikai város- és technikatörténész Lewis Mumfordnak több tanulmánya is megjelent a *Die Formban*).

Ekkor azonban még a koncepciók és elképzelések sok tekintetben a megvalósulás előtt jártak. Ezért is volt nagy jelentősége azoknak a mintatelepeknek, amelyek 1927-től épültek szerte Közép-Európában. A német, a svájci, a cseh és az osztrák Werkbund-szervezetek egymás után építették meg az új építést és lakberendezést bemutató telepeket. A megnevezés ugyan némileg félrevezető, hiszen inkább különböző háztípusok együttesét jelentették, semmint egységes telepítéssel, szervezettel és intézményekkel rendelkező együttest. De állandó épületek voltak, a kiállítások bezárása után a lakásokat értékesítették vagy bérbe adták.

A legátfogóbb és legnagyobb hatású kiállítás Stuttgartban a *Weissenhofsiedlung* volt, amely programszerűen is a *Die Wohnung* (A lakás) címet viselte, és a helyszínen megépült épületekkel demonstrálta a modern lakás változatait. Ezen túl publikációk sorában is áttekintést adott a modern mozgalom kiemelkedő építészeinek a lakásról alkotott felfogásáról, illetve a rendelkezésre álló új anyagokról és szerkezetekről.²⁴ A stuttgarti kiállításra szerencsés időpontban: a modern mozgalom kibontakozása idején, ugyanakkor a gazdasági válság előtt került sor. Az *Innendekoration* című folyóirat kritikusa szerint a kiállításorozat egy több éve folyó munka demonstrálása volt, de koncentráltága folytán a jövőbeli fejlődés fontos kiindulópontjává vált.²⁵ Ahogy a modern építészet, úgy a kiállítás szervezője, Ludwig Mies van der Rohe is elért már egy bizonyos ismertséget és elismertséget, de hatása még kibontakozóban volt, ezután emelkedett a modern mozgalom legkiválóbb mesterei közé. Mies művészi problémaként fogta fel az építést, és állást foglalt a racionalizálás és tipizálás dogmájával szemben. Ugyanakkor átfogóan kívánta megvilágítani a lakásról való gondolkodást, ezért a modern mozgalom karakteres alkotóit kérte fel állásfoglalásra. A 17 építész közül 11 volt német, köztük Miesen kívül Gropius, Bruno Taut és Hans Scharoun, míg a hat nemzetközi építész között szerepelt Le Corbusier, a holland J. J. P. Oud és Mart Stam, valamint az osztrák Josef Frank. Együttesen valóban az új építészet reprezentatív körét képviselték.²⁶ A választott irány és Mies szerepe mindjárt a kezdeteknél heves viták tárgyává vált. A stuttgarti iskola tradicionalista vagy regionalista építészei, élükön Paul Bonatzcal és Paul Schmitthenerrel élesen elutasították, s amikor kritikájuk, illetve javaslataik nem találtak meghallgatásra, ki is léptek a Werkbundból. Maga Mies a következőképp fogalmazta meg a programot:

²⁴ A kiállításokat kötetekben is dokumentálták: Mies van der Rohe 1927; Rasch–Rasch 1927.

²⁵ Michel 1927: 461.

²⁶ Ha a szervezés során voltak is konfliktusok, így például a viszonylag alacsony honorárium miatt léptek vissza olyan ismert berlini építészek, mint Erich Mendelsohn vagy Hugo Häring, vagy más okból Heinrich Tessenow.

„A racionalizálás és tipizálás harci jelszava éppúgy csak részproblémákat érint, mint a lakásüzem gazdaságossága. Ezek ugyan nagyon fontosak, de csak akkor kapnak valódi jelentőséget, ha helyes összefüggésbe kerülnek. Mellettük vagy inkább fölöttük áll a térbeli probléma, az új lakás megteremtése. Ez szellemi probléma, amely csak alkotó módon oldható meg, a pusztán számításra alapuló vagy szervezeti módszerek és eszközök önmagukban nem elégségesek. [...] A kiállítást kezdettől fogva kísérletnek fogtam fel, amelynek az elért eredményektől függetlenül megvan a saját értéke.”²⁷

Tulajdonképpen nem is egy, hanem több kiállításról volt szó: az egy az egyben megépült telep mint „kiállítás” mellett építészeti modell- és tervkiállításon mutatták be az új építés nemzetközi eredményeit. Egy másik helyszínen az új anyagokat és szerkezeteket, illetve a lakások mint önálló egységek, „gépezetek” működtetése szempontjából fontos új berendezéseket, háztartási eszközöket (gáz- és elektromos készülékeket, mosó- és mosogatógépeket, porszívókat) állították ki, amelyek ugyan még messze nem tartoztak a mindennapi használatban elterjedt eszközök közé, de előre jelezték a jövőt. A kiállítások együttesen demonstrálták a lakásra vonatkozó megváltozott felfogást, amely az új anyagok és szerkezetek révén a minél szélesebb körű előállíthatóságot, illetve a lakók igényeinek minél teljesebb kielégítését célozta. A külső és a belső reprezentáció a feleslegesnek ítélt dolgok mellőzésével a használhatóságot és a házimunka megkönnyítését és modernizálását hangsúlyozta. Ennek során minden eddiginél nagyobb mértékben a mellékhelyiségek, a konyha és a fürdőszoba, s velük a higiénia kérdései kerültek előtérbe.

A megoldások mutatták azokat a nagyon jelentős különbségeket is, amelyek a különböző felfogások és az alkotók között, így Mies és Gropius vagy Oud, Bruno Taut és Le Corbusier között húzódtak. Mies a saját többlakásos házában egyensúlyt igyekezett kialakítani a gazdaságosságból fakadó racionalizálás és tipizálás, valamint a lakással szemben támasztott sokféle egyéni igény biztosítása között. A megoldást a vázas szerkezet által nyújtott rugalmasság jelentette, „amely racionális előállítás mellett a belső terek teljesen szabad felosztását teszi lehetővé”.²⁸ Pusztán csak a konyhát és a fürdőszobát kell a vezetékek és szerelvények miatt állandó helyre telepíteni, a lakófelület többi részét könnyűszerkezetes, áthelyezhető falakkal rugalmasan, a mindenkori igények változásainak megfelelően lehet alakítani. Ennek bizonyítására 29 építész és belsőépítész kért fel, hogy osszák fel és rendezzék be az általa tervezett lakásokat.

Vele szemben Gropius az iparosítás és szabványosítás végigvitelének felfogását képviselte. Az épületet és a lakást bármely más ipari produktumhoz hasonlóan egy készletre termelt tárgyként kezelte. Ahogy fogalmazott, ez az előállítási mód a lehető legnagyobb variabilitást teszi lehetővé a lehető legnagyobb tipizálás mellett.²⁹ Szerinte ebből nem következett az építészet monotonitása, mert a sokféle tipizált építőelemből változatos módon lehetett épületeket, épületesteket

²⁷ *Die Form* 1927a: 257.

²⁸ Kirsch 1994: 214.

²⁹ *Die Form* 1927a: 276.

előállítani. Az építődobozelvnek megfelelően az iparilag előállított és a helyszínrre szállított elemekből csak össze kellett állítani a házakat. Írásában ennek gazdasági és szervezeti feltételeivel foglalkozott, s az ipari, a gazdasági és művészi tényezők közösen végzett erőfeszítéseinek és kísérleteinek fontosságára utalt. Gropius már Dessau-Törtenben kísérletezett az ipari előregyártás lehetőségeivel, majd a karlsruhei Dammerstock-telep kínált tágabb lehetőséget elképzelései megvalósítására. A mechanikus és személytelen eljárások és megjelenés – miként Stuttgartban – komoly kritikát váltott ki még a modern építészet támogatói körében is.

A tömeges építés terén ebben az időben a holland Oud és a berlini Bruno Taut rendelkezett a legnagyobb gyakorlattal. Oud Rotterdamban 1918-tól kezdve épített munkáslakásokat. A stuttgarti sorházát is úgy mutatta be, mint egy nagyobb telepből kimetszett tipikus szeletet. E ténynek, valamint a holland lakáskultúrának köszönhetően tájolóása, alaprajzai messzemenően átgondoltak voltak, a külső és belső kapcsolatokat gazdaságosan, minél kisebb térigénnyel oldotta meg. Különösen nagy figyelmet fordított a konyha kialakítására. Taut már a háború előtt tagja volt a kertvárosépítő társaságnak Berlinben, és ő tervezte az egyik első kertvárost ugyanott. A húszas években a legnagyobb berlini lakásépítő szövetkezet, a GEHAG főépítésze volt. A gazdasági konszolidáció után sorra építette a nagytelepeket, így a Hufeisensiedlungot, a Carl Legien- és az Onkel Tom-telepeket. A Weissenhofsiedlungon megépült háza, ahogy fogalmazott, „a proletár a kiállítás családi házai között”.³⁰ Hat személyre tervezett háza mind a térkialakítást, mind pedig a költségeket tekintve a lehető legtakarékosabb megoldást követte, s mint berlini telepeinél, itt is a színek használatával próbálta a házat változatosabbá tenni.

Míg Oud és Taut valóban olyan általánosítható kislakásmodelleket próbált tervezni, amelyek tömeges előállításra is alkalmasak, Le Corbusier szerzőtársával, Pierre Jeanneret-vel kifejezetten középosztályi életmódra tervezte a telepen megépült két villaépületét. A házak, bár kétségtelenül a legnagyobb érdeklődést és sikert aratták, nagyon sok kritikát is kaptak. Le Corbusier a rá jellemző vehemenciával külön cikkben ismertette, illetve védte meg a házat a *Das Neue Frankfurt* című lapban.³¹ Írásának egyik fontos megállapítása volt, hogy nem a ház egésze tipizálható, hanem egyes elemei, maga a ház, illetve a lakás pedig a kulturális környezetnek, életformának és egyéni igényeknek megfelelően alakítható.³²

Hans Scharoun és Josef Frank, ha más-más módon is, de eltérő utakat képviseltek a modern irányzaton belül. Scharoun az úgynevezett organikus modern építészet képviselőjeként a mindenkori konkrét topográfiai és használói feltételeknek megfelelően tervezett. Különböző belmagasságú és formájú terei, a terep adottságaihoz való komponálása révén némileg extravagáns tervezőnek

³⁰ *Die Form* 1927a: 282.

³¹ Le Corbusier 1928.

³² Stuttgartban az egyik problémát az jelentette, hogy az építés ideje alatt Le Corbusier nem járt a helyszínen, hanem az akkor az irodájában dolgozó fiatal svájci építész, Alfred Rothot bízta meg a helyszíni művezetéssel, s csak a telep megnyitásokor látogatott el maga is Stuttgartba, ahol meglepetéssel tapasztalta, hogy a megvalósítás nem egészen az elképzelései szerint történt.

számított, ezért akadtak ellenzői a meghívásának. Josef Frank visszatérően bírálta a modern mozgalom dogmatizmusát. A stuttgarti kiállításhoz írt szövegét is polemikusan építette fel, s állást foglalt az építészet és a lakás tipizálása ellen, mondván, hogy az az iparra tartozik, amelyet az építőművész aztán felhasznál saját művészi munkájában. A lakberendezésben pedig sokadszor a kötetlenség és kényelem mellett tette le a voksát. A mindenáron feltalálni, újítani akaró magatartással szemben – akárcsak Loos – a már kitalált megoldások, tárgyak felhasználása mellett érvelt, s a lakást a munkaerő újratermelésére szolgáló gépezet helyett sokkal inkább a pihenés és az élet színterének tartotta. Scharoun nem sokkal később a breslauer Werkbund-telep építésében kísérletezett egy egyedülálló férfiak szállásául szolgáló garzonház tervezésével, Josef Frank pedig az 1932-es bécsi Werkbundsiedlung szervezőjeként vállalt fontos szerepet.³³

A Werkbund *Die Form* című folyóirata két teljes számban foglalkozott a kiállítással. Az elsőben az építészeti projekteket mutatták be, a másodikat pedig – a Werkbund hagyományainak megfelelően – a belsőépítészetnek, valamint a házak és lakások infrastruktúrájának, technikai felszerelésének szentelték. Az első szám bevezetőjében a lap szerkesztője, Walter Riezler érdekes párhuzamot vont a Stuttgart közelében fekvő Darmstadt művésztelepe és nevezetes 1901-es kiállítása, valamint a stuttgarti között:

„A hercegi mecénás helyére a város kollektív teljesítménye lépett, a különleges, egyedi helyére az általánosan érvényes, a művészegyéniességnek a tömeg szellemi és anyagi szükségletein túlemelkedő luxusa helyére a szociális érzület, amely számára ebben a pillanatban az az egyetlen probléma létezik, hogy olyan lakástípusokat hozzon létre, amelyek megfelelnek a köz szükségleteinek és gazdasági lehetőségeinek.”³⁴

A kísérleti jelleg és az egyedileg tervezett házak nem tették lehetővé a gazdaságosság szempontjából elengedhetetlen sorozatgyártás megvalósítását. A kor által is megkövetelt egyszerűség, gazdaságosság, az ezek eléréséhez szükséges újítások ugyanakkor a tervezői diktátum problémáját is felvetették: nem akarnak-e az építészek felülről és kívülről egy olyan lakásformát a közönségre kényszeríteni, amely nem felel meg a lakályosság iránti jogos elvárásainak. Összefoglalóan azonban mégis azt emelte ki, hogy „még sohasem történt ilyen döntő lépés az új építőművészet és az új lakás ügyében, s a hatás mélysége csak a jövőben fog igazán megmutatkozni”.³⁵

A Weissenhofsiedlung valóban nagy hatást gyakorolt a modern építészet és mozgalom fejlődésére. További Werkbund-telepek építését indította el, így Budapesten a Napraforgó utcai kistelep is a Weissenhofsiedlung, illetve a további

³³ A bécsi telep az utolsó volt a Werkbund-telepek sorában, s a stuttgartihoz hasonlóan nemzetközi jellegű, ám annál kevésbé hatású volt.

³⁴ Riezler 1928: 258–259.

³⁵ Riezler 1928: 266.

Werkbund-telepek hatására jött létre.³⁶ A weissenhofsiedlungi seregszemle egyik kiindulópontja lett a modern mozgalom intézményesítésének, önálló szervezete létrehozásának is. A CIAM (*Congrès internationaux d'architecture moderne*) 1928-as megalakulásának lökést adott a genfi Néppalota pályázata körül kibontakozó botrány, amelyben Le Corbusier-ék munkáját több más tervvel együtt első helyre sorolták ugyan, nem tudván dönteni a modern és a tradicionálisabb megoldások között, de a megbízást – állítólag a francia kormány hathatós támogatásával – az utóbbiak kapták. A CIAM azonban nemcsak propagandisztikus célokra, érdekvédelemre szolgált, hanem a szakmai tapasztalat- és eszmecsere intenzív közegéül is. A rendszeresen megrendezett nagy konferenciákat munkabizottság, illetve az egyes nemzeti vagy regionális szervezetekben folyó munka készítette elő, s magukon a konferenciákon az építészet valamely aktuális, kulcsfontosságú kérdéskörét tárgyalták, így a második, 1929-es frankfurti konferencián a „minimállakás” problémáját, a harmadik, brüsszeli konferencián pedig a racionális beépítés kérdéseit.

A MODERN ÉPÍTÉSZELET ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON; A TÉR ÉS FORMA

A magyarországi felzárkózás a modern vagy új építészethez szintén ebben az időszakban, a 20-as évek második felében öltött látható alakot. Szükségszerű részét képezte ennek a nyugat-európai fejlemények feldolgozása: tanulmányutak, személyes kapcsolatok révén és a mérvadó publikációk megismerésével. Voltak persze már korábbi híradások, publikációk, így a Bauhaus köréből, Molnár Farkastól. Vagy épp a modern építészet közvetítésében kulcsszerepet játszó Bierbauer Virgiltól, aki például az 1925-ben újrainduló (*Magyar*) *Művészet*-ben recenzálta Le Corbusier nagy hatású *Új építészet felé* című könyvét. A Magyar Mérnök- és Építészegylet megfigyelőket küldött ki Párizsba és Stuttgartba az új fejlemények tanulmányozására, s a beszámolók az egylet közlönyében, illetve a *Vállalkozók Lapja* mellékleteként induló *Tér és Forma*-ban jelentek meg.

A 20-as évek második felében a fiatalabb generáció új tájékozódást és szemléletváltást igyekezett meghonosítani. Olyan, különböző irányokat képviselő vagy később különböző irányokba elinduló egyéniségek kerültek közös platformra, mint a közéletűre törekvő Bierbauer, a baloldali kommunista Forgó Pál vagy a népnemzeti Padányi Gulyás Jenő. Utóbbi például a *Magyar Szemle*, illetve a *Magyar Művészet* hasábjain programszerű cikkekben fogalmazta meg az építészek új feladatvállalásának szükségességét a megrendelővel, a közönséggel szemben. Forgó Pál 1928-ban egy egész könyvben tekintette át a modern – vagy ahogy ekkor elsősorban nevezték, és ahogy a könyv címe is hangzik: az új – építészet elveit, legfontosabb eredményeit és képviselőit. A könyv az ezekben az

³⁶ Bár nem a Werkbund keretében, hiszen Magyarországon nem volt Werkbund-szervezet.

években megjelent nyugati publikációkon alapult, azok egyfajta közvetítő összefoglalásának tekinthető. Maga Forgó Pál a modern mozgalom balszárnyához kapcsolódó radikális álláspontot foglalt el, amelyben az „építőművészet” helyett a társadalom szolgálatába állított iparosított építést szorgalmazta:

„A kora arculatát tudatosan alakító ember nem a múlt módszereivel dolgozik, nem metafizikával vagy szimbólumokkal és egyéb művészi rekvizitumokkal közelíti meg az ismeretlen területeket, nem a homályosan kispekulált »kifejezhetetlen« kifejezésére törekszik. Építése sem a tegnapi szellemi beállítottságnak megfelelő építőművészet, hanem exakt tudományos eszközöket használó mérnöki működés: építőipar.”³⁷

Az úttörők egyik, ha nem a legmeghatározóbb alakja a már említett Bierbauer (később Borbíró) Virgil volt, aki a müncheni műegyetemen szerzett doktorátust 1920-ban, s aki folyamatosan figyelemmel kísérte a nyugat-európai változásokat. A Le Corbusier könyvéről írt, fentebb említett recenziójában így összegezte benyomásait: „A könyv gondolatai tisztító viharoként járnak át a gazdasági szükségszerűségek és opportunitások útvesztőjében tengődő építészt. Fölbresztik, figyelmeztetik kötelességére és hivatására.”³⁸

A 20-as évek második felében Bierbauer nagy tanulmányutakat tett Nyugat-Európában, s ezekről összefoglaló cikkekben számolt be.³⁹ A holland építésszettel az 1927-es nemzetközi építéskongresszus alkalmával ismerkedett meg, ahová a Mérnök- és Építészegylet delegálta, és társaival együtt elérte, hogy a következő, 1930-as találkozóra Budapesten kerüljön sor. Tapasztalatait aztán a magyar építészet megújításának programjában összegezte.⁴⁰ Ebben prófétaí hévvel szállt síkra a magyar építészet megújítása mellett. Mennyei és minőségi szempontból is elmaradást látott a kortárs (nyugat-európai) építészettől, pedig szerinte az I. világháború előtt még nemzetközi szintű, annak tendenciáit helyenként meg is előző építészetünk volt. Azóta viszont a hazai építészet „teljesen elkötelezte magát a múlt építészetének követésére”.⁴¹ A kortárs törekvések elveivel és gyakorlati példáival való megismerkedés révén próbálta a felzárkózást egyengetni. Saját törekvéseit azzal különböztette meg más, a nyugati eredményeket ismertető felfogásoktól (elsősorban Forgó Pál épp abban az évben megjelent *Új építészet* című könyvétől), hogy célja nem a semleges vagy kritikátlan átvétel és közvetítés, hanem az, hogy mindezeket összefüggésbe hozza a saját viszonyainkkal, tehát kritikai megszűrésük és adaptálásuk elősegítése. Az új építészet elveiként a célszerűsége, az új anyagokon és szerkezeteken túl a bérház- és a családiház-építés itthoni helyzetét is tárgyalta. Mindkettőt erős kritikával

³⁷ Forgó 1928: 14. Felfogása, naiv technooptimizmusa és determinizmusa dühös kritikát váltott ki Kállai Ernőből (Kállai 1928b).

³⁸ Bierbauer 1925: 599.

³⁹ Bierbauer 1927; 1928a

⁴⁰ Bierbauer 1928b.

⁴¹ Bierbauer 1928b: 317.

illette. A bérházépítéssel kapcsolatban elsősorban az elavult építési szabályzatot kárhoztatta. A korszerűtlen lakásállomány is ösztönözte a kiáramlást a budai szabad területek, elsősorban Pasarét felé, amely Bierbauer szerint „a túlzottan egyéni építkezés szomorú diadala és egyúttal erőpróbája” lett.⁴² Megoldást szerinte az építészeti megformálás reformja jelenthetne, amely összhangban van az építészet társadalmi és etikai feladataival: a társadalom megnövekedett igényeit szem előtt tartó, tipizált, tömeges építés egyszerűségével, takarékoságával és új esztétikájával. Mindez felfogása szerint nem áll szemben a tradíció és a népi építészet élő, folytatható elemeivel. A tanulmány végén összefoglalta a modern irány kifejlődésének hazai akadályait: a „művészetpolitikai rögeszmét”, a magánépítések bajait, az építőművészeti kritika hiányát, és elkötelezte magát a helyesnek látott új képviselőre, a megbízók, építtetők és a közönség felvilágosítása és nevelése mellett.⁴³

Ez a szenvedélyes és átfogó diagnózis és program ars poeticának is tekinthető, amely megalapozta és kijelölte azt az irányt, amelyet az ekkor átvett és önálló folyóirattá fejlesztett *Tér és Forma*ban követett. Az 1926-tól a *Vállalkozók Lapja* mellékleteként működő *Tér és Forma* 1928-tól önálló folyóiratként jelent meg, amelyet Bierbauer kezdetben a korábbi szerkesztővel, Komor Jánossal együtt jegyzett, majd 1932-től 1942-ig egyedül vitt tovább.⁴⁴ A *Tér és Forma* nemzetközi horizontú, széles kapcsolatrendszerrel működő folyóirat volt, ami nagyrészt Bierbauer agilitásának volt köszönhető, aki egy személyben volt szerző, szerkesztő, harcos agitátor, programszerű, propagandisztikus és elemző cikkek szerzője. De ugyanakkor tudományos igényű kutatásokat és önálló tervezőmunkát is folytatott, a korszakban olyan jelentős munkákkal, mint a kelenföldi hőerőmű központja vagy a budaörsi repülőtér.

A *Tér és Forma* elsősorban a modern építészet nemzetközi közvetítésének és hazai törekvései megjelenítésének elsődleges fóruma lett. A szerkesztő tájékoztatója és a folyóirat indítása jól volt időzítve: be tudott kapcsolódni a modern építészet elterjedésének nemzetközi hullámába, itthon pedig közeget tudott biztosítani azoknak az induló törekvéseknek, amelyek – részben generációs adottságokból – érzékelték az itthoni viszonyok anakronizmusát és maguk is az új tendenciákat képviselték. Törekvéseik középpontjában a tömegesen előállítható, egészséges kislakás kérdései álltak. Míg azonban a nemzetközi szinten, a mintaként szolgáló nyugat-európai országokban a „minimállakás” a társadalmi kiegyenlítés és emancipáció hordozója volt, és jelentős mértékben a telepszerű építés formáihoz, illetve kísérleteihez kapcsolódott, eközben nálunk az elszegényedett középosztály megfelelő életkörüzetének kialakítása jelentette az elsődleges problémát. (A szintén súlyos lakáshiány, az alsó rétegek számára épített

⁴² Bierbauer 1928b: 321.

⁴³ Bierbauer 1928b: 325–327.

⁴⁴ Ekkor a modern építészek öttagú csoportja vette át a szerkesztést Fischer József vezetésével. Rajta kívül Granasztói Pál, Kismarthy-Lechner Jenő és Weltz János voltak a szerkesztőség tagjai. 1945 után 1948-as megszűnéséig a Fővárosi Közmunkák Tanácsa folyóirataként működött, szintén Fischer szerkesztésében.

vagy építendő hatósági szükséglakások kérdése elvált ettől a kérdéscsoporttól.⁴⁵⁾ Miközben a lap nemzetközi kitekintéseiben megjelentek a telepszerű építés különböző példái, a német és holland kommunális építés különböző helyszínei és különösen a Werkbund egymást követő helyszíneken épülő mintatelepei, nálunk a magánépítkezések kérdései domináltak, s különösen kezdetben, a bérház vagy családi ház kérdése körül forogtak a viták. A folyóirat második számában Bierbauer Virgil széles körű irodalomra támaszkodva, nagy tanulmányban foglalta össze a lakásépítés reformjára vonatkozó nyugat-európai tapasztalatait.⁴⁶⁾ A holland Oud munkáit ismertetve kiemelte, hogy ezek a holland lakásépítési hagyományokon alapszanak, s azokat folytatják, nem valami gyökértelen kísérletezés eredményei. Részletesen bemutatta Oud stuttgarti sorházas épületét, s annak praktikumát, gazdaságosságát, átgondoltságát szembeállította Le Corbusier épületének látványos, de sokszor rögtönzésszerű, végiggondolatlan megoldásaival.⁴⁷⁾ A német fejlődést olyan hatalmas mértékűnek látta, amiről szinte nem is lehet átfogó képet adni. Fő vonásokként az építési szabályzat reformját és az ebből következő szellősebb beépítést, a csökkenő telekárakat és beépítési magasságot, az egyszerű formálást és a típusá érlelt megoldásokat emelte ki. Részletesebben foglalkozott Ernst May frankfurti építkezéseivel, amelyek véleménye szerint „az egész építészet megreformálásán dolgoznak”⁴⁸⁾ – mégpedig azáltal, hogy az egyedi-kisipari előállítás helyett az iparosított sorozatgyártás racionális módszerét alkalmazták. Mintaadónak tekintette a lakásépítés németországi szervezőmódját, a hosszabb távra is tervező kommunális építkezést éppúgy, mint a lakásépítő szövetkezeteket.

A korszerű (kis)lakás szempontjából az elavult építési szabályozás alapján épült spekulatív bérházak álltak a kritikák középpontjában: a túl sűrű és a tájólást figyelmen kívül hagyó beépítés, a gazdaságtalan és korszerűtlen alaprajz és elrendezés. Különösen a nagy traktusmélység folytán létrejövő ablaktalan átmenő helyiség, a hall képezte kritikák tárgyát. Ezzel kapcsolatban a folyóirat, illetve a szerkesztő folyamatos harcot folytatott az építési szabályzat megváltoztatásáért, ami a 30-as évek második felében eredményre is vezetett. Már a harmincas évek közepétől a várospolitikai, a befektetők és az építésszek részéről is megélték a figyelem a város sűrítésére alkalmas lipótvárosi és Margit körüli területek iránt, ahol az építkezéseket adómentességgel, illetve adójóváírással is támogatták. A modern építészet elveire támaszkodó építészeti tervek, a bérházstípus átalakulása ekkorra kedvezőbb kritikai visszhangra talált.

⁴⁵⁾ Vö. Umbrai 2008.

⁴⁶⁾ Bierbauer 1928c.

⁴⁷⁾ Általában jellemző, hogy Bierbauer nagy lelkesedéssel ismertette Le Corbusier egymást követő elméleti, kritikai munkáit, de erős fenntartásokkal élt gyakorlati munkásságával szemben.

⁴⁸⁾ A franciák közül inkább André Lurçat-t emlegette pozitív példaként.

⁴⁸⁾ Bierbauer 1928c: 56.

A SZOCIÁLIS RADIKALIZMUSTÓL AZ ÚJ ÉPÍTÉSZET KONSZOLIDÁCIÓJÁIG: MOLNÁR FARKAS ÉS KOZMA LAJOS

Külön is érdemes kiemelni a modern építészet és ezen belül a lakásépítés elvi kérdéseivel és gyakorlatával (építéssel) egyaránt foglalkozó CIRPAC-csoport⁴⁹ vezetőjét, Molnár Farkast, illetve a korábbi generációhoz tartozó, változatos utat bejáró Kozma Lajost. Cikkeikkel és publikált épületeikkel mindketten meghatározó szerepet játszottak a folyóiratban.

A szociális radikalizmust nálunk a Bauhaushoz és a CIAM-hoz kapcsolódó fiatal modern építészek képviselték, akik a CIAM helyi csoportját, a CIRPAC-ot alkották. Közös tevékenységük „a szekció 1932-ig terjedő időszakában [...] főleg agitatív jellegű volt”, törekvéseik kiállításokon manifesztálódtak.⁵⁰ A *Tér és Forma* rendszeresen helyet adott munkáiknak, sőt 1932-től kezdve 1937-ig minden évfolyamban önálló, többnyire egész számos összeállítással jelentkeztek.⁵¹ Ezekben elsősorban megvalósult munkáikat mutatták be, tehát kifejezetten szakmai publikációkat közöltek. Ideologikus állásfoglalásaik más fórumokon jelentek meg, illetve az említett kiállítások mutatták be őket. A csoport tagjai több szalon is kapcsolódtak a nemzetközi modern mozgalomhoz, de legerősebben a csoport vezetője, Molnár Farkas révén. A Bauhausban, ismeretes módon, egyébként is jelentős volt a magyarok részvétele, így a *Tér és Formában* is első kézből számolhattak be az iskoláról, programjáról és átalakulásairól, így például Kállai Ernő kitűnő cikkben foglalta össze a Bauhaus fejlődését, pedagógiáját és építészetét.⁵² Molnár Farkast különösen erős kapcsolat fűzte az iskola alapítójához és vezetőjéhez, Walter Gropiushoz. Molnár nemzetközi tapasztalatai alapján a modern építészet közvetítésének, elvei megfogalmazásának egyik legkorábbi képviselője lett. A *Magyarság* című lapban már 1924-ben cikket közölt Bauhaus-beli tapasztalatai alapján az új lakástípusokról. Ismertette az új anyagok és szerkezetek fajtáit és jelentőségét, valamint tárgyalta a gazdaságos lakás (az ún. 1924-es sorház) alaprajzát, belső elrendezését, összevetve más korabeli példákkal.⁵³

Molnár a *Tér és Formában* is hűségesen közvetítette Gropius, illetve a CIAM munkáit, kongresszusait, alapítója és vezetője lett a magyar CIRPAC-csoportnak. A tudományos alapon megoldandó kollektivisták építészet elveit vallotta, amely iparosított, sztenderdizált építésmódot jelentett volna.

⁴⁹ CIRPAC: Comité international pour la résolution des problèmes de l'architecture contemporaine, nemzetközi bizottság a kortárs építészet problémáinak megoldására.

⁵⁰ Gábor 1972: 9.

⁵¹ 1932/12, 1934/1, 1935/1, 1936/1, 1937/1, 1937/12.

⁵² Kállai 1928a. Ebben a lapszámban (1928/8) még a londoni AA-n és a stuttgarti egyetemen folyó építészképzést is bemutatták.

⁵³ Molnár 1924. Az ismertetésben nagy hangsúlyt fektetett a terek funkcióinak, a megfelelő méreteknél a megválasztására, illetve e terek kapcsolataira, minél szervezettebb összekapcsolásukra. A praktikum, a használhatóság és a higiénia kiemelt szempontokat jelentettek számára.

„Itt esik el véglegesen a vezető szerep a munkásságát művészetnek tekintő építésztől és kerül a dolog a mérnök és üzemtechnikus kezébe. Így bekapcsolódik az építészet is abba a folyamatba, amely ma a nagyipar minden ágát átjárja és gazdaságosság szempontjából egyedüli megoldásnak tekinthető módszert jelent, amit normatizálásnak nevezünk.”⁵⁴

Ezzel együtt járt az a Gropiusra visszavezethető utópikus elképzelés (a fentebb említett építődobozelv), miszerint a szabványosítással mintegy létrehozható az építészet univerzális grammatikája, amelynek elemeit csak össze kell rakni, hogy értelmes kijelentéseket adjon. Érdekes viszont Molnár párhuzama az építés és a szöveg, illetve nyomtatás között:

„Ha a normatizált épületelemek nagy katalógusa elkészül, akkor az építész úgy dolgozhat vele, mint az író a szavakkal. És minél több ház készül azonos módra, annál olcsóbb lesz, mint az egyszer kiszedett szövegből a többszörös nyomtatás.”⁵⁵

Molnár megállapította, hogy Magyarországon hiányoznak a fejlett országokban meglévő alapvető feltételek: „a kifejlődött építőipar”, illetve „az erős szövetkezeti mozgalom”. Ezek híján szerinte „az államnak kötelessége ezeket a kísérleteket megtenni, ha annak eredményessége valamennyire is remélhető”.⁵⁶ Ez a követelés a honi körülmények között inkább csak jámbor óhaj maradt.

A berendezett mintalakások nemzetközi tendenciáját Molnár Farkas itthon a Kolház-kiállításon és saját első lakásával demonstrálta. A Kolház-terv a közösségi lakásforma (azaz a „kollektív” ház) utópiáját fogalmazta meg: két tízemeletes, párhuzamosan telepített, középfolyosós elrendezésű sávházból állt. Innen nyílnak a lakócellák.⁵⁷ Saját első lakása, amelyet bemutató céllal vasárnap délelőttönként megnyitott a közönség előtt, a gyakorlati kompromisszumok jegyében született. A Ligeti Pállal együtt tervezett többlakásos (öt darab ötszobás lakást tartalmazó) Delej utcai villa alagsorában alakított ki maguknak kétszemélyes lakást. A nagy eltérés ellenére bizonyos közös elveket is követtek a lakások kialakításánál. A terep lejtése miatt az alagsori lakás a kert felé már földszinti helyzetbe került. Az 51,65 m²-es lakásban kis, 5 m²-es kabinkonyha volt, amelyet étkezésre is használtak. A lakás szíve, a 27 m²-es lakószoba több funkciót töltött be. Dolgozószoba volt két munkahely kialakításával az ablaknál, ezenkívül azonban „a napi élet és a megvendéglés kellékeit is el kellett helyezni benne. Mégis, [...] egy körülbelül 14 m² terület teljesen szabadon marad: tornázni, mozogni, táncolni lehet benne”.⁵⁸ Mindezt a jól átgondolt, variábilis, szétzedhető és összerakható rendszert alkotó szekrényssorral oldotta meg, amelynek

⁵⁴ Molnár 1928b: 199.

⁵⁵ Molnár 1928b: 199. Ez a gondolata Le Corbusier-re ment vissza (vö. Le Corbusier 1928: 13).

⁵⁶ Molnár 1928a: 102.

⁵⁷ Részletesebben Ferkai 2011: 196–198.

⁵⁸ Molnár 1930: 144.

egyreszt, funkcióit részletesen ismertette. A hálószoba, miként a nagy lakásokban, itt is kicsi, 9 m², s hozzá csatlakozott, itt egy légtérben, de leválasztva a fürdőszoba. A modern bútorok könnyűségét, mozgathatóságát testesítették meg a Breuer Marcell-féle csőbútorok, amelyek az egyik fotón⁵⁹ absztrakt képzőművészeti koncepcióba rendezve jelentek meg.

A Lotz Károly utcai immár kétszintes lakásukban tágabb tere nyílt a modern életvitelre vonatkozó elképzelései megformálásának. Az ebédlőt különválasztotta a konyhától, mellette egy vele egybenyitható, de el is választható olvasófülke található. Itt is meghatározó a lakótér (nappali) szerepe. A felső szinten előbb egy külön tornaszobába lehetett jutni, illetve ezen a szinten helyezkedtek el a szülők és a gyerekek hálószobái, valamint a fürdőszoba. A Molnár Farkas által épített lakásokban, a nemzetközi mintákat követve, nagy hangsúlyt kapott a terek alakíthatósága, egybenyithatósága, illetve elkülöníthetősége, amely több funkció kielégítését és váltakozó használatot tett lehetővé.⁶⁰

A modern lakás és berendezés kérdéseivel a 30-as években a legkitartóbban és legátfogóbban a korszak egyik meghatározó építésze, Kozma Lajos foglalkozott. Kozma a századelőn indult nemzedék, a „Fiatalok” tagja volt, s munkásságában egyaránt fontos szerepet játszott a tipográfia, a belsőépítészet és bútortervezés, valamint az építészet. E három terület – ha nem is elvágólagosan – Kozma három korszakát is fémjelezte. A háború előtt a tipográfia, jóllehet ekkor Lajta Béla irodájában dolgozott, s olyan munka is fűződik a nevéhez, mint a Rózsavölgyi Zeneműbolt berendezése. De neki tulajdonítják nem egy Lajta-épület népies homlokzati díszjeleinek rajzait is. A 20-as években elsősorban neobarokk villák berendezőjeként, népies barokk jegyekkel tervezett bútorok alkotójaként volt ismert nemzetközileg is – munkáit például a német *Innendekoration* rendszeresen közölte. A 20-as évek végén viszont csatlakozott a modern irányhoz, amelynek egyik legkövetkezetesebb követője és alakítója lett – elméletben és gyakorlatban egyaránt. Épületeit általában maga rendezte be, vagyis bútortervezőként és lakberendezőként is működött, ami – ahogy Ferkai András utalt rá – kapcsolatba hozható a századelő Arts and Crafts örökségével is.⁶¹

Kozma megítélése, gyors stílusváltásai a kortársak számára is fejtörést okoztak, ám olyan kitűnő kritikusok védtek meg, mint Kállai Ernő vagy Háty Gyula. Kállai Kozma munkáinak német kiadásához írt előszavában emelte ki Kozma historizálásának modernségét (az írás magyarul is megjelent a *Nyugatban*⁶²). Még

⁵⁹ Molnár 1930: 146.

⁶⁰ Itt érdemes ismét megemlíteni a Napraforgó utcában létrejött mintatelepet, amelynek építésében Molnár Farkas és Kozma Lajos is részt vett. A mintatelepet eredetileg az 1930-as nemzetközi építéskongresszusra akarták elkészíteni, de nehezen találtak kivitelezőt. Végül is a Fejér és Dános cég vállalkozott a Napraforgó utcai kistelep megépítésére, amelyben a modern irány követői mellett a Városháza, illetve a konzervatív irány építészei is szóhoz jutottak (Wälder Gyula, Kaffka Péter, Kertész K. Róbert). A telep részletes bemutatását lásd a *Tér és Formában* (Bierbauer 1931).

⁶¹ Horányi (szerk.) 2006: 20.

⁶² Kállai 1926.

érdekesebb számunkra Háy Gyula *Tér és Formában* közölt írása.⁶³ Háy elutasította azt a könnyen kialakuló elképzelést, miszerint Kozma az egymást követő áramlatok szélkakasszerű követője lenne. Szerinte különbséget kell tenni a felszínes divatkövetők és azon érzékeny művészek között, akik képesek együtt mozogni a változásokkal, akár előre megérezni és alakítani is azokat.

Kozma írásait különösen izgalmassá teszi, hogy reflexiói együtt haladnak tervezői problémáival. Elsősorban a földszintes családi ház vagy villa érdekelték, ilyenekre is kapott megbízást. A harmincas évek közepétől azonban bérházakat is épített, s ezek kérdéseinek szintén komoly tanulmányt szentelt. Legtöbb írását a *Tér és Formában* közölte, de mellette más lapokban is szerepelt, nem is beszélve munkáinak széles körű idegen nyelvű publikációjáról.

Az írásokban rögzített felfogása persze nem ad közvetlenül kulcsot gyakorlati munkásságához. Míg az előbbi széles kitekintésen, nemzetközi tájékozódáson, általánosításon és a lehetőségek feltérképezésén alapszik, addig a munkák a konkrét megbízói elvárásoknak, helyszíneknek, illetve tágabban a társadalmi és kulturális feltételeknek megfelelően valósultak meg. Kozma a gyakorlatban elsősorban kézműves háttérrel és kézműves igényekkel, az anyagok és szerkezetek alapos ismeretével, s a munkák kivitelének magas szintű megkövetelésével dolgozott. Elméleti reflexióira jelentős mértékben hatottak, időnként szinte szó szerinti egyezésben, Adolf Loos és Le Corbusier írásai, s az iparosítás, szabványosítás problémáit is a kor centrális kérdéseiként kezelte. Ugyanakkor a hosszabb időszakon át folyamatosan publikált írásai önálló minőséget képviselnek, nem csak a gyakorló építész alkalmi reflexióit jelentik. Az elemzés-értékelés szempontjait mind a ház, mind a bútorok (például a széktervezés) esetében szisztematikusan is megpróbálta kidolgozni. S a házaihoz mérhető alkotása az az összegző munka, amelyet 1941-ben Svájcban publikált *Das neue Haus* címmel.

Írásai a manifesztumjellegű, elsősorban a tervezőt foglalkoztató kérdésfelvetésektől az elemző, általánosításra törekvő megközelítés irányába tartanak. Kozmát elsősorban a villák, családi házak lakásainak belső térszervezése és berendezése foglalkoztatta. Valóban „belülről kifelé” tervezett és gondolkodott, ahogyan a modern credo mondta. A házat Loos, majd Le Corbusier, illetve a húszas évekbeli modern építészet hatására használati tárgyként fogta fel. Ahogyan egyik cikkének programszerű megfogalmazása hangzik: Házépítés és nem architektúra.⁶⁴ Ennek megfelelően elhatárolódott a stílusépítészetnek tartott, elsősorban a külső formálásra koncentráló architektúrától, s helyette a házépítés fogalmát használta, ami itt elsősorban lakásépítést jelent.

A tervezőépítész gondolkodásának középpontjában azok a modern életformából adódó, funkciókra fordítható igények álltak, amelyek számára meg kellett teremteni az optimális térbeli szervezetet. A kulcsfogalom tehát a tér, a térformálás, amelynek elsődleges építészeti eszköze az alaprajz kialakítása. Az alaprajz

⁶³ Háy 1929.

⁶⁴ Kozma 1934.

kétdimenziós eszköz, illetve ábrázolási mód, amely azonban Kozma szerint virtuálisan megszabja a tereket, s a világos elrendezés, rendeltetés folytán az épületen kívülről is leolvasható. Az alaprajzot társadalmi diagramnak nevezi, amely bár

„minden korban más és más, de egy és ugyanazon korra, magára a kor életére legjellemzőbb dokumentum. [...] Az alaprajz vízszintes projekciója mellett a szerkezetek vertikális diagramja viszont minden kor technikai civilizációjának tükörképe, amelynek logikus és céltudatos vonalai és síkjai szervesen épülnek ki a szociális szempontokat fixírozó alaprajz síkjából, művészi arányokban, formai kapcsolatokban. Ennek a kettős koordináta rendszernek, a szociális talajon húzódó horizontális alaprajznak és a technikai civilizáció mechanikai eredményein álló vertikális szerkezetnek a szülőtte a művész megformálásában bennünket és életünket híven vissza-tükröző, legfontosabb szerszámunk: a ház.”⁶⁵

Az idézetben kétszer is szereplő szociális jelző tehát tág értelemben a kor életmódjával való összefüggést, a kor jellegének és követelményeinek megfelelő tervezést jelenti. Azt az általánosítható igényszintet és modellt, amely a társadalmi csoportoknak, épülettípusoknak, elhelyezkedésnek megfelelően egyéni variációkban fogalmazható meg. Bár az optimumot nyilván a polgári lakás – a villa – differenciáltsága jelenti, ez változó formában más rétegekre, illetve épülettípusokra is vonatkoztatható, így a bérházak lakásaira is.

„Akármilyen kicsi is a ház – írja –, a mai ember számára kényelemben, technikai berendezésben, koncentrálna adja a szállodát, az éttermet, a kávéházat, a fürdőt, a könyvtárat, a koncerttermet. Mint a bő ruha (nem a testre, de az életkörülményekre szabva) vonatkozásaiban egészen emberi – a legemberibb szerszám, maga az organizált élet.”⁶⁶

Nyilvánvalóan elsősorban a külföldi példák és irodalom hatására, megfogalmazza a társadalmi kiegyenlítődés tendenciáját:

„Gyakran a megoldásban az egyes osztályok lakásigényei között alig látunk ma már éles különbséget, már a munkáslakások is kapnak külön fürdőszobát, jól szellőztetett hálószobákat, [...] ma az a törekvés, hogy azért a bizonyos heti 10-12 márkáért minél tökéletesebb legyen a munkás »minimállakása.«”⁶⁷

E sokféle igény és funkció térbeli elhelyezése a helyiségek számának növekedését hozta magával, és kapcsolataik egybeszervezésének feladatát róttá az építészre. Kozma felfogásában a lakás dinamikus organizmusnak felel meg, ahol az egyes funkciók és helyiségek szoros kapcsolatban állnak egymással, és sokféle

⁶⁵ Kozma 1934: 256.

⁶⁶ Kozma 1934: 252.

⁶⁷ Kozma 1931: 375.

használhatóságuk megfelel a dinamikus életforma igényeinek. Analízisében az alapvető funkcióknak és működésmodnak megfelelően különböző helyiségcsoportokat különböztetett meg. A ház dinamikáját az adja, hogy a funkciók nem statikusan vannak egymás mellé helyezve, hanem az élő használat koreográfiájából következnek. Ennek jegyében beszél a ház organizmusáról, illetve a házról mint „életszenárióról”.⁶⁸

Az általa megkülönböztetett csoportozatok egymás mellé rendelten jelennek meg. Ilyen értelemben beszél a mellékhelyiségek átértékeléséről, megnövekedett szerepéről. A testi funkciókat kiszolgáló, a higiénét biztosító helyiségek a modern élet elengedhetetlen kellékei. Bár külön tanulmányban foglalkozott a kislakások minimálhelyiségeivel (konyhák, fürdőszobák, személyzeti szobák, lakóhálószobák és garzonlakások), figyelmét környezete és megbízásai folytán is a tágasabb polgári lakások, s ezen belül főként a kertes családi ház problémája kötötte le. Az indoklást és igazolást egy, a modern házról szóló, számára különösen fontosnak bizonyuló könyvből merítette: „Úgy látszik, a sok kipróbálatlan anyagot és szerkezetet egy ilyen lezárt kisebb területű egységes feladaton jobban lehet megfigyelni és a nagy társadalmi feladatok számára kísérletül felhasználni.”⁶⁹ A lakáson belül pedig a központi szerepű nappali szoba kapta nála a legnagyobb figyelmet.

Kozma a terek kialakítását és berendezését együtt kezelte. Az új típusú lakás, a kislakás felvetette a berendezés és a tárgykultúra újragondolásának szükségességét is, ami a nemzetközi modern építészet különböző irányainak és képviselőinek szintén sajátja volt. A *Tér és Forma* szerkesztői is korán felismerték e terület jelentőségét, s meg is fogalmazták azt a célkitűzést, hogy a folyóirat kiemelten és rendszeresen foglalkozzon a belsőépítészet, lakberendezés és bútortervezés kérdéseivel. Kozma az 1929-es és 1930-as évfolyamban főmunkatársként szerepelt, és egy olyan ízlésnevelő-felvilágosító rovatot vezetett, amelyben szembeállította egymással a meghaladottnak ítélt és a modern berendezkedést és bútorokat. Ezekben a rövid, nemegyszer csípős írásokban Adolf Loos korai írásainak hatása tükröződik.⁷⁰

Kozma közeli barátja, munka- és harcostársa volt az iparművészeti iskola tanára, Kaesz Gyula, aki maga is tervező volt. Nagyszámú belsőépítészeti munkát és bútortervet publikált, néhány építészeti terv mellett. Mint tanár és nevelő, ő is nagy súlyt fektetett a felvilágosításra, s persze a szakmai nevelésre. A 30-as évek közepén a *Tér és Forma* kiadójával egy önálló lapot is indított *A Bútor* címmel, amely megjelenésben, tipográfiában a *Tér és Formát* követte, sőt időnként teljes cikkeket, ismertetéseket is átvett belőle, ily módon tehát a *Tér és Forma* leágazásá-

⁶⁸ *A ház és lakás mint életszenárium* címet viseli egyik fontos, kéziratban maradt tanulmánya. A hagyatéék egyik, jelentős részben írásos részét a Magyar Építészeti Múzeum őrzi.

⁶⁹ Kozma 1937: 337.

⁷⁰ Loos volt az, aki az 1898-as bécsi iparművészeti kiállítás tudósítójaként új műfajt teremtett a használati tárgyak elemzésével. Az 1930-as évek elején tanítványai összegyűjtötték és két kötetben megjelentették ezeket az írásokat, amelyek nyilván nem kerültek el Kozma figyelmét – erről a Loos-írásokból vett idézetek későbbi publikációi is tanúskodnak. Az éles szembeállítás egyébként is elterjedt volt a 20-as évek nemzetközi irodalmában – ebből a szempontból különösen Adolf Behne írásait kell kiemelni, de mint láttuk, a stuttgarti kiállítás szervezői is éltek ezzel az eszközzel.

nak tekinthető. A folyóirat 1938-ig működött, s elsősorban a kézműves-tervezői szakma megszervezésére, színvonalának emelésére törekedett. Ennek érdekében például rendkívül alacsonyan tartották az előfizetési díjat, hogy a mesteremberek is hozzáférjenek. Miként a *Tér és Forma*, *A Bútor* is helyet adott a szakmai hirdetéseknek, sőt egyenesen támogatta azokat. Kozma e lapnak is fontos szerzője volt, itt is komoly tanulmányai jelentek meg, amelyek a bútortervezés és tárgykultúra oldaláról mintegy kiegészítették a *Tér és Formában* megjelent írásokat.

Kozma kiindulását a tér többértékűsége, rugalmas használhatósága, illetve a térben való szabad mozgás jelentette – tehát dinamikus életformában gondolkodott. A modern szerkezetek, a nagy felnyithatóság, illetve a villanyvilágítás és a központi fűtés eredményeképp a terek kialakítása és berendezése megszabadult egy sor korábbi kötöttségtől. Így például felszabadult a szoba közepe, a bútorok a falak mellett különféle csoportosításban voltak elhelyezhetőek. Miként Molnár Farkasnál, nála is két bútorcsoport kapott kiemelt figyelmet. Az egyik a tárolók, vagyis a különböző szekrények csoportja, a másik a különböző ülőalkalmatosságoké. Kozma a korszak modern építészeti irányvonalának megfelelően a nagy szekrényeket lehetőleg külön helyiségben helyezte el. A lakószobába csak alacsonyabb, a falak mellé állítható, variábilis, modulszerűen szétszerelhető, újra összerakható szekrényeket helyezett el. Az úgynevezett Kozma-barokk bútorokhoz képest a modernista korszakéi egyszerűek, kevés díszítő elemet tartalmaznak, ám – ahogy ezt Horányi Éva részletesen elemzi – mintegy ezt ellensúlyozandó, belső kiképzésük, funkcionális-szerkezeti rafinériájuk a kihúzható, eltolható fiókokkal, rekeszekkel annál gazdagabb.⁷¹ A mindennapokban mozdulatlanak tekintett bútorok mellett a mobíliák, vagyis a kisasztalok, székek és fotelek változatos elhelyezést és használatot tettek lehetővé. A lakáson belül egyébként is súlyponti szerepet betöltő, alapterületére nézve a többi helyiségnél jóval nagyobb lakószobát Kozma alkalmasint tovább növelte a terek egybenyitásával. Így tett például a Berkenye utcai Magyar-villában, amelyet a *Tér és Formában* és *A Bútorban* egyaránt bemutatott. A lakószobát és a hálószobát a fal teljes magasságában többféleképpen is nyitható-zárható ajtóval kapcsolta egybe.

A lakószobákat másrészt általában egybenyitotta a külső térrel, a kerttel és tágabban a tájjal. Ez vagy közvetlen kertkapcsolat révén valósult meg a földszint esetében, vagy a nappalival egybenyitható nagy terasszal az emeleten. Ez egyszerre jelentett fizikai kapcsolatot, érintkezést a levegővel, napfényvel, illetve a tájjal mint tágabb, távolabbi perspektívával, horizonttal. E kapcsolatoknak külön tanulmányt is szentelt a rövid életű *Perspektíva* című építészeti-művészeti folyóiratban.⁷²

A harmincas éveken végighúzódó nagy tanulmányok végül az új házzal és példáival foglalkozó könyvében összegződtek.⁷³ A könyv megírására a felgyűlt tapasztalatok és írások mellett a kényszerű tétlenség is ösztönözhetette. Zsidó

⁷¹ Horányi 2006: 108.

⁷² Kozma 1935.

⁷³ Kozma 1978. Könyve német nyelven, Svájcban jelent meg, első és eddig egyetlen magyar kiadására 1978-ban került sor.

származású építészként a 30-as évek végétől nem jutott megbízásokhoz. A könyvet egy rövid történelmi áttekintés vezeti be, amelyben Kozma a házépítésre koncentrálna felvázolta a modern építészeti kifejlődését. A 19. század közepétől három korszakot különböztetett meg – a historizmust, a 20-as évek technikai kísérletező és a saját, humanizáltnak nevezett időszakát. Szisztematikusan foglalkozott az alaprajz mint szervező elem, a házforma (mint tömegalakítás és típusválasztás), illetve a térforma (a belső kialakítás) kérdéseivel, s ez alapján rögzítette azt a kiterjedt, negyven pontban összegzett szempontrendszert, amelyre támaszkodva aztán saját megépült épületeit és terveit példaként használva, típusokba rendezve mutatta be a korszerű ház és lakás különböző változatait.⁷⁴ Minden példa esetében megadta a tényleges vagy lehetséges, elképzelt felhasználót. Impozáns munkája,⁷⁵ mint egy korszak záróakkordja, párhuzamba állítható azzal a svájci könyvvel, melyet Le Corbusier egykori munkatársa, Alfred Roth szerkesztett, és amely *Az új építészeti* címet viseli.⁷⁶ Ebben Roth tárgyilagosan, jól kidolgozott elemző-értékelő szempontok alapján mutatott be húsz kiválasztott nemzetközi projektet. A két könyv a modern építészeti kialakult és konszolidált elvek és gyakorlatok együtteseként ábrázolja. A II. világháború utáni időszak modern építészete ezt az örökséget vitte tovább – új kihívások, lehetőségek és korlátok között.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benjamin, Walter 1980: Tapasztalat és szegénység. In: Benjamin, Walter: *Angelus Novus. Értékezések, kísérletek, bírálatok*. Magyar Helikon, Budapest, 735–743.
- Bierbauer Virgil 1925: Le Corbusier: Vers une architecture c. könyvéről. *Magyar Művészet* (1.) 9–10. 597–599. <http://www.mke.hu/intranet/mamuv/01/page/mm01-c597.htm> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Bierbauer Virgil 1927: Egy építész németországi utazása. *Magyar Művészet* (3.) 10. 637–659. <http://www.mke.hu/intranet/mamuv/03/page/mm03-637.htm> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Bierbauer Virgil 1928a: *Nyugat-európai építészeti tapasztalatok*. Különlenyomat a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének havi füzeté 1928. évi 1–2. számából.
- Bierbauer Virgil 1928b: A magyar építőművészet jelen állapota: modern irányú fejlődésének szükségessége és akadályai. *A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye* (62.)

⁷⁴ A kis ház (huszonkét példa), a földszintes ház (tizenhárom példa), az emeletes ház (húsz példa), összesen ötvenöt példa, illetve terv. Az összegzés Major Máté utószavában olvasható, lásd Kozma 1978: 164.

⁷⁵ A *Das Werk* című svájci folyóirat recenzense elragadtatással beszélt a könyv elemző fejezeteiről, némileg egyhangúnak tartotta azonban a saját példákra korlátozódást. Szerinte egy jó nemzetközi válogatás jobban demonstrálhatta volna a szerző gondolatait (L. S. 1942).

⁷⁶ Roth 1940.

- 49–50. <http://dokutar.omikk.bme.hu/collections/mee/fajlok/1928-317-329.pdf> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Bierbauer Virgil 1928c: Kislakásépítés a háború utáni Európában. *Tér és Forma* (1.) 2. 48–66.
- Bierbauer Virgil (Dr. B. V.) 1931: A Pasaréti úti kislakásos telep. *Tér és Forma* (4.) 10. 305–316.
- Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hgg.): 2001: *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. 2 Bände. Häusser, Darmstadt.
- Bourgeois, Viktor et al. 1930: *Die Wohnung für Existenzminimum. Internationale Kongresse für Neues Bauen und Städtisches Hochbauamt Frankfurt am Main*. Englert & Schlosser, Frankfurt.
- Die Form 1927a: [tematikus száma a stuttgarti Weissenhofsiedlung kísérleti telepről]. *Die Form: Zeitschrift für gestaltende Arbeit* (2.) 9. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/form1927/0267?sid=fcbfd7aad89e1e3effd71149db6ea198> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Die Form 1927b: [tematikus száma a stuttgarti Weissenhofsiedlung kísérleti telepről]. *Die Form: Zeitschrift für gestaltende Arbeit* (2.) 10. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/form1927/0307?sid=fcbfd7aad89e1e3effd71149db6ea198> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Ferkai András 2011: *Molnár Farkas*. Terc Kiadó, Budapest.
- Forgó Pál 1928: *Új építészet. Fejezetek a házépítés korszerű újjáalkotásának köréből*. Vállalkozók Lapja, Budapest.
- Forty, Adrian 1986: The Home. In: Forty, Adrian: *The Objects of Desire. Design and Society since 1750*. Thames and Hudson, London, 94–119.
- Gábor Eszter 1972: *A CIAM magyar csoportja (1928–1938)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gropius, Walter (Hgg.) 1927: *Internationale Architektur*. Albert Langen, München. http://bibliothequekandinsky.centrepompidou.fr/images/bk/RLPF723/M5050_X0031_LIV_RLPF0723.pdf – utolsó letöltés: 2014. augusztus 25.
- Háy Gyula 1929: Kozma Lajos, ahogy ma látjuk. *Tér és Forma* (2.) 7. 278–287.
- Horányi Éva (szerk.) 2006: *Kozma Lajos modern épületei*. Terc Kiadó, Budapest.
- Junghanns, Kurt 1982: *Der Deutsche Werkbund. Sein erstes Jahrzehnt*. Henschelverlag, Berlin.
- Kähler, Gert 2000: Nicht nur Neues Bauen. In: Kähler, Gert (Hg.): *Geschichte des Wohnens*. Band 5. 1918–1945. *Reform, Reaktion, Zerstörung*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 303–451.
- Kállai Ernő 1926: Kozma Lajos. *Nyugat* 6. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00391/12089.htm> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Kállai Ernő 1928a: Bauhauspedagógia, Bauhaus építészet. *Tér és Forma*. (1.) 8. 317–322.
- Kállai Ernő 1928b: Hátrább az agarakkal vagy nem azért élünk, hogy lakjunk. *Korunk* (11.) 753–761. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00228/korunk_EPA00458_1928_011_4686.html – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.

- Kirsch, Karin 1994: Die Weissenhofsiedlung. Ein internationales Manifest. In: Lampugnani, V. M. – Schneider, R. (Hgg.): *Expressionismus und Neue Sachlichkeit*. Gert Hatje Verlag, Stuttgart, 205–224.
- Kozma Lajos 1931: Új szükséglet + új szerkezet = új forma. *Tér és Forma* (4.) 11–12. 371–378.
- Kozma Lajos 1934: Házépítés és nem architektúra. *Tér és Forma* (7.) 9. 252–257.
- Kozma Lajos 1935: A lakókert térproblémája (ahogy egy építész látja). *Perspektíva* (1.) 2. 21–29.
- Kozma Lajos 1937: A modern családi ház. *Tér és Forma* (10.) 11. 335–343.
- Kozma Lajos 1978 [1941]: *Az új ház*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Lakatos Mária (szerk): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 179–221.
- Le Corbusier 1928: Wie wohnt man in meinen Stuttgarter Häusern? *Das Neue Frankfurt* (2.) 1. 13–15. http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/neue_frankfurt1928/0019?sid=6727d061969dd08a759280ef7c292a7b – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Le Corbusier 1981: *Új építészet felé*. Corvina, Budapest.
- Loos, Adolf 2004: *Válogatott írások*. Terc Kiadó, Budapest.
- L. S. 1942: Das neue Haus. *Das Werk* (29.) 1. 21. <http://retro.seals.ch/digbib/view?pid=wbw-002:1942:29::51> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 16.
- Mallgrave, Harry Francis 2005: *Modern Architectural Theory. A Historical Survey, 1673–1968*. Cambridge University Press, New York.
- Michel, Wilhelm 1927: Die Weissen-Hof-Siedlung-Stuttgart. Erwägungen zur Werkbund-Ausstellung 1927. *Innendekoration* (38.) 12. 461–470. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/innendekoration1927/0461?sid=775283bf46f7df06e94f5bf879132979> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Mies van der Rohe, Ludwig et al. 1927: *Bau und Wohnung: die Bauten der Weissenhofsiedlung in Stuttgart errichtet 1927 nach Vorschlägen des Deutschen Werkbundes im Auftrag der Stadt Stuttgart und im rahmen der Werkbundausstellung »Die Wohnung«*. Wedekind Verlag, Stuttgart.
- Molnár Farkas 1924: Új lakástípusok. *Magyarság* (10.) 26. 2.
- Molnár Farkas 1928a: A lakásépítés racionalizálása. Bauhaus-telep Dessau-Törten. *Tér és Forma* (1.) 3. 99–102.
- Molnár Farkas 1928b: A racionális építkezésről. *Tér és Forma* (1.) 5. 198–199.
- Molnár Farkas 1930: Egy építész lakása. *Tér és Forma* (3.) 3. 143–147.
- Muthesius, Hermann 1902: *Stilarchitektur und Baukunst*. <http://www.tu-cottbus.de/theoriederarchitektur/Archiv/> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Muthesius, Hermann 1904: *Das englische Haus*. Band 1. *Entwicklung*. Ernst Wasmuth Verlag, Berlin. http://goobipr2.uni-weimar.de/viewer/image/PPN636123820/1/LOG_0003/ – utolsó letöltés: 2014. augusztus 18.
- Muthesius, Stefan 1974: *Das englische Vorbild. Eine Studie zu den deutschen Reformbewegungen in Architektur, Wohnbau und Kunstgewerbe im späteren 19. Jahrhundert*. Prestel-Verlag, München.
- Németh Regina 2013: Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe. *Jog, állam, politika* (5.) 3. 81–109.
- Platz, Gustav Adolf 1933: *Wohnräume der Gegenwart*. Propyläen Verlag, Berlin.

- Reulecke, Jürgen 1997: Die Mobilisierung der »Kräfte und Kapitale«. Der Wandel der Lebensverhältnisse im Gefolge der Industrialisierung und Verstädterung. In: Reulecke, J. (Hg.): *Geschichte des Wohnens*. Band 3. 1800–1918. *Das bürgerliche Zeitalter*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 15–143.
- Rasch, Heinz – Rasch, Bodo (Hgg.) 1927: *Wie bauen. Bau und Einrichtung der Werkbundsiedlung am Weissenhof in Stuttgart*. Wedekind Verlag, Stuttgart.
- Riezler, Walter 1927: »Die Wohnung«. *Die Form* (2.) 9. 258–266. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/form1927/0268?sid=ce0db5fff66870eefb846ccdd9bbfe1a> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Roth, Alfred 1940: *Die neue Architektur*. Dr. H. Girsberger, Zürich.
- Rowe, Peter G. 1993: *Modernity and Housing*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- Sármány-Parsons Ilona 1992: Villa és családi ház. In: Hanák Péter (összeáll., bev.) – Visi Lakatos Mária (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 10.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 179–223.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása*. Helikon, Budapest.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest.

Sipos András

Ki az úr a házban?

*Küzdelmek a budapesti lakásbérleti jog körül
az 1860-as évektől az 1930-as évekig**

A KORLÁTLAN SZERZŐDÉSI SZABADSÁG IDŐSZAKA

Attól kezdve, hogy a 19. század derekától a nagyvárosi életforma részeként a befektetési formát jelentő bérház és a benne foglalt bérlakás mint lakhatási mód és életkeret általánossá vált, a lakásbérlet szabályai nagymértékben meghatározták a háziurak, bérbeadók és bérlők lehetőségeit és erőviszonyait. A lakhatás a társadalmi konfliktusok egyik meghatározó terepévé vált. Ehhez képest csak tetemes késéssel nyert teret az a felfogás, amely a lakásbérlet szabályozásának szociális tartalmat, jelentős társadalmi hatást tulajdonít. A 19. században a lakásbérleti ügyet szigorúan a felek közötti magánjogi kérdésnek tekintették, s azok a „köztekinetek”, amelyek az ebbe való beavatkozást szorgalmazták, nem mentek túl a bérleti viszonyból eredő viták gyors és hatékony rendezésének, a tulajdon fölötti rendelkezés és az üzleti forgalom előtti akadályok elhárításának szükségességén:

„A bérleti szerződés rendszerint élőszóval szokott megkötettni, s legtöbb esetben a megállapodás tárgyát nem képezi más, mint a bérlemény és a bérösszeg meghatározása; a bérlet tartama alatt azután napról napra újabb viszonyok merülhetnek fel, melyek a szerződő felek által megbeszéletlenül hagyottak, s a melyek szabályozása nélkül a bérletek örökös viták forrásává válhatnak. [...] Első sorban tehát az képezi a házbérleti szabályok feladatát, hogy azok a felek szabad rendelkezési jogának épségben tartása mellett provideáljanak mindennemű kérdések tekintetében, melyek a bérleti viszonyból felmerülhetnek. [...] Szóval a lakbérleti szabályzat egy szerződési schema, melyből minden szerződő félnek joga van a neki nem tetsző részt kitörölni és neki tetszővel helyettesíteni, csakis azok tartván fenn reája nézve kötelező erejüket, melyeket maga akár világosan, akár hallgatagon fenntartott.”¹

Pest és Buda városok tanácsai 1866-ban kezdtek foglalkozni a kérdés rendezésével, „miután a bérvizonyokra nézve világos törvény nem létezik, hanem minden csak bevett szokásokon alapul, és ezért számos és folytonos perlekedésekre

* A tanulmány az OTKA K 105 953. számú, *Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diszkurzív terek 1870–1945* című projektjének támogatásával készült.

¹ BFL IV.1407.b. 621/1874-I. lvt. Indoklás a házbérleti szabályzat bizottmányi tervezetéhez, 1878. március.

szolgáltatik alkalom”.² Különösen kirívó anomáliának tekintették a bérleti év egyházi ünnepekhez igazodó hagyományos felosztását, ami azt eredményezte, hogy volt olyan bérnegyed, ami négy hónapnál is hosszabb volt, míg a legrövidebb csak két hónapig tartott.³ Ezt a naptári év egyenlő hosszú, 3-3 hónapos időszakokra való felosztásával kívánták felváltani, igazodva mind a racionális üzleti kalkuláció szempontjaihoz, mind az állami számadások és az adózás rendjéhez. A két város közgyűlései által elfogadott, egymáshoz nagyon hasonló „Lakbérleti szabályok” 1868. október 1-jével léptek hatályba.⁴ (Azaz a Szent Mihály napi fordulón még a régi szokás volt érvényben.) A bérévnegyedek kezdetét január, április, július és október 1-jével állapították meg. Rendkívüli esetektől eltekintve ekkor volt mód lakásváltoztatásra, költözésre, és ekkor kellett lefizetni a negyedévi bért egy összegben előre. Ezenkívül elsősorban a felmondás, a ki- és beköltözés rendjét igyekeztek részletesen szabályozni, különös tekintettel azon különleges eljárási szabályokra, melyek lehetővé teszik az ezekből eredő jogviták olyan időben történő eldöntését, hogy a költözés az erre rendelt időszakban lebonyolítható legyen. Előírták, hogy a „bíróság hasonló ügyek elintézésére a költözési időben állandóan együtt lesz, s ezen ügyeket soron kívül, haladék nélkül elintézendő”.⁵

Hiába tekintették a városatyák az ügyet szociálisan „semleges”, pusztán jogi rendezést igénylő kérdésnek, hamarosan kénytelenek voltak szembesülni az ezen túlmenő „társadalmi hatásokkal” is. A városi lakosság szélesebb köreiben a szabályok közzététele után, késő ősszel tudatosult az a döntéshozók által félvállról vett tény, hogy már január 1-jén, az év végi ünnepek után rögtön ki kell fizetniük az első negyedévi házbért, ráadásul a Szent Mihálykor lefizetett bér egy hónappal rövidebb időszak lakhatását fedezi, mint amire szánták. Mozgalom indult a bérnegyedek fordulójának áthelyezése érdekében február, május, augusztus és november 1-jére, a Belügyminisztériumhoz több ezer aláírással támogatott panaszok érkeztek az ügyben. Schröll József, az Óbudai Hajógyár igazgatója beadványában a munkásság vészterhes hangulatát ecsetelte.

„Az alázattal alolírott gyári igazgatóság alatt lévő munkások, kiknek száma 2000-nél többre megy, egyedül csak napi keresményök után élnek, s vasár- és ünnepnapokon, melyeken nem dolgoznak, természetesen mit sem keresnek. Sajnos! de munkásaink általában még nem azon fokon állanak, hogy kötelességöknek ismerjék keresetökből néha néha a házbérre valamit félretenni, s ekképp azt lassanként megtakarítani, hanem a házbér megfizetésére többnyire a legutoljára kapott béröket szokták fordítani.

² BFL IV.1303.f. XI. 140/1868. A bérnegyedek szabályozása ügyében 1866. november 6-án Pesten tartatott értekezlet jegyzőkönyve.

³ A hagyományos bérévnegyedek fordulónapjai: Gyertyaszentelő (február 2.), Szent György (április 24.), Szent Jakab (július 25.), Szent Mihály (szeptember 29.) napjai.

⁴ BFL IV.1303.f. XI. 140/1868. Lakbérleti szabályok Pest város bel s külterületére nézve... 26.226/1868. kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 2519/1868. Lakbérleti szabályok Buda fővárosa bel s külterületére nézve, 1868. augusztus. Vö. Horváth 2010: 390–396.

⁵ BFL IV.1303.f. XI. 140/1868. Lakbérleti szabályok Pest város bel s külterületére nézve... 26.226/1868. kgy. sz. 21. §.

Már pedig minden évben történik, hogy éppen a januáriusi évszakot előzik meg több ünnepek, minek folytán a munkások keresménye sokkal kisebb, midőn ellenben az élelmi kiadások éppen ezen ünnepek miatt nagyobbak, mint köznapokon szoktak lenni. A munkások nagyobb részének feladata lenne tehát nem csak ezen aránytalanságot kiegyenlíteni, hanem azon kívül a házbérré bizonyos összeget is félretenni, mi, tekintve a jelenlegi körölményeket, éppen nem lehetséges.

A munkástól, ki sokévi életmódjánál fogva köznapon kevéssel megelégszik, csak hogy az ünnepeket kedve és tetszése szerint jobban élhesse, megkívánni, hogy magát szokásaiban elegendő ok nélkül megszorítsa, éppen annyi, mint benne elégtelenségget ébreszteni, mi főképpen korunkban kétes következményeket vonhat maga után.⁶

Az aggodalmat a kormányzat is osztotta, s erélyes sürgetésére a két város közgyűlése, bár vonakodva, de felülbíráta határozatát, s Pest december 23-án, Buda pedig 28-án döntött az évnegyedek áthelyezéséről, oly időben, hogy azt a belügyminiszter még december 30-án jóváhagyhatta.⁷ Ezzel kialakult a hosszú évtizedeken át érvényes bérleti rend.

A pesti és a budai szabályok formálisan már 1869-ben hatályukat veszítették, miután eljárási rendelkezéseik nem voltak összhangban az 1868-ban elfogadott polgári perrendtartással, anyagi jogi előírásaik azonban továbbra is érvényesültek. Az egységes Budapest létrehozása 1873-ban maga után vonta egy új, egységes lakásbérleti szabályrendelet megalkotásának az igényét.⁸ A városatyák továbbra is a perrendtartáshoz képest jóval gyorsabb és egyszerűbb eljárást szorgalmaztak a felmondás és költözés körüli viták rendezésére, sőt ezt tekintették a szabályrendelet legfontosabb kérdésének. Miután ez törvényhozási szintű intézkedést igényelt, az ügy hosszú időre megfeneklett. A közgyűlés és a tanács csak akkor kezdett vele ismét foglalkozni, amikor a polgári perrendtartás 1881. évi módosítása – vélték – megadta a várva várt felhatalmazást: „A törvényhatósági joggal felruházott és a rendezett tanácsú városoknak szabályrendelettel megállapított lakbérleti szabályai, a mennyiben a bel- és igazságügyminiszterek által helybenhagyattak, és a hivatalos lap útján közzététettek, a lakbérleti ügyek eldöntésénél a bíróságok által alkalmazandók.”⁹

A főváros és a kormány között újabb elhúzódo vita alakult ki azzal kapcsolatban, hogy az új törvényi előírás alapján létrejött szabályrendelet tartalmaz-

⁶ BFL IV.1303.f. XI. 140/1868. Schröll József beadványa a belügyminiszterhez.

⁷ BFL IV.1303.f. XI. 140/1868. 42.408/1868. ikt. sz.; BFL IV.1106.b. 2519/1868. 266/1868. kgy. sz.; Horváth 2010: 393–394.

⁸ BFL IV.1403.a. 32/1874. kgy. Ráth Károly bizottsági tag indítványa.

⁹ 1881. évi LIX. tc. 93. §. A rendelkezést átvette az 1912. évi LIV. tc. 102. §-a (immár valamennyi törvényhatóságra, azaz a vármegyékre is kiterjesztve). A főváros lakásbérleti szabályrendelet alkotására vonatkozó hatáskörét a továbbiakban ezekből a törvényhelyekből származtatták, nem pedig a fővárosi törvényben rögzített szabályrendelet-alkotási jogból, mivel ahhoz képest mélyebb belenyúlást jelentett a magánjogi viszonyokba. Az viszont még a két világháború között is vitatott maradt, hogy az így megállapított szabályok az országos magánjogtól eltérhetnek-e.

hat-e a fennálló törvényekhez képest eltérő eljárási szabályokat.¹⁰ A főváros első egységes lakásbérleti szabályrendelete végül 1886-ban lépett hatályba, és csak az anyagi jogi rendelkezésekre terjedt ki.¹¹

A szabályrendelet rendelkezései, mint említettük, az uralkodó liberális jogfelfogással összhangban diszpozitívek, azaz nem kényszerítő jellegűek voltak, és a bérleti viszonyt egyenlő felek között létrejött, tisztán magánjogi ügyletként fogták fel. A bérleti szerződés megkötésekor sem írásbeliség, sem foglaló adása nem volt kötelező, az egyszerű szóbeli megegyezéssel is létrejöhetett. Általános gyakorlatnak tűnik, hogy a nagyobb bérházakban, legalábbis a kisebb bérértékű lakások kiadását, ténylegesen a házmesterek intézték, a bérlők velük tárgyaltak és egyeztek meg. „Tapasztalás szerint a fővárosban rendszerint a házmesterek adják ki a lakásokat és szedik be a házbéreket” – állapította meg a tanács 1881-ben.¹² E megbeszélések során persze számos, a bérlők számára lényeges kérdés maradt tisztázatlan, vagy ha szót is ejtettek róluk, ezt utólag bizonyíthatatlan. Gyakran az sem volt egyértelmű, hogy a megállapodott összeg a béren felül mit foglal magában. A szabályrendelet szerint a béren felül különféle járulékok és díjak csak akkor lettek volna követelhetők, ha azt a szerződés megkötésekor külön kikötötték (azaz ellenkező esetben például a szemétkihordás, világítás, vízfogyasztás költségét a megállapodott bér tartalmazta), a lakót terhelő községi adót képező, de a háztulajdonos által beszedendő házbérkrajcárt viszont ezen felül is meg kellett fizetni. A meghonosodott gyakorlat – számos vitát gerjesztve – ezzel éppen ellenkező volt: a házbérkrajcár beépült a lakbérbe, és azt az adóbevallás során a tulajdonos vonta le a bruttó bérjövdelemből, különféle külön díjak iránti követelések viszont rendre felmerültek.

A bért minden esetben teljes összegben előre kellett kifizetni, éves bérosszegért kivett lakások esetében negyedévi bért a bérvnegyed első napjának este 6 órájáig, beköltözés esetén pedig még azt megelőzően. Rendes felmondás bármely fél részéről általában a bérvnegyed végére szólhatott (de a költözés ideje nem eshetett a februári fordulóra), és ezt a negyed első 14 napján kellett közölni. Ugyanez a szabály vonatkozott a béremelésre is, az csak a felmondási idő elteltével léphetett hatályba, de nem vonatkozhatott a februári fordulóra. A kiköltözést az új negyed első napján kellett megkezdeni, és a legfeljebb kétszobás lakásokat még aznap, a nagy lakásokat pedig a harmadik nap végére kellett teljes egészében átadni az új bérlőnek. A három napra sűrített költözési időszakról persze kölcsönös megállapodással éppúgy el lehetett térni, mint bármely más rendelkezéstől, de bérvnegyed közben akár megfelelő lakást, akár megürült lakásra bérlőt találni igen nagy nehézségekbe ütközött. Magas bérű lakásokra féléves felmondási időt állapítottak meg, figyelembe véve, hogy ezekre nézve mind a kereslet, mind a kínálat szűk,

¹⁰ A közgyűlés által 1882-ben elfogadott szabályrendelet eljárási részét a belügyminiszter e vita következtében nem hagyta jóvá. BFL IV.1403.a. 94/1882. kgy.; BFL IV.1407.b. 621/1874-I.

¹¹ BFL IV.1403.a. 814/1884. kgy.; 693/1885. kgy.; *Fővárosi Közlöny* 1908. március 3. (18.) Melléklet 1–5.

¹² BFL IV.1407.b. 621/1874-I. 54.287/1881-I. ikt. sz.

ezért a megfelelő partnerek egymásra találására több időt kell hagyni. A korábbi budai és pesti szabályrendeletekben megállapított eltérő értékhatárokat még az 1885. évi egységes szabályrendelet is fenntartotta: Budán lakásoknál 400 forint, bolthelyiségek és műhelyek esetében 200 forint bértől felfelé érvényesült a hosszabb felmondási idő, ugyanez Pesten lakásoknál 1000 forint, boltoknál és műhelyeknél 600 forint volt. Felmerült ugyan ennek középértékhez közeli egységesítése, de a tanács úgy foglalt állást, hogy a lakásoknál 600 forint a budai oldal számára túl magas lenne, Pesten viszont a lakások olyan nagy hányada esne a fél-éves felmondású kategóriába, ami zavart idézne elő a lakáspiacon.

Az aránylag hosszú felmondási idő nemcsak viszonylagos biztonságot jelenthetett a lakók számára, de kiszolgáltatottságot is. Ha például egy éves bérű kisvagy középméretű lakás bérlője nem mondott fel a negyed első 14 napján, már nemcsak a folyó, hanem a rákövetkező évnegyedre is meg volt kötve, és annak bérét akkor is ki kellett fizetnie, ha közben anyagi helyzete megrendült, és az adott lakás fenntartása túlságosan nagy terhet jelentett számára. A hátralékban maradt bérlőnek viszont a háziúr határidőn túl is bármikor felmondhatott, sőt, ha az évnegyed végén is fennállt még bármennyi hátralék, a bérletet „megszűntnek tekinthette”, és a lakót – ez esetben még februárban is – azonnal kitehette.

A háziurak kezébe komoly fegyvert adott, hogy hátralék esetén a bérlemben található ingóságokat félévi bérösszeg erejéig – a lejárt és a legközelebb lejárandó részletek biztosítására – zálogképpen visszatarthatták,¹³ és ezek elszállításának megakadályozására rendőri segítséget is igénybe vehettek. A fizetési képtelenség miatt kilakoltatott bérlő tehát azzal is szembenézni kényszerült, hogy a fennmaradó tartozás fejében a háziúr a holmijait lefoglalja – egy szegény háztartás szegényes felszerelését természetesen csak azon értékben számítva be, amennyit árverezés esetén kaphat értük, nem törődve azzal, hogy az tulajdonosa számára pótolhatatlan. A költözési időszak zűrzavarában a házmesterek fontos feladata volt ügyelni arra, nehogy a kiköltözők zálogjog alá eső dolgokat is magukkal vigyenek. Ezzel a helyzettel azonban a háziurak sem voltak teljesen elégedettek. Ha ugyanis az adós utólag sem váltotta ki a zálogot, a háziúr csak úgy juthatott pénzhez, ha bíróság útján végrehajtást kért, és az ingók elárverezésével elégítette ki követelését. Ekkor a bérösszegre és járulékaikra vonatkozó követelésével elsőbbséget élvezett más hitelezőkkel szemben. Amíg erre sor nem került, addig a lefoglalt ingókat őriznie kellett, és ennek, valamint az eljárásnak a költségei sok esetben nem voltak arányban azzal, amit ezekért az árverésen kapni lehetett.

A megszorult lakó számára kiutat jelenthetett albérlők, ágybérlők befogadása.¹⁴ A lakás egy részét a bérbeadó hozzájárulása nélkül is ki lehetett adni, egészét viszont csak az ő beleegyezésével. A hozzájárulási kötelezettség alól két kivétel volt: a bérlő halála vagy „a főváros területéről hivatásánál fogva kénytelen állandó eltávozása”.

¹³ Az 1881. évi LX. tc. 72. § alapján.

¹⁴ A lakások zsúfoltsága, továbbá az al- és ágybérllet összefüggéséről Gyáni 1992: 72–75; Umbrai 2008.

Ezekben az esetekben, ha a háziúr nem egyezett bele a bérlet azonnali megszüntetésébe, ellenkező kikötése dacára is albérletbe lehetett adni az egész lakást.

A munkásságnak, amely keresményét heti bér vagy napszám formájában kapta, s foglalkoztatása bizonytalan, munkahelyi fluktuációja erőteljes, jövedelmének kiesése gyakori volt, a család életvitelét pedig bármilyen váratlan csapás megrendítette, a negyedéves bérrendszer nem felelhetett meg.¹⁵ Az 1885. évi szabályrendelet, elődeivel ellentétben, már a szabályozás körébe vonta a havi- és a hetibéres lakásokat is, előbbiek esetében 14 napban, utóbbiaknál 2 napban állapítva meg a felmondási időt. Az ipari munkásság zöménél minden bizonnyal a havi bérlet volt a leginkább elterjedt. Az egyszerű és rugalmas távozás lehetőségét a lakhatás biztonságának szinte teljes hiánya ellensúlyozta.

A budapesti bérházak építése jelentős részben idegen tőke bevonásával történt, a századfordulóhoz közeledve a felhalmozott vagyon befektetésével szemben egyértelműen előtérbe kerültek a banki hitelforrások.¹⁶ A házakat tehát általában nagy adósságok terhelték, és tulajdonosaik számára a törlesztési kötelezettségek rendszeres teljesítéséhez kulcsfontosságú volt a rendszeresen és kiszámíthatóan befolyó lakbér. Az erre erősen ráutalt háziurakkal viszont túlnyomórészt bizonytalan és gyenge fizetőképességű, erősen fluktuáló, tartalékokkal nem rendelkező bérlőtársadalom állt szemben. Az a kényes pénzügyi egyensúly, melyen az egész bérház- és lakásrendszer alapult, igen könnyen megrendülhetett.

A két fél jogegyenlőségének, valamint a magántulajdont érintő korlátozás minimumra szorításának elvein alapuló szabályozás – élénk lakáskereslettel párosulva – hatékony fegyvert adott a háziurak kezébe érdekeik érvényesítésére, járandóságaik biztosítására és a fizetni nem tudó bérlőktől való megszabadulásra. A másik oldal – különösen az annak túlnyomó részét alkotó szegényebbek – számára a jogegyenlőség az esetek többségében alig jelentett többet annál a formális lehetőségnél, hogy ha a háziúr nem teljesítette kötelezettségeit, akkor peres úton ő is igényt tarthatott igazolt kára megtérítésére.

A felek közötti viták egy másik nagy köre a lakás és a ház állapotát, a karbantartással kapcsolatos feladatok és költségek megosztását érintette. A közös terek és helyiségek tisztán- és karbantartásáról, a közös árnyékszékeknek csupán a „jókarban” tartásáról a tulajdonosnak kellett gondoskodnia. A jogegyenlőség pregnáns megnyilvánulásaként egyik fél sem tartozott megtérni kéjnyő jelenlétét akár bérlőként, akár lakótársként, ha „ily minőségük a bérlet megkötésekor tudva nem volt”. A háziúr rendőrrel is azonnal kidobathatta azt a női lakót, akit kéjnyőnek minősített, a lakó számára pedig alapot szolgáltatott a bérlet azonnali megszüntetésére és az ebből eredő kára követelésére, ha a bérbeadó „felszólításától számított 8 nap alatt a kéjnyőt el nem távolítja”.¹⁷

¹⁵ Gyáni 1992: 77–86.

¹⁶ Gyáni 1992: 35–41.

¹⁷ BFL IV.1403.a. 814/1884. kgy.

A „LAKÓVÉDELEM” KEZDETEI

Az 1908. májusi bérnegyedhez közeledve, a Szociáldemokrata Párt lapja így harangozta be a közelgő lakbéremelést:

„[Negyedévenként] úgy szakad rá ez a csapás a főváros lakosságára, mint a sáskahad a gazda vetésére: pusztít és rombol, hónapok munkáját teszi tönkre néhány óra alatt a falánk férgek serege. A föld népe készül is, fegyverkezik is a sáska ellen, ha tudja, mikor jön. [...] Tapossa a lábával, pusztítja a cséphadaróval, fölégeti inkább a vetés egy részét, hogy a többit mentse. Dolgozik és áldoz, hogy az áldozatnál sokkal nagyobb veszteségtől meneküljön. A háziurak sáskahadával szemben nincs egyéb mentség, mint készülődni, összetartani, együtt védeni a vetést és áldozni is egy keveset, ha kell, hogy annál többet megmentsünk. Pártszervezeteink a fővárosban némely helyen bámulatos sikerrel vették föl a harcot a siserehaddal.”¹⁸

A lap beszámolt arról, hogy a két nagy háztömböt elfoglaló angyalöldi proletár bérkaszárnya, az ún. Hét- és Tizenháromház lakói április 8-án a kerületi pártszervezet „közbenjöttével” kollektív szerződést kötöttek a tulajdonos Budapesti Ingatlan Bankkal. Ennek főbb pontjai: 1) A bank kötelezettséget vállalt, hogy a május 1-jén érvénybe lépő házbérek 1909. május 1. előtt „semmi körülmények között nem emeltetnek”. 2) A bank elismeri a lakók által választott „házi bizalmiférfit”. 3) A pontosan fizető lakók közül a bank senkinek nem mondhat fel a szerződést kiharcoló mozgalomban való részvétel miatt. 4) A bizalmi férfiak által a házmesterek ellen beadott panaszok elintézését a szervezőbizottság és a bank megbízottja közösen intézik el. 5) Mindkét fél támogatja a fővárosi lakbérszabályzat revízióját, amelynek rendezését – teszi hozzá a lap – „éppen a szerződéskötés napján odázta el hetekre a házuzsorások testülete: a főváros törvényhatósági bizottsága”.¹⁹

A századelőn rendkívüli mértékben kieleződtek a fővárosi lakáspiac feszültségei. Egyrészt komoly mértékű abszolút lakásínség alakult ki,²⁰ másrészt a tömegek életvitelét megrendítő infláció egyik leglátványosabb megnyilvánulásaként a lakbérek a kislakások kategóriájában egyes számítások szerint 1900–1906 között 45%-kal, az évtized további részében újabb 20–40%-kal nőttek.²¹

Mindez a politikai elégedetlenség és társadalmi forrongás gyúanyagává vált. A szociáldemokraták 1906. augusztus 19-én több tízezres tüntetést szerveztek a „lakás- és élelmiszeruzsora” ellen, melyen a tömeges hatósági lakásépítés megkezdése mellett azt a követelést is meghirdették, hogy a főváros szabályrendeleti úton sürgősen állapítson meg lakbérmaximumot. Arra az esetre, ha ezt 1907.

¹⁸ *Népszava* 1908. április 12.

¹⁹ *Népszava* 1908. április 10.

²⁰ Ferenczi 1910: 38–44; Gyáni 1992: 46–47.

²¹ Vörös 1978: 642. Vö. Gyáni 1992: 86–88.

február 1-jéig nem érvényesítené, „a gyűlésen résztvevők a mai túl magas lakbérék megfizetését 1907. május 1-ére megtagadni lesznek kénytelenek”.²²

A lakbérstrájk egyelőre elmaradt, de az 1907. augusztusi lakbéremelések és kilakoltatások egyes házakban már a kollektív erőszak kitöréséhez, majd szervezett házbojkottmozgalmak kibontakozásához vezettek.²³ Az a tény, hogy a nyomasztó lakáshiány körülményei között számos esetben el tudták érni, hogy a lakást keresők kerüljék el a bojkott alá vett házak megürülő lakásait, széles körű szolidaritásra utal a mozgalom céljaival, és nem csak az alsó rétegek köreiben. Amikor a harc a Hét- és Tizenháromházéhoz hasonló kollektív szerződés megkötésével zárult, az nem csak annyit jelentett, hogy a háztulajdonos az érvényes lakásbérleti szabályrendeleten jóval túlmenő korlátozásokat vállalt magára. A bérlők közösségként történő elismerése és – a megállapodások állandó elemeként – a bizalmiférfi-rendszer elfogadása bizonyos fokig megszüntette a bérleti viszony pusztán magánjogi jellegét. A szerződési szabadság elvének ellentmondott, hogy a kollektív szerződést a létrejöttében részt nem vett új beköltözőkre is alkalmazni kellett.

A közvéleményben és a várospolitikában polgárjogot nyert a kiterjedt hatósági beavatkozás és szerepvállalás gondolata a lakásszektorban, s e téren a várospolitikai Bárczy István polgármester körül tömörülő reformerői, valamint a bérlőmozgalmak és a szociáldemokraták között bizonyos fokú összjáték alakult ki – a reformereket a mozgalom nyomása is segítette.²⁴ A tömegek szemléletében tovább élő prekapitalista eredetű „morális ökonómia”²⁵ – melynek szemében bűn volt az alapvető szükségleti cikkekben beállt hiány által okozott válsághelyzet nyereszkesedésre történő kihasználása – a háziurak elitelésében szövetségesre található a klasszikus liberális felfogásban is. Ez az állam által a lehető legkisebb mértékben korlátozott és háborgatott, tulajdona élvezetében biztosított egyéntől elvárta, hogy jogait felelősen, az embertársai iránti erkölcsi kötelemeket szem előtt tartva gyakorolja. A mindinkább teret nyerő, Bárczy által is képviselt szociálliberalizmus törekvései pedig már a tömegek életviszonyait aktívan alakító, azokért felelősséget vállaló, róluk gondoskodó jóléti rendszer irányába mutattak. A szociáldemokraták a bérlőmozgalmat a munka világában végbemenő fejlemények analógiájára fogták fel: ahogy az üzemben a szakszervezeti szerveződés révén nemcsak anyagi engedményeket lehet kivívni, hanem korlátozható a vállalkozók házon belüli hatalma is, és a dolgozók közössége partneri viszonyt érhet el, ezen az úton kell elindulnia a lakóközösségeknek is – legalábbis míg az igazi megoldás, a köztulajdon dominanciája be nem következik.

Mindez az összes szereplő számára könnyen felfogható, jól kommunikálható és emóciókat keltő, mozgósító módon a „lakbérúzsora” és az ellene való harc fogalmában összegeződött. Az európai nagyvárosok viszonylatában is kirívó budapesti lakásínség és lakásdrágaság komplex gazdasági-társadalmi háttere

²² *Népszava* 1906. augusztus 22.

²³ Lichtblau 1992; Gyáni 1992: 88–95.

²⁴ Sipos 1996: 225–232; Zimmermann 1997: 245–260; Umbrai 2006.

²⁵ Lichtblau 1992: 76.

nehezen volt átlátható és még nehezebben kezelhető – ebből egyfajta kiutat jelentett a bűnbakképzés, a jelenség egészének a háziurak végtelen kapzsiságára való visszavezetése. Miközben a lakómozgalmak résztvevői elkeseredésüket szimbolikusan nemegyszer a háziurat – és hű szövetségését, a házmestert – ábrázoló bábun vezették le, a sajtó megkonstruálta a háziúr ellenségképét, „élősködőként”, „vérszívó piócaként”, „sáskaként” ábrázolva őt, nem csak a munkássajtó hasábjain. A populáris polgári ellenzéki *A Nap* például így írt:

„Sárral és vérrel lehetne csak méltóan írni a pesti lakó szenvedéseinek rettentő fejezeteiről. Ha felgyülemlik bennük a keserűség, ha macskazenét adnak és drótra akasztják szipolyozójuk alakját: ne óbégassanak a megtisztelt uzsorások. Ne csudálkozzanak, ne forgassák égnek emelve a szemeiket. Az elnyomottak, a földre tiportak érzéseinek legenyhébb kifejezése ez. [...]A hüvelykszorítás végtelen, de ne higyjék, hogy végtelen a türelem is. Kezdenek öntudatra ébredni a kétségbeesésbe döntöttek. Ne higyjék, hogy a demonstrációnál megállanak. Akkor azután ne jöjjenek a rendőrök, ne próbálkozzanak meg erőszakkal, ne igyekezzenek áthárítani a felelősséget. A szipolyozók és a tehetetlenek lelkiismeretén szárad minden katasztrófa, amely e szörnyű nyavalyából valaha támadhat.”²⁶

A lakbérmaximum követelése és a lakbérsztrájjal való fenyegetés 1906–1907-ben új kontextusba helyezte a lakásbérleti szabályrendelet hosszú évek óta húzóódó felülvizsgálatát. Ez még 1898-ban vette kezdetét, és eredetileg a vasárnapra esett, így a bérnegyed első napján lehetetlen lett volna a költözés – a kaosz elkerülése érdekében a kereskedelemügyi miniszter április 29-én sietve engedélyezte a munkaszünet felfüggesztését, felszólítva egyben a fővárost a szabályzat megfelelő módosítására. A tisztí főügyész javasolta, hogy ezt kössék össze az 1885. évi szabályzat egészének felülvizsgálatával. Ezt sem a városi adminisztráció, sem a közgyűlés nem érezte sürgetőnek, az erre vonatkozó főügyészi javaslat csak 1902 novemberére készült el, s a vele kapcsolatos tárgyalások és véleményezések újabb négy és fél évet vettek igénybe, mire – már a „lakók forradalmának” felforrodott légkörében – a tanács elé jutott.²⁷

Az eredeti főügyészi javaslat hosszas fontolgatás után is csak kisebb jelentőségű változtatásokat tartott szükségesnek.²⁸ A háztulajdonosok legfontosabb új igénye az volt, hogy a szabályzat tegye lehetővé a bérlők tartozása fejében zálog-

²⁶ *A Nap* 1910. május 7.

²⁷ BFL IV.1407.b. 1562/1898-I.; A szabályrendelet körüli harcokról a városi lakás- és szociálpolitika kontextusában lásd Zimmermann 1997: 260–270.

²⁸ Például elérkezettnek látta az időt a féléves felmondású lakások értékhatárának egységesítésére a Duna két partján, mégpedig az addig Pesten érvényes 1000 koronában. Indokoltnak tartotta a költözködésre rendelkezésre álló idő meghosszabbítását, a házbérkrajcár – tényleges gyakorlatnak megfelelő – beszámítását a szerződés szerinti bérösszegbe, valamint a lakás használatát kizáró okként megjelölni annak nedves, egészségre ártalmas vagy férges voltát (*Fővárosi Közlöny* 1908. március 3. [18.] Melléklet 6–12).

ként visszatartott ingóságok per és költség nélküli gyors értékesítését.²⁹ A főügyési tervezet ezt honorálta: kimondta, hogy ha a bérlő a bérlet megszűntekor a bérbeadó ajánlott levélben, 15 napi határidő kitűzésével intézett felszólítására sem renndezi adósságát, akkor a háziúr jogot nyer, hogy a visszatartott ingókat közjegyző vagy a kerületi elöljáróság végrehajtója közreműködésével a bérlő költségén elérverezze. Ezt azzal a bérlők javára szóló rendelkezéssel próbálta némileg ellensúlyozni, hogy a bérlet tartama alatt nem szabad meggátolni olyan tárgyak elszállítását, „amelyek elvitele nyilvánvalólag a közönséges életviszonyokból vagy a bérlő üzleti forgalmából kifolyólag történik és ennek mértékét meg nem haladja”.³⁰

A további tárgyalások során az Ügyvédi Kör kezdeményezésére került be a tervezetbe – az e tekintetben nem egyértelmű bírói gyakorlatra is tekintettel –, hogy a visszatartási jog nem terjed ki azokra az ingókra, amelyek a végrehajtási törvény alapján nem eshetnek végrehajtás alá és e célból le sem foglalhatók.³¹ Ebbe a kategóriába tartozott egyebek között a háztartás túléléséhez legszükségesebb öltözék, bútor, konyhafelszerelés, 15 napra elegendő élelem és tüzelő, a munkás és iparos munkavégzéséhez szükséges szerszámok.³² A háztulajdonosok ezt a legélesebben elleneztek, mert a „bérbeadónak különben is gyenge zálogjogát teljesen illuzóriussá teszi”.³³ Ez a vita igen nagy jelentőségű volt a két fél erőviszonyai szempontjából, különösen azzá vált a lakbérsztrájjal való fenyegetés árnyékában. Amíg nem volt egyértelműen kimondva, hogy egy szegény háztartás nélkülözhetetlen tárgyai mentesek a háziúr visszatartási joga alól, sőt az a veszély is fennállt, hogy a háziúr az új szabályrendeletben felhatalmazást nyer ezek rövid úton való értékesítésére, addig a bérlők aligha kockáztathatták a bérfizetés megtagadását, amire a tulajdonosok szabályszerűen reagálhattak a bérlet felmondásával és zálogjoguk érvényesítésével. Valószínűleg ez nagy szerepet játszott abban, hogy a lakók 1909 előtt nem nyúltak a lakbérsztrájk eszközhöz, hanem fő fegyverként a bojkottot alkalmazták.

A Bárczy vezette tanács 1907. május 14-én, majd június 6-án tárgyalta az új szabályrendeletre vonatkozóan előkészített közgyűlési előterjesztést. Ez nyilván nem véletlenül vált égetővé azt követően, hogy a májusi bérnegyedkor immár menetrendszerűen bekövetkező „stájerolás” az elégedetlenség újabb hullámát korbácsolta fel. A közel egy évtizedre nyúló előkészítés folyamatában e tanácsi határozat az első olyan hivatalos dokumentum, amely kinyilvánítja, hogy a lakásbérlet szabályozásánál „szociális szempontokat” is figyelembe kell venni. Ilyen szempontból rögtön „tarthatatlannak” minősítette és törölte azt a szakaszt, amely a háziurakat felhatalmazta volna a visszatartott ingóságok peren kívüli

²⁹ BFL IV.1407.b. 1562/1898-I. Jegyzőkönyvi kivonat a Háztulajdonosok Egyesülete 1899. május 18-án a Városháza dísztermében tartott nagygyűléséről.

³⁰ A háziúr zálog- és visszatartási joga csak a bérlemény területén található tárgyakra terjed ki, így a házmesterrel éberem figyeltették, hogy a tartozással terhelt lakás- vagy üzletbérlők helyiségeiből mit szállítanak el (*Fővárosi Közlöny* 1908. március 3. [18.] Melléklet 11).

³¹ *Fővárosi Közlöny* 1908. március 3. (18.) Melléklet 31.

³² 1881. évi LX. tc. 51. §.

³³ *Fővárosi Közlöny* 1908. március 3. (18.) Melléklet 44.

elárvezésére. Beiktatott viszont – „a lakásokkal való uzsoráskodás legelkeserítőbb kinövéseinek lehető elhárítása végett” – egy teljesen új rendelkezést, mely szerint éves bérű lakások esetében legkorábban a bérlet kezdetétől számított egy év múlva léphet érvénybe béremelés. A háttérben folyó erős lobbizásra utal, hogy az első ülésen még leszavazták a polgármesternek azt a javaslatát, hogy ezt az első év során történő felmondás tilalmával is ki kell egészíteni,³⁴ így az ekkor hozott határozat sajnálkozva szögezte le, hogy „ez nem lehetséges”, bár így alig lehet többet várni az új szabálytól, mint erkölcsi hatást.³⁵ Június 6-án azonban ismét visszatértek erre, és megállapították, hogy időközben „mindinkább az a meggyőződés vett erőt a tanácson”, hogy a felmondási tilalom nélkül a béremelési korlátozás is „illuzóriussá” válnék. Hiszen „a bérbeadó mindig megkerülheti azt, az egyébként részére biztosított felmondási jog érvényesítésével, sőt mindkettőt is megkerülheti azzal, hogy bérlőjével olyan szerződést írat alá, mely ezekkel ellenkező kikötéseket foglal magában”. Így kiegészítették a javaslatot azzal, hogy „éves bérletek azonban a bérbeadó részéről az első bérleti év vége előtti időre fel nem mondhatók”, sőt azzal is, hogy az „ezekkel ellenkező szerződéses kikötés érvénytelen”.³⁶

A tanács – heves belső vita után, Bárczy nyomására – két, addig „szent tehénnek” számító alapelvet is félretolt. Az első évre kimondott felmondási tilalom csak a bérbeadót kötötte, a bérlőt nem, ami nyílt szakítást jelentett azzal az addigi szabályozást meghatározó fikcióval, hogy a bérleti viszonyban egyenlő felek állnak egymással szemben. Másrészt az ellenkező szerződéses kikötés érvénytelenné nyilvánítása precedenst teremtett arra, hogy szociális megfontolásból korlátozható a szerződési szabadság elve, és első ízben eltérést nem engedő szabályt iktatott a szabályrendeletbe.

Ez volt az a tervezet, melyet a Hét- és Tizenháromház lakóinak fentebb említett kollektív szerződése támogatásáról biztosított, a háztulajdonosi érdekeltségek viszont teljes mértékben elutasítottak. Bár a tanács már az 1908. májusi bérnegyedre szerette volna életbe léptetni, az április 8-i közgyűlésen megjelentek túlnyomó többsége még vitára sem tartotta alkalmasnak, hanem átdolgozásra egy különbizottság elé utalták, melybe az illetékes tanácsnok, a tisztí főügyész és a jogügyi bizottság három tagja mellé minden kerület képviselői egy-egy tagot delegálhattak.³⁷ Éles vitákra utal, hogy noha a közgyűlés „az ügy rendkívül sürgős voltára való tekintettel” három hetet adott erre a munkára,³⁸ a bizottságnak több mint két hónapra volt szüksége javaslata előterjesztéséhez. Az eredmény azonban nem egyezett a háztulajdonosok várakozásaival.

A bizottság ugyanis jóval tovább ment a tanács tervezeténél, a béremelés és felmondás tilalmát az első bérleti éven túl minden további béremeléstől számított újabb egy évre is kiterjesztve, mondván, hogy „ha egyáltalában lehetséges

³⁴ *Fővárosi Közlöny* 1908. november 6. (78.) 1695.

³⁵ *Fővárosi Közlöny* 1908. március 3. (18.) Melléklet 46.

³⁶ *Fővárosi Közlöny* 1908. március 3. (18.) Melléklet 47.

³⁷ *Fővárosi Közlöny* 1908. április 10. (29.) 616–621.

³⁸ BFL IV.1403.a. 657/1908. kgy.

szabályrendeleti intézkedéssel enyhíteni a lakásuzsorát és lakásínséget, úgy ez az intézkedés alkalmas arra”.³⁹ A szerződés szabadságának korlátozását illetően pedig párhuzamot vontak a munka világát érintő törvényhozással: „A szerződési szabadságot szükség és kényszerítő ok nélkül mi sem tartjuk korlátozandónak, viszont azonban nem tarthatjuk olyan elvnek, amelyet érinteni semmi körülmények között sem volna szabad. Hiszen emellett a felfogás mellett nem lett volna lehetséges pl. az éjjeli munka tilalma vagy korlátozása a nőkre és serdületlenekre nézve, s egyéb munkásvédelmi intézkedés és sok más szociális intézmény, amelyek szintén a szerződési szabadságba ütköznek, s amely korlátozásokat mégis természetesen tartja ma már mindenki.”⁴⁰

Az újabb tervezet néhány további rendelkezés tekintetében is kimondta az azzal ellentétes szerződéses kikötés érvénytelenségét. Így nem ismert el a szabályrendelet olyan megállapodást, mely szerint a bérbeadót rendkívüli felmondási jog illeti meg, ha a bérlő a házirendet megszegi, továbbá a házirendnek a szabályrendelettel ellenkező pontjait még akkor is érvénytelennek nyilvánította, ha azokat a bérlő aláírja. Ezzel annak kívánták elejét venni, „hogy a bérleti szabályrendelet rendelkezései úgyszólván mindegyik házra nézve külön, a bérbeadó esetleges önkénye szerint módosíttassanak”.⁴¹ A bérleti szerződéssel sem volt hatályossá tehető olyan kötelezettség, amely a bérlő családfő halála vagy a fővárosból való, hivatásából fakadó elköltözése esetére megakadályozhatta a családot abban, hogy amennyiben a háziúr a bérleti viszonyban az adott évnegyed végén való megszüntetésébe nem egyezik bele, az egész lakást albérletbe adja. Hasonló különleges biztosíték járt annak a rendelkezésnek is, mely szerint a lakó által a házmester részére fizetett – a béren felül szedett – illetmények nem haladhatják meg a bérösszeg 2%-át.⁴²

A közgyűlés igen heves vitájára csak októberben került sor, abban a reményben, hogy a novemberi bérnegyedkor már valóban elfogadott szabályrendelet segíthet csillapítani az indulatokat. A korlátlan szerződési szabadság és a felek jogegyenlőségének elvét védelmezőkkel szemben Bárczy leszögezte, hogy „ennek a szabályrendeletnek különös rendeltetése az, hogy a szegény embereket és a kevésbé jogtudó embereket védje meg”.⁴³ Az egy éven belüli lakbéremelés és a felmondás (csak a háziurat kötő) tilalma „legalább valami, amivel a törvényhatósági bizottság kifejezi a szándékát és akaratát, hogy a gyengébbet az erősebb ellen megvédeni óhajtja [...] morális szempontból fontosnak tartja, hogy a közgyűlés ne jelenjék meg a főváros százazrekre menő lakossága előtt úgy, mint háztulajdonosok testülete; a közgyűlés tekintélye kívánja ezt”.⁴⁴

³⁹ *Fővárosi Közlöny* 1908. június 12. (47.) Melléklet 33.

⁴⁰ *Fővárosi Közlöny* 1908. június 12. (47.) Melléklet 19.

⁴¹ *Fővárosi Közlöny* 1908. június 12. (47.) Melléklet 20–21.

⁴² *Fővárosi Közlöny* 1908. június 12. (47.) Melléklet 30, 36. A lakásbérleti szabályrendeletek fontos és egyik legtöbb konfliktust hordozó része volt a házmesterek jogállásának és javadalmazásának szabályozása. Erre jelen tanulmányban terjedelmi okokból bővebben nem térhetünk ki.

⁴³ *Fővárosi Közlöny* 1908. október 23. (74.) 1596.

⁴⁴ *Fővárosi Közlöny* 1908. november 6. (78.) 1695.

Ekkor már – 1908 júniusában – megszületett a Kispesti Állami Munkás-telep (Wekerle-telep) építését megalapozó törvény, és előkészítés alatt állt a főváros szociális kislakás-építési akciója is. Egyértelmű volt tehát az állami és városi kormányzat elkötelezettsége az aktív lakáspolitikára. A lakásbérleti szabályrendelet lényeges új rendelkezéseit ebben a helyzetben elfogadta a közgyűlés, de hevesebb ellenállás mellett, mint fél évvel később az európai szinten is egyedülálló kislakás-építési programot. Utóbbival kapcsolatban is akadtak, akik a szocializmus irányába tett veszedelmes lépésről beszéltek, a túlnyomó többség számára mégis elfogadhatónak bizonyult az az érvelés, miszerint a kivételesen súlyos helyi viszonyok által indokolt rendkívüli „kisegítő rendszabályról” van szó, aminek rendeltetése éppen a piac normális működésének lehetővé tétele, a valódi cél a „magántőkés lakástermelés modern reformja”.⁴⁵ Az építkezések teljes egészében kölcsönpénzből valósultak meg, azon az alapon, hogy a lakbérek – a törlesztést is beleértve – minden költséget fedezzenek. Ennek révén a legsúlyosabb feszültségek levezetésére alkalmas hatósági lakásszektor keletkezett, de a hatalmas túlkereslet mellett ennek nagyon korlátozott befolyása volt a piaci lakásszektorra, így a háztulajdonosok számára inkább kedvezőnek bizonyult.⁴⁶

A lakásbérleti szabályrendelet ennél lényegesen kisebb gyakorlati hatású rendelkezéseiben a háztulajdonosi érdekeltségek mélyrehatóbb szakítást érzékeltek a bérleti viszonyokat addig megszabó ortodox liberális alapelvekkel. A Budapesti Háztulajdonosok Testületének terjedelmes és indulatoktól fűtött fellebbezése szerint az elfogadott szabályrendelettel a főváros túllépte hatáskörét, az „lábbal tiporja az érvényes magyar magánjogot” – kiváltképp a teljes szerződési szabadság elvének megsértése, az egyéves felmondási tilalom egyoldalúsága, valamint bizonyos szerződési kikötések esetén az írásbeli forma megkövetelése miatt. Megalkotóit jelszavak vezették, melyek szerint:

„[A] budapesti háztulajdonosoknak túl jól megy a soruk, velük szemben a bérlők megvéendőek. [...] A budapesti háztulajdonos sorsa nemcsak, hogy nem fenékgig tejfel, hanem ellenkezőleg, a lehető legmostohább. [...] A budapesti háztulajdonos a legnagyobb adófizető, a budapesti házadó nagyobb, mint bárhol másutt a világon. [...] Segíteni akarnak a bérlőkön, meg akarják őket védeni a magas lakbéréktől, enyhíteni a háztulajdonosok terhein, és olcsóbb lesz a lakbér.”

Eközben jól látták, hogy a felek közötti tényleges erőviszonyokat a rendelkezés valójában csak kis mértékben módosítja, s be is harangozták, hogyan fognak élni a megmaradt lehetőségekkel.

„[E]z oda fog vinni, hogy majd határozott időre fogjuk bérbeadni a lakásokat, és a bérszerződések nem felmondhatók lesznek, hanem negyedévenként újból

⁴⁵ Ferenczi 1910: 48.

⁴⁶ Umbrai 2008; Sipos 1996: 224–238.

megkötenők. Vagy ha ez sem segít, majd csak havi bérletre adjuk ki a legnagyobb lakást is, amire különben már a végrehajtási novella is szorít bennünket [...] A lakbérszabályzat nem akarja elismerni a házirendszabályok érvényét [...] minden egyes bérbeadásnál külön írásbeli bérleti szerződést fogunk kötni, amelybe mindazt bele fogjuk venni, ami eddig a házi rendszabályokba volt foglalva.”⁴⁷

A szabályrendelet megszavazása csaknem egybeesett a végrehajtási törvény 1908. évi módosításával, ami kiszélesítette a végrehajtás alá nem vonható ingóságok körét: a család számára szükséges mentesíthető élelmiszer- és tüzelőkészlet mértékét egyhavra emelte, immár idetartozott általában a „végrehajtást szenvedőnek és háznépének a háztartáshoz szükséges házi és konyhabútor, edények, főző- és evőeszközök, kályhák, tűzhelyek, a ruházkodáshoz szükséges tárgyak, a szükséges ágy- és fehérnemű”.⁴⁸ Ez a jellemzően havibéres lakást használó szegény bérlők számára többet jelentett, mint a szabályrendelet kedvezményei. A háziurak sérelmezték, hogy a zálog- és visszatartási joguk „illuzóriussá vált”, s ennek ellentételezésképpen jogot követeltek a nem fizető bérlők azonnali, felmondási idő nélküli kilakoltatására.⁴⁹

A Belügyminisztérium kívánságaiknak nem adott helyt, sőt törölni rendelte azt a közgyűlésen a tervezetbe „visszaszavazott” rendelkezést is, hogy a lefoglalt ingókat per nélkül is elárverezhetik. Törölte annak expressis verbis kimondását is, hogy a végrehajtás alá nem eső ingók a zálogjog és visszatartás alól is mentesek, arra hivatkozva, hogy ez törvényt magyarázat kérdése – a bírói gyakorlat azonban már ebbe az irányba mutatott.⁵⁰ A legvitatottabb rendelkezést, az egy éven belüli béremelés és felmondás tilalmát még erősítette is a minisztérium azzal, hogy az ez alól meghatározott kivételek csak a felmondásra vonatkozhatnak, de ezek sem adhatnak alapot béremelés megengedésére.⁵¹

A Belügyminisztérium azonban – megint csak jelezve a háttérben érvényesülni törekvő érdekek erejét – a szabályrendelet közgyűlési elfogadása után még több mint fél éven át fontolgatta a kérdést, és állásfoglalása csak 1909. június végén érkezett meg.⁵² A februári bérnegyedkor a háztulajdonosok kihasználták a – vélelmük szerint abban az évben utolsó – alkalmat általános béremelésre, ami a házbojkottmozgalom minden addiginál hevesebb megnyilvánulásait váltotta ki, és májusban ugyanez ismétlődött. A minisztérium és a főváros között még ezt követően is elhúzódó vita alakult ki a házmesterek jogállásával kapcsolatban, aminek következtében a szabályrendelet végül csak 1909. november 1-jével léphetett életbe.⁵³

⁴⁷ BFL IV.1407.b. 1562/1898-I. 282154/1908. ikt. sz.

⁴⁸ 1908. évi XLI. tc. 2. §.

⁴⁹ BFL IV.1407.b. 1562/1898-I. 282154/1908. ikt. sz.

⁵⁰ Pongrácz 1913: 49.

⁵¹ *Fővárosi Közlöny* 1909. július 2. (53.) II. Melléklet.

⁵² *Fővárosi Közlöny* 1909. július 2. (53.) II. Melléklet.

⁵³ *Fővárosi Közlöny* 1909. október 1. (70.) 1576.

Susan Zimmermann értékelése szerint ezzel „a budapesti várospolitikai reformerei kétségkívül nem jelentéktelen győzelmet arattak a háztulajdonosi érdekek felett”, egyben lépést tettek a munkásérdekeket is integráló várospolitikára felé.⁵⁴ A szociáldemokraták azonban, reményeiket a bérlők mozgalmának új hullámába vetve, kevésbé méltányolták a „gyengébbet az erősebb ellen” megvédeni óhajtó törekvéseket. A szabályrendelet nagy vitákat kiváltó elvi jelentőségű újításaival szemben ezek korlátozott gyakorlati jelentőségét, a bérleti viszonyban érvényesülő erőviszonyok lényegi változatlanágát emelték ki. A *Népszava* szerint „az új lakásbérleti szabályrendeletben a legridegebb formában »az erők szabad játékának« elve érvényesül”.⁵⁵ Azzal, hogy az egyéves béremelési és felmondási tilalom csak a „legalább negyedévi” felmondási idejű lakásokra vonatkozik, a munkásság számára alig jelent valamit, és könnyen megkerülhető, hiszen a háziurat mi sem korlátozza abban, hogy a lakást határozott időre, vagy havi- és hetibéres formában adja ki.⁵⁶ Ezt nem látta másként a főváros szociálpolitikai szakelőadója sem:

„[Mivel a tilalom] a heti és havi lakásokra nem terjedt ki, a kislakások túlnyomó részét a főbérlők⁵⁷ átalakították hetes lakásokká és ezt a műveletet majdnem mindenütt a bérek tetemes emelésére használták fel. Így pl. egy a bíróság elé került esetben a havi lakást, melynek bére 60 K volt, átalakították heti lakássá, hetenkint 15,80 K bérért, ami 12%-os béremelésnek felel meg. Minthogy továbbá a lakbér-szabályzat az éves lakásoknál a felmondási időt ahhoz köti, hogy a lakás éves bérszegű-e, a bérosszeget a bérleti szerződésben a főbérlők gyakran nem így fejezték ki, hanem heti és havi béreket állapítottak meg az éves lakások kiadásánál is, és emellett a felmondási időről egyáltalában nem nyilatkoztak. Mihelyt tehát a fél egy negyed-éves bérrel hátralékba került, a főbérlők az éves lakásokat is ad hoc heti vagy havi felmondásos lakásoknak nyilvánították, és az ingadozó bírói gyakorlat gyakran helyt adott a kilakoltatás iránt benyújtott keresetnek.”⁵⁸

A másik nagy vívmánynak tekintett és az ellenkező szerződéses kikötés érvénytelenné nyilvánításával védett bérlővédő rendelkezés, mely szerint házi-rend formájában nem lehet a szabályrendeletnek meg nem felelő feltételeket megállapítani, megkerülhető volt ezen feltételeknek a bérleti szerződésbe való beillesztésével – hiszen a szabályrendelet csak a fentebb említett négy konkrét

⁵⁴ Zimmermann 1997: 269.

⁵⁵ *Népszava* 1909. augusztus 5.

⁵⁶ *Népszava* 1909. május 14.

⁵⁷ Ferenczi azokra a „házfőbérlőknek” nevezett vállalkozókra utal, akik a tulajdonostól azzal a céllal bérelték ki a házat, hogy lakásonként albérletbe adják. Ez esetben a lakásbérleti szabályrendelet által szabályozott bérleti viszony tulajdonképpen a lakó és a házfőbérlő között jött létre. A korabeli diskurzus a „lakbérzSORA” elszabadulását szoros összefüggésbe hozta a főbérlő elterjedésével. Az új lakásbérleti szabályrendelet ennek ellenére csak annyi korlátot szabott, hogy a főbérlő e minőségét köteles jól látható helyen címtáblán feltüntetni, hogy a lakó a kibérléskor tisztában legyen vele, hogy a ház főbérlőben van. Vö. Vermes 1912.

⁵⁸ Ferenczi 1913: 628.

kérdésben korlátozta a felek szerződési szabadságát. „A háztulajdonosnak nincs más tennivalója, mint új blankettákat nyomtatnia az eddigi »Házirend« helyett »Bérleti szerződés« címmel, és kötelezőkké teheti mindazokat a kikötéseket, amelyeket eddig mint a házirend kikötéseit tett kötelezőkké.”⁵⁹

„Az új lakásbérleti szabályrendelet életbelépésének első eredménye az lett, hogy a bérbeadók a lakókra kényszerített írásbeli szerződésekkel hatályon kívül helyezték az egész szabályrendeletet” – állapította meg a budapesti kerületi szociáldemokrata pártszervezetek memoranduma, amelyet 1910. július 31-én a lakbérzúsora ellen szervezett nagy tüntetésen ismertettek. Követelték a béremelési és felmondási tilalom kiterjesztését a havi- és hetibéres lakásokra is, ahol a „bérzúsora legégetőbb”, továbbá hogy a tilalom a ház eladása esetén is érvényesüljön, mivel annak következtében, hogy a szabályrendelet ez esetre kivételt tett, gyakoriak lettek a fiktív átruházások. Be kívánták vezetni a házfőbérlet tilalmát, a szabályrendelettel eltérő szerződéseknek pedig csak annyiban adtak volna helyt, amennyiben azokat a szabályrendelet kifejezetten lehetővé teszi. A követelések másik nagy csoportja a főváros kislakás-építkezéseinek nagyobb arányú folytatására és a magánépítés előmozdítását célzó hathatós intézkedésekre vonatkozott.⁶⁰

A „lakók forradalma” 1910-ben tetőzött, ez volt a lakosztrájkok és a „támadó bojkottok”⁶¹ éve,⁶² azaz a lakásbérleti szabályrendelet a „lakásfronton” uralkodó feszültség mérsékléséhez érdemben nem járult hozzá. Intézkedései némely vonatkozásban javítottak elsősorban a polgári és kispolgári rétegekhez sorolható bérlők helyzetén, az erőviszonyokat azonban alapvetően nem változtatták meg. A háziurak is egyre tudatosabb szervezethez tartoztak a számukra biztosított eszközökkel, amivel el is érték, hogy 1911-től a bérlők mozgalma megtört, kifulladt.

LAKÓVÉDELEM VAGY HÁZIÚRVÉDELEM?

A világháború alatt bevezetett és azt követően is hosszasan fennálló kötött lakás-gazdálkodás lényegbe vágóan korlátozta, egyes időszakokban, illetve területeken egyenesen megszüntette a háziurak tulajdonosi rendelkezési jogait, egy időre a bérleti díjából származó jövedelmük is névlegessé vált.⁶³ Ez volt a lakásrendeletek korszaka, amikor a bérleti jogot kormányrendeletek szabályozták, és a helyi lakásbérleti szabályrendelet főbb rendelkezései a gyakorlatban nem érvényesültek. A budapesti lakásbérleti jog megújítása a szabad lakásforgalomra való

⁵⁹ *Népszava* 1909. augusztus 5.

⁶⁰ *Népszava* 1910. augusztus 2.

⁶¹ A támadó bojkott nemcsak újabb béremelések és kilakoltatások megakadályozását, hanem a lakberek leszállítását és egyéb javítások elérését is célozta.

⁶² Ferenczi 1913: 628–630; Lichtblau 1992: 72–74.

⁶³ Borsos 1929; Oláh 2010.

visszatéréssel vált aktuálissá, ami – a kötöttségek több mint egy évtizeden át tartó fokozatos lazítása után – csak 1933. november 1-től következett be.⁶⁴

Milyen elvek szerint történjen a megújítás? Fái Sándor ügyvéd, a Lakók Szövetsége főtitkára szerint a háborús lakásbérleti jognak „több olyan rendelkezése van, amely az állandóság magvát hordozza magában, s melynek át kell menni a békejogba”, abból a felfogásból kiindulva, hogy a lakás alapvető szükséglet, ezért „a lakásépítést a köz kezébe, vagy legalább is azok higiénikus építése és fenntartása, de a körülmények szerint a helyiségek bére, a bérlő (lakó) befogadása és kihelyezése tekintetében is a köz kontrollja alá kell helyezni”.⁶⁵ Borsos Endre volt lakásügyi kormánybiztos viszont úgy vélekedett, hogy a kötött gazdálkodás olyan rendkívüli szükségintézkedés, ami nem helyezi hatályon kívül a kereslet-kínálat törvénye és a szerződési szabadság elveit. Rendkívüli lakáshiány körülményei között a hajléktalansággal fenyegetett bérlő nincs abban a helyzetben, hogy szabadon egyezkedjen, ezért ha az állam ilyen esetekben közbelép, nem a szerződés szabadságát sérti, hanem „megvédi a viszonyoknál fogva gyengébbet a kizsákmányolás ellen”, mivel „a legszigorúbb magánjogi felfogással sem egyeztethető össze, ha [a bérbeadó] a viszonyok kényszerítő erejét kihasználva indokolatlanul magas, uzsoraszerű béreket akar elérni”.⁶⁶ A tulajdonból folyó szabad rendelkezési jogot korlátlanul vissza kell állítani, amint a viszonyok azt lehetővé teszik. Annak, hogy ez mikor következik be, megfelelő mutatója – tért vissza ezen a ponton a világháború előtt uralkodó elmélethez – az üresen álló lakások aránya.

Az új lakásbérleti szabályrendelet, többéves előkészítés után, a szabad fogalomra való teljes áttérés előtti utolsó pillanatban, 1933 októberében került a közgyűlés elé. A különböző érdekcsoportok nyomása és a fővárosi politika fordulatai következtében azonban a Belügyminisztérium csak 1934 júliusában közölte a módosítási kívánságait, ennek nyomán a közgyűlési újratárgyalására és elfogadására 1936 áprilisában került sor.⁶⁷

A viták során négy fő érveléstípust lehet elkülöníteni. A háztulajdonosi álláspont – melynek vezérszónoka a főváros fórumain Németh Béla ügyvéd, konzervgyáros, a Háztulajdonosok Szövetségének elnöke volt – ragaszkodott ahhoz, hogy a bérleti viszonyt „csakis a magánjog elvei alapján” lehet rendezni, melynek lényege „az egyenlő jog, a magántulajdon tisztelete és a polgárság szerződési szabadságának respektálása”.⁶⁸ Ezen elvektől az 1909. évi szabályrendelet-

⁶⁴ 1300/1933. ME. rendelet a lakásügyi korlátozások megszüntetéséről. (1933. január 27.) 1938 őszétől megkezdődtek az újabb korlátozások, így a két világháború között mindössze öt éven át beszélhetünk Budapesten teljesen kötött gazdálkodás nélküli lakáspiacról.

⁶⁵ Fái 1927: 408–409.

⁶⁶ Borsos 1929: I. 425–426.

⁶⁷ BFL IV.1407.b. 1074/1919-XIV.; BFL IV.1410.c. 19–22. doboz; *Fővárosi Közlöny* 1933. 48. (október 24.) 1211–1229, 49. (október 27.) 1235–1259, 50. (november 3.) 1274–1293, 51. (november 7.) 1309–1335, 52. (november 10.) 1347–1391, 53. (november 17.) 1396–1429; *Fővárosi Közlöny* 1936. 15. (március 27.) I. Melléklet 1–39, 16. (április 3.) I. Melléklet 1–37, 17. (április 7.) I. Melléklet 1–16.

⁶⁸ *Fővárosi Közlöny* 1933. 48. (október 24.) 1214 (Németh Béla).

ben tett eltéréseket olyan maximális engedménynek tekintették, amin túlmenni elindulást jelent a bolsevizmus felé vezető lejtőn: „ha engedünk valamit a tiszta jogelveinkből és jogintézményeinkből, akkor meg fognak azok romolni, és törvénykönyvünk tisztán nem marad”⁶⁹ – jelentette ki Németh Béla az ellen tiltakozva, hogy egy üzlethelyiséget legalább tíz éve bérlő kereskedőt a rendes fél év helyett egy év felmondási idő illessen meg. Kiváltképp elutasítóan reagáltak minden olyan igényre, ami a háziúrnak a bérházon belüli hatalmi helyzetét kívánta korlátozni. A lakóvédelem hívei például támadást indítottak annak a – régi szabályrendeletben is szereplő – rendelkezésnek a fenntartása ellen, ami lehetővé tette a háziúrnak, hogy a kibérlés alkalmával megtiltsa albérlő befogadását, hangoztatva, hogy a bérlők anyagi helyzetében ez sokszor létszükséglet, és ha ehhez a háziúr beleegyezése kell, az növeli a gyengébb fél kiszolgáltatottságát. A háztulajdonosok képviselője erre úgy felelt: a „tulajdonjog nagyon súlyos sérelmet szenvedne, ha a fővárosnak ez a szabályrendelete a régi klasszikus értékét nem érné el, ha rásütnék a destrukciót és a kommunisztikus irányt [...] nekünk erkölcsi okokból arra kell törekednünk, hogy a tulajdont a maga sérthetetlenségében tartsuk fenn, amíg az a közérdeket nem veszélyezteti”.⁷⁰

Az „egyoldalú bérlővédelmet” és a lakásszektorba való kiterjedt hatósági beavatkozást alátámasztó külföldi példákra szerintük nálunk már csak azért sem lehet hivatkozni, mert „itt 12 évig szocializálva volt a háztulajdon”,⁷¹ és „a tulajdon ellen indított akció, amelyet itt annak idején érvényesítettek, vitte az országot a szerencsétlenségbe és a sír szélére. Nekünk, fővárosnak nem szabad példát statuálnunk a többi törvényhatósági város részére, hogy mi menjünk előre a rendbontás dolgában.”⁷² Az az elvi álláspont, amely lényegében a 19. század derekán uralkodó szabályozási elvek korszerűsített alkalmazására törekedett, az immár pártpolitikai tagoltság jegyében működő törvényhatósági bizottságban elsősorban a kormánypárt fővárosi alakulatán, az Egységes Községi Polgári Párton keresztül érvényesült.

A közgyűlés jobboldalának domináns pártja, a Keresztény Községi Párt soraiban jellemző volt az a megközelítés, mely szerint az „individualisztikus igazság” elveit formába öntő magánjoggal szemben „ellenállhatatlan erővel sodródunk egy olyan magánjogi és társadalmi rend kialakulása felé”, amely „az egyéni igények önző és kíméletlen érvényesítésével szemben a társadalmi igazságot szolgálja”.⁷³ Ez a tábor is egyértelműen vallotta a lakástermelésben és a bérlakásszektorban a magántulajdon dominanciáját, és ennek megfelelően azt is, hogy a lakásbérleti

⁶⁹ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. április 11. 14 (Németh Béla).

⁷⁰ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. február 5. 17 (Csécsi Miklós).

⁷¹ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. március 21. 10 (Németh Béla).

⁷² BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. április 16. 38–39 (Csécsi Miklós).

⁷³ *Fővárosi Közlöny* 1933. 48. (október 24.) 1217 (Spúr Kálmán).

viszony elsősorban magánjogi jellegű szabályozást kíván. Ennek során azonban nem a felek egyenlőségének fikciójából indultak ki, hanem a gyengébb fél érdekében szükségesnek tartották a szerződési szabadság messzebb menő korlátozását. Ugyanezen az alapon álltak a városigazgatási adminisztráció vezetői is.

E megközelítés lényegét jellegzetesen világítja meg a lakbér kérdésében elfoglalt álláspontjuk: egyértelműen elvetették, hogy a szabályozás annak mértékére, maximálására is kiterjedjen, a lakbér szintjének kialakulását a piacra kívánták bízni. Azt viszont szigorú és aprólékos előírásokkal igyekeztek meggátolni, hogy a háziúr különféle, a bérlemény használatához kapcsolódó szolgáltatások térítés-kötelessé tételével vagy karbantartási kötelezettségek áthárításával rakjon több-letterhet a lakókra, így „abból a falat kenyérből ne törhessen le nagyobb darabot, mint amekkorát a kényszerhelyzet kihasználása nélkül az együttélést biztosító szociális igazság érvényesülése megenged”.⁷⁴ A háziúri érdekvédő csoport tiltakozásával szemben határozottan kiálltak a polgármesteri javaslat mellett, amely – az ellenkező szerződési kikötések semmissé nyilvánításával – kimondta, hogy béren felüli különdíjra vonatkozó megállapodás csak központi fűtésre, melegvíz-szolgáltatásra, porszívó használatára és üvegbiztosításra létesíthető, minden egyebet a megállapodott bérosszegben benne foglaltnak kell tekinteni.

A liberális ellenzékiek által képviselt szociálliberális nézőpont sok tekintetben hasonló, vagy a lakóvédelem terén azon is túlmenő gyakorlati következtetésekhez vezetett, mint a keresztény jobboldali. A bérleti jog „nem tisztán magánjogi viszonylat, mert ebben közérdekű elemek is vannak [...] a közérdek pedig a gyengébb védelmét, az erősebb megfékezését, a lelketlen megzabolozását” jelenti – hangoztatta Bródy Ernő demokrata politikus.⁷⁵ A demokrata irányzat hagyományos felfogása szerint a magántulajdon hosszú távú fennmaradása és a valódi szabad verseny érdekében a jogrendszernek és a politikának a „gyengéket” kell támogatnia az „erősökkel” – így a kis- és közepes vállalkozásokat a nagytőkével, a lakókat a háziurakkal – szemben. A Bródy által elnökölt Lakók Szövetsége azt kívánta, hogy a szabályrendelet – ahelyett, hogy egyes konkrét rendelkezésekre vonatkozóan nyilvánítja semmisnek az azokkal ellenkező megállapodást – általánosságban mondja ki, hogy attól a bérlő hátrányára csak annyiban lehet eltérni, amennyiben ezt a rendelet kifejezetten megengedi.⁷⁶

„[Hivatkoztak arra, hogy] a jognak másik két területén, az elsőrangú élelmicikkek és a munkaviszony területén az államhatalom igen súlyos, a felek által hatályon kívül nem helyezhető rendszabályokkal igyekszik a fogyasztó és munkás függő helyzetének kihasználását lehetetlenné tenni. [...] A lakbérleti viszony éppen abban különbözik a másik két viszonytól, amelyben az erősebb féllel szemben a gyengébb szociális védelemre szorul, hogy a közszükségleti cikkek árának megszabásánál

⁷⁴ *Fővárosi Közlöny* 1933. 48. (október 24.) 1219 (Spúr Kálmán).

⁷⁵ *Fővárosi Közlöny* 1933. 49. (október 27.) 1243 (Bródy Ernő).

⁷⁶ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. január 29. 19.

és a munkaviszonyban az államhatalomnak árakat korlátozó, a munkaviszonyban pedig a munkaviszony felbontását nehezítő beavatkozása a termelés szempontjából esetleg aggályos lehet [...], a házbérek korlátozása, de különösen a bérlet állandóságának biztosítása [viszont] minden más téren a termelésre csak serkentőleg, mindezek elmulasztása pedig [...] a gazdasági életre csak pusztítólag hatnak.”

Az „egyenlő jog” elvének szigorú érvényesítéséhez ragaszkodókat megbotránkoztató módon azt is javasolták, hogy a háztulajdonos felmondási ideje minden esetben kétszer annyi legyen, mint a bérlőé. A háztulajdonosok képviselői viszont változatlanul elfogadhatatlannak minősítették még azt is, hogy az 1909-ben bevezetett és a városvezetés által is fenntartani kívánt – a bérlet kezdetétől vagy az utolsó béremeléstől számított – egyéves felmondási tilalom csak a bérbeadót kösse.⁷⁷ Várkonyi Kálmán demokrata városatya tiltakozott az ellen az állítás ellen, hogy a bérlők javára eső egyenlőtlenség „lejtőre” vinne:

„[A] közfelfogás és a gazdasági életnek a szociális fejlődése szempontjából a bérbeadó háztulajdonos vagyonosabb kategóriáknak is elébe kell menniök ennek az áramlatnak addig, amíg egy közös úton, vagy közös ponton találkozni tudnak [...] amíg a jog állapítja meg ezeket, esetleg az egyik szempontjából talán nem kellemesen és előnyösen, addig nincs baj. Ha azután nem a jog állapítja meg, hanem akár nyers erő, akár felsőbb erő, akár alsóbb erő, akkor bajok vannak.”⁷⁸

A liberálisoknak szívügye volt a bérelt helyiségekben működő ipari és kereskedelmi vállalkozások különleges érdekvédelme. Francia mintára⁷⁹ szerették volna elérni a „kereskedelmi és ipari tulajdon” elismerését, melynek alapján a vállalkozó által az üzlethelyiségben eszközölt befektetések, valamint az eszmei érték, melynek integráns része az erősen helyhez kötött vállalkozások kiépített profilja, vevőköre is, a helyiséghez fűződő erősebb jogokat alapoznak meg a normál bérlőnél. Javasolták a hosszú ideje – legalább tíz éve – egyazon helyiséget bérlő vállalkozások számára előbérleti jog bevezetését és bírói eljárást annak meggátolására, hogy irreálisan vagy rájuk nézve méltánytalanul magas bér felajánlásával mások „kisteigerolhassák” őket.⁸⁰ A háztulajdonosok képviselői szerint viszont ez a tulajdonjog radikális korlátozása lenne, „kényszer tulajdon” létesítése a más

⁷⁷ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. április 9. 3–7.

⁷⁸ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. április 9. 16–17.

⁷⁹ Fái 1927: 411–412.

⁸⁰ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. április 11. 2–14; *Fővárosi Közlöny* 1933. 52. (november 10.) 1367–1369.

tulajdonán, tehát „kommunisztikus intézmény”, és „ha ilyent akarnak, akkor tessék Moszkvába menni”.⁸¹

A liberálisok ugyanakkor hangoztatták, hogy szabályozási alapelvük nem az egyoldalú bérlővédelem, hanem az összes felet megillető „méltányosság”, s nem lehet olyan szabályokat létesíteni, melyek „a tőkét a háztulajdonba való befektetéstől, vagy abba való elhelyezéstől elriasztják”.⁸²

A szociáldemokraták viszont nem nagyon csináltak titkot abból, hogy a háztulajdon jövedelmezőségét nem tekintik fontos kérdésnek, hiszen az igazi megoldást a közületi lakásépítésben látták. Álláspontjuk szerint a lakásbérleti szabályrendelet legfőbb kritériuma, hogy a lakók számára gondoskodjon olcsó, használható és biztos lakásról – azaz a „lakóvédelem és nem a háztulajdon védelme”.⁸³ Különösen hiányolták az önhibájukon kívül, például munkanélküliség okán fizetni nem tudó bérlők védelmére szolgáló intézkedéseket.

A háztulajdonosokat ért sérelmek és a rájuk nehezedő terhek hangoztatásával szemben a kereszténypárti, liberális és szociáldemokrata képviselők egyaránt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a házakat terhelő adósságoktól elértéktelenedett papírkoronában megszabadulva, a háztulajdonosok jelentették a fővárosi társadalom úgyszólván egyetlen csoportját, amely vagyonát sértetlenül, sőt értékében növelten tudta átmenteni a háborún és az infláción. A szociáldemokraták ezenfelül különös nyomatékkal hangoztatták, hogy „Budapest kereskedelme és ipara tönkretételének egyik legfőbb okozója a kormányzati rendszer mellett a háztulajdonosok”, a túl magas lakbér.⁸⁴ A szabályrendelet tárgyalása jó alkalom volt a szociáldemokraták számára, hogy ne csak a munkásság pártjaként jelenjenek meg, hanem olyan pártként, amely a bérlőtársadalom egészének érdekeit képviseli a háziurak szűk kasztja ellenében. Azzal az állásponttal szemben, mely szerint a lakáshiány megszűnt, mivel tömegesen állnak üresen lakások, így indokolt teret engedni a piaci viszonyoknak, elsősorban a szociáldemokraták mutattak rá arra, hogy a sok ezer üres lakás, melyekre nincs fizetőképes kereslet, miközben hatalmas tömegek élnek túlszűfolt kislakásokban, éppen a kapitalista gazdálkodás csődjét bizonyítja, s követelték a lakberek csökkentését 30%-kal.⁸⁵

Indítványozták egyebek között a béremelési és felmondási tilalom fenntartását az 1927. november 1. előtt beköltözött lakókkal szemben; általános szabályként annak kimondását, hogy éves bérllet bérlet csak három év, havi bérllet bérlet két év eltelte után lehet emelni. A fizetéssel nem vétkelesen késedelembe esett bérlővel szembeni felmondás veszítse hatályát, ha a hátralékos tartozást még a kilakoltatás előtt kifizeti, kilakoltatás esetén pedig tarthasson igényt meg-

⁸¹ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. április 11. 13 (Németh Béla).

⁸² *Fővárosi Közlöny* 1933. 49. (október 27.) (Várkonyi Kálmán).

⁸³ *Fővárosi Közlöny* 1933. 48. (október 24.) (Gonda Béla). Vö. Varsányi 2011: 158–176.

⁸⁴ BFL IV.1410.c. 20. doboz. A lakásbérleti szabályrendelet letárgyalására kiküldött ad hoc bizottság jegyzőkönyve, 1930. március 21. 6–7 (Gonda Béla).

⁸⁵ *Fővárosi Közlöny* 1933. 49. (október 27.) 1250–1255 (Pajor Rudolf).

felelő szükséglakásra. Az éves szinten megállapított bérleti díjat is – a negyedévi helyett – havi részletekben lehessen fizetni, s a háztulajdonos ne is tehesen ezzel ellenkező kikötést. A háztulajdonosokat kötelezzék a házak tatarozására, gáz, víz és villany bevezetésére minden lakásba. Ha a háztulajdonos karbantartási, javítási kötelezettségeinek nem tesz eleget, azt a bérlő a tulajdonos terhére végeztethesse el, és kiadásait vonhassa le a házbérből.⁸⁶

A vázolt felfogások és érveléstípusok összecsapása a szabályrendelet számos aprólékos részletkérdésénél megnyilvánult. Miután azonban ezeket nem volt könnyű a közvélemény számára jól átláthatóan megjeleníteni, szükség volt egy olyan szimbolikus kérdésre, mellyel kapcsolatban az állásfoglalások demonstrálni voltak hivatottak, hogy ki melyik oldalon áll, s ezt a szerepet a bérlőknek csak néhány százalékat érintő felvonódíj kérdése töltötte be. A „közönség nem tud mást az egész szabályrendeletből, amelyben fontos és életbe vágó kérdések vannak, mint azt, hogy lesz-e liftpénz, vagy nem?” – jegyezte meg a kormánypárt szónokája az 1936-os újratárgyalás alkalmával.⁸⁷ A polgármesteri javaslat a házban lakóktól egyáltalán nem tette lehetővé liftdíj szedését, az idegenektől szedhető díjra pedig maximumot állapított meg. A háziúri érdekvédő csoport heves harcot indított a díjszedés jogáért, arra hivatkozva, hogy a liftbe fektetett tőkének hozadékot kell nyújtania és az üzemeltetési költségeknek meg kell térülniük. Liftdíj híján mindezt a házbérekbe lesznek kénytelenek bekalkulálni, amire a házbéradó terhe is nehezedik, így a lakók tulajdonképpen kétszeresen lennének kénytelenek a liftet megfizetni. Ezzel szemben szinte egységfrontban sorakozott fel valamennyi más irányzat. Rámutattak, hogy a lift nem tekinthető önálló tőkebefektetésnek, hanem azt szolgálja, hogy a felső emeleteken lévő lakásokat is jó áron ki lehessen adni, így a bérekbe eleve bekalkulálnak tekinthető, ezért a lakóktól plusz díjat szedni jogosulatlan nyereszkesedés. A „liftharcba” elszántan vetette bele magát a Szociáldemokrata Párt is, melynek szűkebb bázisát az ügy egyébként a legkevésbé érintette. A Keresztény Községi Párt szónokája szerint a kérdés jelentőségét „nem abból kell megítélnünk, vajon részletkérdés-e a liftyügy, mert ezekből az apróbbnak látszó ügyekből alakul ki a közület egészének képe [...] ilyen természetű kérdéseknek mikénti megoldásából lehet számtalanszor megítélni az illető közületnek a szociális feladatok tekintetében vallott felfogását”.⁸⁸ Amikor a közgyűlés név szerinti szavazáson 114 szóval 26 ellenében foglalt állást a felvonó ingyenessége mellett, az egységes párti bizottsági tagok tiltakozásul kivonultak a teremből.⁸⁹

Mivel 1938 őszétől megkezdődött a kötött lakásgazdálkodás újabb korszakára való átmenet,⁹⁰ az 1936 augusztusától érvénybe lépett szabályrendelet, legalábbis a maga csonkítatlan voltában, jóval rövidebb ideig szabályozta a bérleti viszonyokat, mint ameddig vajúdása tartott. „Az új szabályrendeletben aránylag

⁸⁶ *Fővárosi Közlöny* 1933. 48. (október 24.) 1227–1229 (Gonda Béla).

⁸⁷ *Fővárosi Közlöny* 1936. 15. (március 27.) I. Melléklet 7 (Vályi Lajos).

⁸⁸ *Fővárosi Közlöny* 1936. 15. (március 27.) I. Melléklet 12 (Spúr Kálmán).

⁸⁹ *Pesti Hírlap* 1933. október 26.

⁹⁰ Nagy 2013: 73–80.

kevés a lényegbe vágó újítás” – állapította meg Szladits Károly jogászprofesszor,⁹¹ s a bérleti viszony alapvető konstrukciója valóban nem változott. A lakóvédelem kiterjesztése főként abban nyilvánult meg, hogy több és részletesebb lett a szerződés szabadságát megszorító kötelező jellegű rendelkezés, és az ilyen célzatú okirati kényszer esetei is szaporodtak.

Ha a felek másképpen nem állapodtak meg, a lakásbérletet éves bérletnek, az albérletet pedig havi bérletnek kellett tekinteni. Ennek, valamint a változatlanul maradt bérnegyedeknek elsősorban a felmondási idők szempontjából volt jelentőségük, mert a bért továbbra is előre, de havonta kellett fizetni. (Ez sem volt igazi újítás, mert a havi fizetés már a kötött lakásgazdálkodás időszakában polgárjogot nyert. A szabályrendelet vitája során a körül folyt nagy küzdelem, hogy megadják-e ettől eltérő megállapodás lehetőségét.) Éves bérlet esetében – az előző renDELETEH hasonlóan – a bérlet kezdetétől vagy az utolsó emeléstől számítva egy évig, havi bérlet esetében – ez már újdonság volt – fél évig nem volt mód a lakbér emelésére. A „liftharc” azzal végződött, hogy a kormányzat állásfoglalása nyomán felvonódíjat lehetett kérni, de csak a beköltözés előtt kötött külön írásos megállapodás alapján, menetenként 6 fillért. Az éves lakások rendes felmondási ideje 2000 pengő bérösszegig negyedév, magasabb bérösszeg esetén fél év volt. A fizetéssel hátralékban levő bérlőnek a bérévnegyed harmadik havának 15-éig fel lehetett mondani a negyed végére, a havi bérletet pedig bármikor 8 nap felmondási idővel – a szociáldemokratáknak az önhibájukon kívül fizetni nem tudók védelmére tett erőfeszítései tehát teljes kudarccal végződtek. Az üzletbérlők különleges védelmét az által igyekeztek biztosítani, hogy legalább tíz éve fennálló bérlet esetén 4000 pengő bérösszegig egy év, e fölött másfél év felmondási időt állapítottak meg.

„Lényegbe vágó újítás” valóban kevés volt, a szerződés szabadságát megszorító részletszabályozás viszont jóval több, mint amit elfogadhatónak minősített a háziúri érdekvédő csoport, amely a 19. századi szabályozási elvek korszerűsített alkalmazására irányuló törekvéseivel a viták során alapjában elszigeteltnek bizonyult. A század eleje óta politikai szinten is artikulálódó lakásügyi konfliktusok és a békekorszakra is átnyúló „háborús lakásjog” örökségeként immár túlnyomónak számított az a felfogás, mely szerint a háztulajdonnak létezik egy – közelebbről meg nem határozott mértékű, de a tőke rendes kamatozását nem meghaladó – „méltányos haszna”, s a lakásbérleti szabályrendelet fő rendeltetése annak megakadályozása, hogy a háziúr ezt meghaladó jövedelmet sajtoljon ki a bérlőkből.

⁹¹ Lakásbérleti szabályrendelet 1936: V.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1106.b. Buda város tanácsának iratai. Tanácsi iratok, 1854–1873.

IV.1303.f. Pest város tanácsának iratai. Tanácsi iratok, 1850–1873.

IV.1403.a. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1873–1949.

IV.1407.b. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsi ügyosztályok központi irattára, 1873–1929.

IV.1410.c. Budapest Székesfőváros Tiszti Ügyészségének iratai. Közigazgatási vegyes iratok gyűjteménye, 1873–1946.

A Nap, 1910.

Fővárosi Közlöny, 1908–1933.

Népszava, 1906–1910.

Pesti Hírlap, 1933.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Borsos Endre 1929: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől*. I–II. Kalocsa.

Borsos Endre – Németh Béla 1938: *Magyarország lakáspolitikája*. Budapest.

Fái Sándor 1927: A bérlővédelem Európa különböző országaiban, a jövő lakásjoga és lakásfeladatai. *Városi Szemle* (13.) 3. 401–415.

Ferenczi Imre 1910: *Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények*. Budapest.

Ferenczi Imre 1913: A lakásügy állása és haladása Magyarországon az utolsó három évben. *Városi Szemle* (6.) 8–9. 617–735.

Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest.

Horváth J. András 2010: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a város-egyesítés éveiben*. Budapest.

Lakásbérleti szabályrendelet 1936: *Budapest Székesfőváros Lakásbérleti Szabályrendelete*. Budapest.

Lichtblau, Albert 1992: Boykott – Krawall – Gewalt – Demonstration. Die Budapester Mieterbewegung 1906 bis 1912 und exkursive Vergleiche zu ähnlichen Vorgängen in Wien. In: *Archiv 1992. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung*. Wien, 65–82.

Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest.

Oláh Gábor 2010: Lak-hatóság. Az I. világháború hatása a budapesti lakáskérdésre. *Korall* (11.) 40. 146–162.

Pongrácz Jenő 1913: *Lakásbérleti szabályok*. Budapest.

Sipos András 1996: *Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Budapest.

- Umbrai Laura 2006: A Bárczy István-féle fővárosi kislakás-építési akció története. *Fons* (13.) 2. 159–212.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Budapest.
- Varsányi Erika 2011: *A Szociáldemokrata Párt várospolitikája Budapesten a két világháború között*. Budapest.
- Vermes Ödön 1912: A budapesti házfőberleti rendszer jogi és gazdasági megvilágításban. *Városi Szemle* (5.) 11–12. 671–683.
- Vörös Károly 1978: A világváros útján 1896–1918. In: Gerevich László (főszerk.): *Budapest története*. 4. kötet. *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest, 525–772.
- Zimmermann, Susan 1997: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest. Das »sozialpolitische Laboratorium« der Doppelmonarchie im Vergleich zu Wien 1873–1914*. Sigmaringen.

Nagy Ágnes

A népesség megfelelő eloszlása a térben*

A lakótér elosztásának képzetkörei a 20. század első felének magyar társadalmában

„A lakásszükséglet megfelelő, helyes és gazdaságos kielégítése a problémák egész sorát veti fel a modern társadalomban.”¹

„Senki se szegje meg az adagolást, ne éljen bőségesebben, mint a nagy tömegek.”²

Apró jelek tanúsága szerint a 19. század végén, illetve a századfordulón létezett egy olyan politikai és ideológiai lakhatásdiskurzus, amely az orvosi-higiéniái gondolkodás keretein belül képezte le a budapesti viszonyokat. Legalábbis az orvosi látásmód politikai felhasználására utalt egy olyan állítás, miszerint a lakások légméret-tartalmának társadalmi rétegek szerinti megoszlása „a szó teljes értelmében azt jelenti, hogy a gazdagok a szegény ember elől elszívják a levegőt”.³ Ez a metaforikus nyelv azonban nem vált uralkodóvá, sőt, nyom nélkül eltűnt, és soha többet nem bukkant fel úgy, mint a lakáviszonyok leképezésének politikai célokra használt kognitív, illetve nyelvi sémája. Helyette a térbeli metaforák burjánzottak. A lakhatási normák légméretekben való meghatározása és a „levegő elszívásának” képe helyett a szobák számolgotása és a lakások egymástól való „elfoglalásának” képzete uralta évtizedeken keresztül a lakhatásról való gondolkodást. A lakótér társadalmi eloszlásáról, illetve elosztásáról alkotott észlelési, gondolkodási sémák mibenléte, az évtizedek során bekövetkezett változásaik feltérképezésre várnak.

Jelen írás keretei között az I. világháborútól a II. világháború végéig vizsgálom a lakhatással kapcsolatos diskurzus, a gondolkodásmódok és nyelvi formák szerveződésének folytonosságait és átalakulásait a magyar társadalomban – elsősorban a Budapesttel kapcsolatos diskurzusra koncentrálni, de támaszkodva más magyarországi városokra vonatkozó forrásokra is. A diszkurzív elemek működését nem dinamikus vitahelyzetekben, érvelési, érdekvényesítési szituációkban ragadom meg, hanem csak a diszkurzív mező nagy vonalakban való feltérképezésére teszek kísérletet, szerveződésének sokkal inkább egyfajta statikus

* A tanulmány az OTKA K 105 953. számú, *Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diszkurzív terek 1870–1945* című projektjének támogatásával készült.

1 Borsos–Németh 1938: 8.

2 Küzdelem a feketepiac ellen. *Népszava* 1942. szeptember 18. 5.

3 Buchinger 1906: 8.

leírását nyújtva, mintegy a terepen történő tájékozódás első orientációs pontjait kijelölve.⁴ E feltérképező munka kétfelé irányuló figyelmet követel: nemcsak az osztályozási rendszereket kell feltárni, hanem a diskurzusok szerveződési logikáját is, azt, ahogyan az osztályozási kategóriák közötti viszonyokat elképzelték, ahogyan azok cselekményesítése megtörtént. Írásomban arra teszek kísérletet, hogy a diszkurzív mező belső mozgásait megfigyelve tetten érjem a társadalom mentális átalakulásait, illetve hogy feltárjam az észlelési, értelmezési sémákat meghatározó logikákból következő mentális pályákat, meghatározottságokat és korlátokat. Feltevésem szerint a társadalmi folyamatok, jelenségek kortársi észlelését meghatározó mentális keretek bizonyos folytonosságot képeznek. A változások a meglévő diszkurzív struktúrákon belül kezdenek formálódni az elemek cserélődése, átértelmeződése, fogalmi módosulások révén, s az eltolódások egy ponton szakadássá válnak.⁵ Ami felveti a kérdést, miként is következik ez be, mely pontokon beszélhetünk egyáltalán törésekről, illetve hogyan határozhatjuk meg a folytonosság és a törés viszonyát.

„TÁRSADALMI ÁLLÁSHOZ ILLŐ LAKÁS” ÉS „INDOKOLT LAKÁSSZÜKSÉGLET” – NORMAVÉDELEM AZ I. VILÁGHÁBORÚ ALATT

Az I. világháború kitörésének évére a lakhatás elgondolásának azon rendszere alakult ki, amely szerint a lakótérből való részesülés mértéke a társadalmi státus függvénye, magára a részesülésre pedig normaként tekintettek.⁶ A társadalmi státushierarchiának a lakások szobaszámában mért nagysága alapján felállított skálát feleltettek meg, ami olyan rögzült kifejezésformákban nyilvánult meg, mint például „a középosztály átlagos szükségletének (2-3 szoba, nagyobb családoknak 4 szoba) megfelelő lakások”,⁷ vagy „a tisztviselői lakásokra alkalmas három szobás lakások”⁸ leírását tartalmazó meghatározások. S bár a lakásszerzés döntően a bérlakásrendszer keretei között működött, piaci alapon, a lakáspiac, illetve a lakbérképzés mechanizmusaira vonatkozó egykorú megállapítások arra utaltak, hogy a piaci viszonyok folytán a lakásnagyság és a státus között kikerülhetetlen tényezőként jelen lévő lakbéreket és azon keresztül a vagyoni viszonyokat is e normarendszer részeként kezelték. Nemcsak hogy létezett a vagyoni helyzet és a társadalmi státus között egy egyértelmű megfeleltetési művelet – azaz a vagyoni

⁴ A tanulmány, mivel a vázolt problematikát illető kutatásom még folyamatban van, több vonatkozásban is hiányos. Egyelőre nem foglalkozom a diskurzus társadalmi és politikai tagoltságának kérdésével.

⁵ Anélkül, hogy egyelőre elemzési módszerként alkalmaznám, a „láthatatlan kéz” nyelvi változások modellezésére kialakított elméletét lásd: Ladstätter 2014. Fenyves Katalinnak tartozom köszönettel a cikkért.

⁶ A társadalmi státus és a fogyasztás I. világháború előtti társadalmi rendben fennálló összefüggéséhez, Bécsre vonatkozóan: Healy 2004: 22–23.

⁷ W[i]ldner] 1909: 450.

⁸ 1908: XXVII. tc. 7. §.

helyzet és a társadalmi státus egymásból kölcsönösen kiolvasható volt –, hanem a lakbérképzést is meghatározta a társadalmi státusok hierarchiájához kötött lakhatási normarendszer. A piaci, azaz anyagi érdek által meghatározott mechanizmusokat átítatta a társadalmi normáknak való megfelelés szándéka, s „innen van pl. hogy a lakosság jövedelmének emelkedésére a házbirtokosok lakbéremeléssel szoktak reagálni; különben az emelkedett jövedelmű rétegek kiszorítanák a változatlanul maradt jövedelműeket a jobb lakásokból”.⁹

Az I. világháború idején a javakhoz való hozzájutás új, a megszokottól gyökeresen eltérő alapra helyeződött.¹⁰ A háborús készletgazdálkodás keretei között – egyik fő elvként a takarékoságot követve – a javak hatósági elosztás tárgyává váltak. A lakáspiac „kötött lakásgazdálkodás” elnevezés alatt a háború második felétől kezdett betagolódni ebbe a gazdaságirányítási és elosztási rendszerbe,¹¹ új logikát vezetve be a lakhatásról való gondolkodásba. Megjelent a jog és a jogosultság képzete, így az egyén, illetve az együtt élő család és a lakás közötti viszony tartalmát az állam határozhatta meg. Az alapvető kérdés az lett, vajon az állam milyen lakhatási normákat intézményesít jogként, illetve jogosultságként. A kötött lakásgazdálkodás rendszere ugyanis két, egymástól gyökeresen eltérő logikát követő gondolkodásmód folyamatos egymásmellettiségének és ütközésének a színtere volt. A lakótérnek a háborús készletgazdálkodásba illeszkedően „gazdaságos” felhasználását szolgáló lakás-igénybevétel és lakáselosztás a társadalmi státusra alapozott normatív lakhatásképzetet bonthatta fel.

A „létező lakáskészletnek a leggazdaságosabb felhasználását”¹² célzó hatósági lakás-igénybevétel 1917 őszétől kiépülő rendszerében 1918 novemberében jelent meg az „indokolt (lakás)szükséglet” fogalma, amely az egyének, illetve családok bizonyos lakásméretre való jogosultságának képzetét hordozta.¹³ Ekkor azonban még nem nyert külön meghatározást, mibenlétére mindössze annyi utalt a jogszabályokban, hogy az indokolt szükségleten felül esik az, amit „az illető fél életviszonyainak gondos és méltányos figyelembevételével a lakáshivatal megítélése szerint nélkülözhet”.¹⁴ A jogalkotók nem definiáltak semmilyen mércét vagy értéket, hanem a köztudat részeként a lakáshivatali tisztviselők fejében is élő összefüggés működését tételezték. A definiálásra azonban 1921 áprilisában mégis sor került, mégpedig úgy, hogy az indokolt szükséglet meghatározásánál a szobák és a lakásban lakó családtagok számát állították egymással arányba.¹⁵

⁹ P[ikler] 1908: 56.

¹⁰ Healy 2004; Bihari 2008: 94–111.

¹¹ Lépésenkénti felépülése után csak 1933-ra számolták fel, fokozatosan térve vissza a piaci lakásforgalom elveire és gyakorlatához.

¹² Ferenczi 1917: 477.

¹³ 5434/1918. ME. 1. § I.

¹⁴ 5434/1918. ME. 1. § 4.

¹⁵ Első ízben: 2300/1921. ME. 14. §. A mérce szerint egy felnőtt részére két lakószoba járt, ha pedig családja is volt, úgy minden tizenöt év feletti családtag esetében plusz egy lakószoba, tizenöt év alatti két családtag esetében szintén plusz egy lakószoba, illetve foglalkozásra tekintettel külön dolgozószoba illette meg.

Ezt a mércét azonban csak a lakások igénybevehetőségének megítéléséhez, a ki nem használt lakóterület felszabadításának eszközeként alkalmazták, miközben a jogosultak lakásigényét nem e szerint ítélték meg, hanem a korábbi körülírások fenntartásával. Így az indokolt lakásszükséglet mennyiségi mértéke mellett továbbra is jogi érvennyel bírt a lakásszükséglet azon meghatározása, miszerint azt, „hogy a lakásra szoruló egyes egyének milyen lakásban nyerjenek elhelyezést élethivatásuknak, állásuknak vagy foglalkozásuknak és egyéb viszonyaiknak gondos figyelembevételével”, a lakáshivatal állapítja meg.¹⁶ Az ehhez hasonló körülírások más rendeletekbeni ismétlődéséből az is kiderült, hogy a lakhatás háború előtt működő normarendszerének kulcstényezőjét, a „társadalmi állást” is beleértették az „életviszonyokba”, hiszen „lakásszüksége annak van, aki [...] családi körülményeinek és életviszonyainak meg nem felelő lakásban” él,¹⁷ illetve „indokolt lakásszükséglete életviszonyainak, különösen társadalmi állásának megfelelő módon” nem kielégíthető.¹⁸ A jogi szabályozás ily módon még az indokolt lakásszükséglet mennyiségi normájának bevezetésével sem alapozott meg egy olyan rendszert, amelyben a lakosok kivétel nélkül az indokolt lakásszükséglet mennyiségileg, a szobaszám és a családtagok számának arányaként meghatározott mércéje szerint igényelhetek volna maguknak lakást. Azzal párhuzamosan, hogy a kötött lakásgazdálkodás egy társadalmi helyzettől független tényezőtől, a családtagok számától tette függővé a szobák jogosultságként meghatározott számát, a lakhatásról való gondolkodásnak továbbra is érvényes és intézményesült része maradt a társadalmi státushoz kötődő képzetkör. Olyannyira, hogy 1924 tavaszától a szobák és a családtagok megfelelő arányát már csak mint szükségleti minimumot tartották érvényben, s az igénybevételt szenvedők lakásszükségletének megállapítására vonatkozóan is azt mondta ki a jogszabály, hogy „az indokolt lakásszükséglet mérvét az illető egyén állására, foglalkozására és családtagjainak számára figyelemmel a lakásügyi hatóság állapítja meg”.¹⁹

A kötött lakásgazdálkodás jogi konstrukciója ugyanakkor más olyan elemet is tartalmazott, amely a lakás-igénybevételi rendszer logikájából következő tendenciák ellenében a lakhatás meglévő rendszerét és az ezzel összekötött társadalmi rendet védte. Mivel nem volt cél a meglévő lakáskészlet társadalmi újraszortása, ezért a rendeletekben leszögezték, hogy „senkinek sincs azonban joga arra, hogy a 14. §-ban megjelölt terjedelmű vagy általa megszabott minőségű lakást követeljen”.²⁰ Ugyanekkor a mások kárára történő lakásszerzésnek kívánták elejét venni azzal a tilalommal, hogy bárki is „valamely helyiségnek igénybevételét és részére kiutalását őt megillető jogként követelje”,²¹ illetve senki sem

¹⁶ 2300/1921. ME. 17. §. Ugyanez ismétlődött a későbbi lakásrendeletekben is.

¹⁷ 5555/1922. ME. 3. §.

¹⁸ 8500/1921. ME. 4. cikk.

¹⁹ 3333/1924. ME. 12. §.

²⁰ 2300/1921. ME. 17. §. A 14. § tartalmazta az „indokolt szükséglet” meghatározását.

²¹ 2300/1921. ME. 17. §.

követelhetette önmaga számára az általa bejelentett lakás kiutalását.²² Ily módon a jogi struktúra megakadályozta, hogy bárki is a lakáskategóriák közötti egyéni előrelépésre használja a hatósági lakáselosztást. A jogalkotás a legszigorúbban tartózkodott attól, hogy a teljes társadalomra kiterjedően újrendezze a lakásviszonyokat a lakások, illetve a lakótér újraosztása révén, igyekezett minden olyan utat lezárni, ami egyrészt egyenlősítő irányba mutatott, másrészt ami a lakásmobilitás csatornáit nyitotta volna meg. A lakásmobilitás megnyitása – e gondolkodás szerint – a társadalmi rendet kezdte volna ki, hiszen valaki anélkül juthatott volna előrébb a lakáshierarchiában, hogy azt a társadalmi pozíciójában bekövetkezett változás alapozta volna meg.

A lakásügyi szakemberek szintén az addigi normarendszer érvényességéhez ragaszkodtak. Erről árulkodtak olyan normatív megfogalmazásaik, mint „mihelyt a polgári család különböző nemű tagjait egy hálósobába zsúfolják, vagy akárcsak elveszik ebédlőjét, kulturális és erkölcsi életszínvonala oly mértékben szenvedhet, amelyet a köz szempontjából el kell kerülni”.²³ Azáltal, hogy mindig a társadalmi státushoz kötött normatív rendszerrel állították ellentétbe a háborús lakásrendszert, viszonyítási pontként érvényben tartották az addigi normákat. Borsos Endre a lakásügyek miniszteri biztosaként a következőképpen érvelt az igazságügyminiszter előtt:

„Az irányadó elv az, hogy a rekvirálás minél kevesebb kellemetlenséggel járjon az illetőkre, s azért minden egyes esetben tekintetbe vesszük a felek társadalmi állását is. Nem tartom szerencsés gondolatnak szabályozni, hogy a családtagok számára való tekintettel, kit milyen lakás illet, mert a lakásszükség mérve nem mindig az illető családtagjainak számától, hanem foglalkozásától, társadalmi állásától, a családtagok egészségi viszonyaitól és egyéb körülményektől is függ.”²⁴

Véleményeikben ugyanakkor a szembeállítás politikai, ideológiai tartalmat is nyert, és állandósult az azonosítás a hatósági lakás-igénybevétel rendszere és a „bolsevizmus”, „kommunizmus”, „proletarizál(ód)ás” között. Tipikus érvelés volt az, miszerint „kizárólag a kommunisztikus irányú államban lehet oly kényszerű alkalmazni, mely a lakásügyformaságot eredményezi”,²⁵ és hogy ebben a társadalom „proletarizálásának” tendenciája rejlik.²⁶

Ilyen formában mindazon problémákról való gondolkodás, amelyeket a hatósági lakás-igénybevétel rendszere a lakhatás elgondolásával és normáival kapcsolatban felvetett, a politikai értelmezés és kategorizálás terepére csúszott át, és az ideologikus besoroláson túl nem vált reflexió tárgyává.²⁷ Noha a hatósági

²² 2222/1923. ME. 23. §.

²³ Ferenczi 1917: 479.

²⁴ Borsos 1929: 174.

²⁵ Jellinek 1920: 33.

²⁶ Jellinek 1920: 34.

²⁷ Ez alól a magánjog körül folyó jogászai viták kivételt képeztek.

lakás-igénybevétel rendszere éveken keresztül rengeteg szakmai és politikai támadást, illetve vitát váltott ki, a kötött lakásgazdálkodás körül forgó gondolkodás mégsem vezetett olyan koherens lakhatási képzetrendszer kialakulásához, amely a társadalmi státusra épülő normarendszer alternatívája lehetett volna. Eközben a lakhatás normatív képzetrendszere sértetlenül átvészelte a háborús gazdálkodás rendszerét, amelynek logikája nyom nélkül húzódott vissza a kötött lakásgazdálkodás felszámolásával, miközben a normatív képzetrendszer a jogalkotás által legitimált formában is folyamatosan érvényben maradt.

„RACIONÁLIS TÉRKIHASZNÁLÁS”²⁸ – A TÖMEGTÁRSADALOM LAKÁSKÉPZETE

Az építészsakmában azonban – a nemzetközi trendekbe illeszkedve – központi problémává vált a lakásszükséglet fogalma, még hozzá egy új típusú lakhatási képzetrendszerbe ágyazódva. A magukat az „új építészet” képviselőiként meghatározó magyar építészek körében egy gyökeresen új társadalom- és emberképen alapuló lakhatáselgondolás formálódott a két világháború között. Ennek elvei alakították azt a víziót, amit Kaffka Péter építész az 1930-as évek elején a gépi világ élményének hatására vázolt fel a lakásméretek meghatározásával kapcsolatban. Úgy látta, hogy „ma már nem hangzik fantasztikusan az sem, hogy valamikor ezt a tudományos megállapítást gépszerkezet fogja elvégezni. Az építő vagy lakást kereső beállítja a kívánságait és a számológép továbbfordítása után megkapja a neki legmegfelelőbb lakás méreteit.”²⁹ Az elképzelés, hogy a jövőben egy gép segítségével bárki kiszámolhatja a számára megfelelő lakás méreteit, mindannak ellentmondott, amit akkoriban a lakhatásról gondoltak. Nem illeszkedett a lakástípusok társadalmi hierarchiához kötött felfogásába, amely a lakásméretet a társadalmi státus által determinálnak tekintette, és ennek betartását alapvető társadalmi normaként kezelte. S homlokegyenest az ellenkezője volt a háborús lakásgazdálkodás idején bevett ügyintézési gyakorlatnak, miszerint a lakáshivatal tisztviselője egyéni belátása alapján bírálja el az igénylők lakásszükségletét a jogszabályoknak és a társadalmi normáknak megfelelően. Ehelyett egy gép, azaz a társadalmi viszonyrendszeren kívül álló technikai eszköz végezne el egy matematikai műveletet, a lakásszükséglet meghatározásában megszokott tényezőkön kívül eső, új típusú kritériumok szerint. Kaffka Péter gondolata azoknak az I. világháború végén megjelenő, majd még évekig fennálló lakásbérleti jogszabályoknak a képzetvilágával állt közvetlen rokonságban, amelyek ellen 1918–1919-től kezdve jogászok, szociálpolitikusok és maguk a lakosok tiltakoztak a legfelháborodottabb hangon. Ez ugyanis a minden egyes lakosra társadalmi

²⁸ Botha 1932: 256.

²⁹ Kaffka 1931: 364.

helyzetétől függetlenül kiszámítható indokolt lakásszükséglet gondolatának volt a technicizált víziója.

Kaffka cikke nem volt egyedüli. A lakásszükséglet meghatározásának kérdése gyakran tárgyalt témává vált szaklapokban és építészeti írásokban az 1930-as évek elején. A cikkek egy része külföldi elgondolások bemutatásából állt, s arról számolt be, milyen számítási módok jelentek meg és váltak jogi szabályozások alapjává más országokban a lakásszükséglet megállapítására.³⁰ A számítási módok egyik változata a lakáson belüli egyes helyiségek négyzetméterben megadott legkisebb szükséges vagy megfelelő nagyságával operált, és e méretekből számolta tovább, hogy a különböző létszámú családoknak mekkora lakásra van szükségük. A másik változat pedig az egy főre négyzetméterben eső szükséges alapterületet határozta meg, és ezt kapcsolta össze a személyek és a helyiségek száma közötti megfelelő aránnyal.³¹

Ami a lakásszükséglet meghatározásának problémájával az 1920–1930-as évek fordulójától kezdve intenzíven foglalkozó magyar építészeket illeti, Forgó Pál például 1928-ban úgy vélte, „a baj éppen az, hogy a kérdés, a lakásigények kérdése durván sincs körülhatárolva, amennyiben igen, az hamis, elavult szempontok szerint történik”.³² Sommer Lajos ugyanekkor úgy látta, „az bizonyos, hogy a lakosság egyes osztályainak lakásszükségletét normális mérték szerint megszabni nagyon nehéz. [...] Addig mégis eljutottunk, hogy a normális lakásszükséglet összeállítható.”³³ A lakásszükséglet megállapításának programszerűen megfogalmazott elvei tökéletesen egybevágtak a Kaffka Péter által vizionált számológéppel. Olyan építészeti hasonlatok sorjázta egymás után, mint „a szigorúan számba vett szükséglet s annak logaritmus-léc útmutatása szerint történő kielégítése”,³⁴ „a modern ház, a modern lakás matematikai feladat épúgy, mint a gép, a híd, bármely műszaki munka”,³⁵ vagy „az új alaprajz precíziós szerkezetté kezd átalakulni”.³⁶ Vagyis ugyanúgy a társadalmi státusoktól független mérnöki számítás és mérés elvén alapultak, egy olyan látásmód alapján, mely szerint „az ember alapigényei, primér szükségletei mindenkor és mindenhol ugyanazok”,³⁷ s „a tudomány pontosan megállapítja, hogy egy-egy személy egészséges életéhez mennyi levegő és világosság, tehát mennyi ablakfelület, mennyi lakóterület, fűtés, háztartási hely, mosdóhely stb. kell”.³⁸ A biológiai lényként meghatározott ember működésének helyigényére és ennek a lakásban lakók létszámától függő sokszorozására épülő lakhatásfelfogás olyan alapelvekre támaszkodott, mint a „mozgástér tudományos

30 Ilyen híradások jelentek meg a *Városi Szemlében*.

31 Sommer 1929; Bierbauer 1932; N. n. 1939; Pápay 1942.

32 Forgó 1928: 21.

33 Sommer 1929: 1247.

34 Forgó 1928: 127.

35 Bor 1929: 72.

36 Kozma 1933: 375–376.

37 Forgó 1928: 141.

38 Bor 1929: 72.

számítása³⁹ – négyzetméterben, egy főre megadva –, vagy a létszám és életfunkciók által diktált helyfoglalás, mint a helyiség méretének a bútorhasználat mellett alapvetően meghatározó tényezője.⁴⁰ Ezek az elvek a külföldi minták ismertetéséhez hasonló konkrét számításokban is testet öltöttek.⁴¹

Az építészeti lakásszükséglet-számításoknak a társadalmi státus és a szobaszám viszonyán alapuló normarendszertől való elszakadása mögött a modern ipari tömegtársadalom eszméje, gondolkodásmódja és nyelvezete állt. Ennek az építészeti diskurzusnak nem volt része egy státushierarchia szerint kialakított társadalmi kategóriarendszer.⁴² Alanyát az „ember”, a „mindenki” képezte. Kozma Lajos a „kislakást” „mindenki”, illetve a „mai kisember” szükségletének nevezte, s mint „tömegszükségletről” beszélt róla 1936-ban.⁴³ Kaesz Gyula ugyanekkor a „modern kislakásban” élt „átlaglakónak”, „nagy általánosságának”, „mai embereknek” mondta.⁴⁴ Mindig az „ember” igényeiről volt szó, nem társadalmi helyzete, hanem biológiai, tehát mindenkire egyformán érvényesnek tételezett szükségletei által meghatározott lakásigényéről. Anyagi helyzet tekintetében ugyan beszéltek „kiszegisztenciákról”, de anélkül, hogy ezt valamely bevett és a státushierarchiában elhelyezett társadalmi csoportmegjelöléshez kötötték volna.⁴⁵

A hierarchiát mellőző társadalomkép a lakás teréről, annak belső felosztásáról való gondolkodásban is testet öltött a modern építészet elvei mellett elköteleződő építészek körében. A szobaszám és a társadalmi státus megfeleltetési rendszerének alternatívájaként egy egészen más logikán alapuló lakástípus-, illetve alaprajzi rendszerre való áttérést sürgettek. A lakás terének szervezését a hazai viszonyok között teljesen új alapra kívánták helyezni: az egyforma nagyságú, így bármilyen célra használható szobák rendszerét a nappali, avagy lakókonyha plusz hálófülkék bizonyos országokban bevett rendszerével váltva fel.⁴⁶ Ez a rendszer a lakásnagyságot a hierarchikus logika helyett a társadalmi státustól független tényezővel, a háztartásszerkezettel állította kapcsolatba, s propagálói kifejezetten kritizálták azt a gondolkodásmódot, amely a szobaszámot a társadalmi státussal azonosította.⁴⁷

Ez a hazai gyakorlatban ismeretlen térszervezési gondolkodás szakítást jelentett a megszokott alaprajzi logika mögött álló társadalomképpel is. Alkalmazása ellehetetlenítette volna a hierarchikus logikát, a tér ilyenfajta szervezésébe ugyanis a szobaszám szerinti rendszer nem volt beleilleszthető. Abban a felfogásban, amely a státusokhoz rendelte hozzá a lakásnagyság szobaszám szerint felállított hierarchiáját, a nappali szoba és hálófülkék rendszerét nem lehetett

³⁹ *A 4 nagy fejezet* [1933]: 14.

⁴⁰ Botha 1932: 256.

⁴¹ Sommer 1929; *A 4 nagy fejezet* [1933]: 14.

⁴² A diskurzus belső tagolódása, a hierarchikus társadalomszemléletbe való átmenete további vizsgálatot igényel.

⁴³ Kozma 1936.

⁴⁴ Kaesz 1934.

⁴⁵ Molnár 1936.

⁴⁶ Az építészek Angliára, Hollandiára, Belgiumra és Németországra hivatkoztak példaként.

⁴⁷ Paulheim 1941: 163; Kotsis 1941: 16.

értelmezni. A hálófülkés, avagy hálószobás alaprajzi rendszer logikája a háztartás nagyságán és összetételén nyugodott: a lakás „megfelelő nagyságát” a hálószobák-
nak vagy hálófülkéknek, valamint a családtagok számának és nem szerinti meg-
oszlásának összefüggése adta ki.⁴⁸ S mivel a lakáson belül az egy egyénhez tar-
tozó elkülönített egység nem a szobát, hanem az annál kisebb, szokatlan méretű
hálószobát, hálófülkét jelentette, így a lakást nem is szobaszám alapján mérték,
hanem az egyénre jutó helyek száma alapján definiálták: az ágyak vagy a háló-
fülkék száma szerint.⁴⁹

„ÖSSZEHÚZÓDÁS”, ÖSSZEKÖLTÖZÉS – FELFORDULT LAKÁSVISZONYOK⁵⁰

Az I. világháborús kötött lakásgazdálkodás felszámolása az 1920-as évek végéig
elhúzódó, lépésenkénti folyamat volt. A feszültség azonban, amely éveken
keresztül az indokolt lakásszükséglet logikája és a társadalmi státuson alapuló
normarendszer között állt fenn, ezután sem szűnt meg meghatározni a lakhatás
tapasztalatát és az arról való gondolkodást, csak éppen más jelenségben generáló-
dott. Mégpedig az I. világháborús lakásrendszer keretén belül jogi eszközökkel is
óvott normarendszer és a háború által kiváltott, korábban nem tapasztalt lakás-
mobilitási folyamatok között.

A lakások társadalmi eloszlásának státushoz kötött normatív elképzelése
átvészelte a háborús éveket, és ez határozta meg a lakhatásról való gondolko-
dást a Horthy-korszakban is. A továbbra is érvényben maradó szemlélet szerint
a társadalmi rend akkor áll fenn, ha a társadalom tagjai a társadalmi helyzetük
szerint őket megillető nagyságú, illetve típusú lakásban laknak. A lakásnagyság
társadalmi státushoz rendelése többféle nyelvi formát ölthetett, de mindegyik
állandósult panelként működött, és alig mutatott változást a két vagy három
évtizeddel korábbi megfogalmazásokhoz képest. Összeköthették a kettőt a „meg-
felelő” jelzővel, úgymint „az e társadalmi osztály viszonyainak megfelelő laká-
sok”,⁵¹ „a magántisztviselők társadalmi állásának megfelelő lakások”,⁵² „a hivatali
és társadalmi követelményüknek megfelelő lakás”,⁵³ „rendkívül fontos az a körülmény,
hogy a közalkalmazottak lakáspénzeikért szükségletüknek és társadalmi
állásuknak megfelelő lakásokat feltétlenül kapjanak”.⁵⁴ Illetve a már korábban

⁴⁸ Preisich 1931: 49; Botha 1932: 259–260; Kaesz 1934: 31.

⁴⁹ Varga 1942. Lásd a cikkhez közölt tervrajzokat, többek között Kotsis Iván és ifj. Dávid Károly terveit.

⁵⁰ „A háború mindenütt gyökerestől felforgatta a lakásviszonyokat” (Fái 1927: 401).

⁵¹ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 810/1941. I-b. BM. Veszprém vármegye alispánjának felterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 1.

⁵² Hoffman [1932]: 159.

⁵³ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 781/1941. I-b. BM. A balassagyarmati polgármester előterjesztése az alispánnak, 1941. szeptember 22.

⁵⁴ Szövegségünk felhívása a községek háztulajdonosaihoz. *Háztulajdonosok Lapja* 1926. május 15. 2.

rögzült szófordulatok mellett egy újabb is megjelent: a „társadalmi álláshoz illő lakás” nyelvi panele.⁵⁵

A térből való részesülés eme normatív rendszer szerinti megvalósulása egyrészről a társadalmi státushoz társított tekintély megőrzésének elengedhetetlen eleme volt: ha valaki nem társadalmi státusa szerint részesült a térből, státusát környezete nem ismerte el, illetve megkérdőjelezte. A tér elvesztésében a társadalmi tekintély és egyben a társadalmi státus megrendülését látták. Másrészről a térből való „túlzott”, azaz nem az adott státushoz „járó” lakásnagyságnak megfelelő részesülés, mint normasértés, szintén társadalmi elítélés tárgya volt, például ha valaki „a társadalmi állását jóval felülmúló” lakásban él,⁵⁶ vagy „társadalmi állásához nem arányosítható nagy luxuslakásban lakik”.⁵⁷ Ugyanerről szólt egy építészeti megfigyelés is: „akadályozzák ezt elsősorban előítéletek a közönség részéről, amely nagyzást lát abban, ha egy házfelügyelőnek, vagy egy munkásnak kétszobás lakása van”.⁵⁸ Ezen a normatív megfeleltetési rendszeren belül már az I. világháború előtt megkezdődött egy meglehetősen stabil, hosszú életű diskurzus formálódása a „középosztály lakásviszonyai” címkével ellátva.⁵⁹ Az ily módon megnevezett jelenség konstruálása, észlelési és értelmezési kereteinek kialakítása azután a lakhatás háború által kiváltott jelenségei közepette öltött igazán formát, majd a gazdasági világválság mindezt csak megerősítette.

Az I. világháború a korabeli reflexiók szerint addig nem ismert lakásmobilitási folyamatokat indított el abban a közegben, ahol a lakáshelyzet, a vagyoni, illetve jövedelmi helyzet és a társadalmi státus egymásnak való normatív megfeleltetése statikus, változatlanúságot feltételező rendszert alkotott. A háborús ármozgások és a jövedelmi, illetve anyagi viszonyok radikális megváltozásának következményeként felborult a lakáskategória és a társadalmi pozíció közötti, addig egyértelmű megfeleltetési rendszer.

„Így történt, hogy míg a háború előtt mindenki természetesnek találta, hogy a szellemi munkások oly bérházakat foglaltak el, amelyekben a kézimunkások keresetviszonyait meghaladó béreket kellett fizetni, addig a háború után a helyzet felfordulása hirtelen lehetővé tette a középosztályhoz nem tartozó lakásbérlők nagy részének, hogy ugyanazokban a bérházakban oly lakásokat foglaljanak el, melyeket azelőtt nem tudtak volna megfizetni.”⁶⁰

⁵⁵ Mint például: „társadalmi állásukhoz illő lakásokat keresnek” (Szalay 1928: 446).

⁵⁶ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 818/1941. I-b. BM. Máramaros vármegye alispánjának előterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 4.

⁵⁷ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 24/1942. I-b. BM. Bars és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék alispánjának felterjesztése a belügyminiszterhez, 1942. január 8.

⁵⁸ Kotsis 1942: 22.

⁵⁹ Az I. világháború előtti jelentkezéséhez: W[jildner] 1909: 450.

⁶⁰ K. Virágh 1926: 254. A cikk szerint a jelzett mozgások mögött az állt, hogy a bérmunkások bérének emelkedése jóval nagyobb arányú volt a háború alatt, mint a tisztviselőké, így alulról fölfelé egy kiegyenlítődési folyamat indult meg.

A gazdasági világválság ugyanilyen következményekkel járt, s a háborúhoz hasonlóan kihatott a vagyoni helyzet, a társadalmi státus és a lakás közötti megfelelésre is. Egy statisztikus 1932-ben megfogalmazott megállapítása, mely szerint „a főbérleti lakások mai megoszlása nem tiszta tükrözi a bennük lakók tényleges gazdasági helyzetének”,⁶¹ jelezte, hogy a lakások nagyság szerinti megoszlásából, a gazdasági helyzetből és a társadalmi státusból felépülő azonosítási rendszer felborult, az egyik elemből már nem lehetett egyértelműen következtetni a másikra.

Az alapjaiban átrendeződő vagyoni viszonyok ellenére a normarendszer nem fejtődött el, hanem továbbra is meghatározta a lakhatási jelenségek észlelési kereteit. Az abba nem illeszkedő újfajta lakásmobilitási formákat anomáliaként élték meg, s általánossá vált az a tapasztalat, hogy az egyének, illetve a családok nem a norma szerint nekik megfelelő lakásban laktak. Ez az élmény azonban a társadalmi státus sérülésének jelentését hordozta. Mindez egy időben lényegében változatlan elbeszélésként fogalmazódott meg, amelynek magját a „középosztály” szenvedése, áldozattá válása jelentette.

Az elbeszélés alanya ugyanis a „középosztály” volt, amely köré olyan nyelvi elemek rendeződtek, mint az „igények redukálása”, „szomorú süllyedés”, „kényszerülés”, „kisebb lakásba húzódás”, „kénytelen meghúzódnia”, „kénytelen beérni”, „kell tengődnie” – valamennyi változatban az elégtelenség, a szűkösség, az „összehúzódnia” élményét közvetítve. A háború előtt birtokolt (és normaként megélt) lakótér kiterjedésének megváltozása az összezsugorodás, az összeszűkülés, vagyis a veszteség, a valamitől való megfosztottság észlelési sémájában elhelyezett hétköznapi tapasztalat lett. Ha kisebb lakásba költözésről volt szó, akkor a normatív narratíva szerint:

„[A] középosztály tagjai közül azonban sokan egészen kicsiny lakásokban kénytelenek meghúzódnia. Az alsóbb tisztviselő réteg nagyobb városainkban, főleg Budapesten jórészt kétszobás lakással kénytelen beérni, de igen sokan élnek egyszobás lakásokban, sőt albérleti szobákban is.”⁶²

Ugyanígy „itt tehát egyrészt azok csoportosultak, akiknek be kellett érniük a legolcsóbb, a tisztviselői állással aligha összeférő szűk és kényelmetlen lakással”.⁶³ Vagy „redukálta tehát az igényeit és kisebb lakásokba vagy albérletbe húzódnia”.⁶⁴ S például az egy szoba-konyhás lakásban élés „bizony szomorú süllyedése [...] az ideális polgári lakásnak”.⁶⁵ Egy másik újdonságnak vélt lakhatási

⁶¹ Hoffman [1932]: 140.

⁶² Kerék 1943: 5.

⁶³ Hoffman [1932]: 159.

⁶⁴ Hoffman [1932]: 137.

⁶⁵ Hoffman [1932]: 152.

jelenséghez, a „háztartások összeolvadásához”⁶⁶ szintén ezek az értékítéletek kapcsolódtak:

„E kérdés vizsgálatának fokozottabb jelentőséget tulajdoníthatunk Csonka-Magyarországon, ahol a világháború utáni nyomorúság nem csupán a legalsó társadalmi rétegeket, hanem számos középosztálybeli családot is arra kényszerített, hogy főleg a közeli családtagok, de olykor egymással rokonságban nem álló családok közös lakásba költözzenek. E szomorú jelenséget nálunk főleg a fővárosban nemcsak az összeomlást követő lakásínség idején észlelték gyakran, hanem a jelenlegi világgazdasági válság kimélyülése óta a legutóbbi években is, amikor a lényegesen megromlott jövedelmi viszonyok miatt egyes családok közös lakás kibérlésére s a lakásszükséglet költségeinek ily módon való csökkentésére kényszerültek.”⁶⁷

A megélést meghatározó értelmezési séma még a „mi »összeköltözötték«” önmeghatározást is kitermelte.⁶⁸

Ugyancsak a tér negatív jelentést – „szegénységet”, „fogyatékoságot”⁶⁹ – hordozó beszűkülésének észlelési sémájába illesztődtek be a hazai modern építészet jegyében kialakult egy szoba-hallos és garzon-lakástípusokra adott reakciók, amelyek elutasították a lakóterület csökkentését.⁷⁰ Az építészek által külföldi minták alapján újonnan kínált alaprajzi, térhasználati alternatíva nem is ment át a gyakorlatba. Ily módon nem következett be egy olyan alaprajzi paradigma-váltás, amely a lakáson belüli tér gyökeresen más logikát követő felosztása révén érvénytelenítette volna a társadalmi státust és a szobaszámot egymásra vonatkozó normarendszert. A térfelosztást és a térhasználatot meghatározó képzetek és gyakorlatok változatlansága folytán megmaradt az a tapasztalati horizont, amelyet a szobák társadalmi szerepekhez kötött funkciók szerinti rendszere továbbra is normaként működtetett, miközben a mindennapi használat nem tudott megfelelni ennek. A garzonlakásban vagy a hálófülkében elképzelt modern, autonóm egyén eszméje helyett a tipikus mindennapi tapasztalat a „milyen rémes az, hogy mind a három szobában ágyaznak esténként” volt.⁷¹ A családi, sőt nem is csak családi összeköltözés gyakorlata a „modern életforma” és „modern lakhatás” elsajátítása helyett a társadalmi helyzetnek nem megfelelő összeszűkülés, összezsúfolódás élményét jelentette, miközben a normarendszernek abból a szempontból sem felelt meg, hogy felborította a lakáson belüli helyiségek ideális használati

⁶⁶ Szádeczky-Kardoss 1933: 33.

⁶⁷ Szádeczky-Kardoss 1933: 8.

⁶⁸ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-b. tétel. 984/1940. I-b. BM. Szőke András nyugalmazott tábornok folyamodványa a miniszterelnökhöz, 1940. november 2. A beadványt író nyugalmazott katonatiszt, miután „vagyonunk a pénzhígítás folytán megsemmisült és annyira elszegényedtünk, hogy sógornőim támogatással és háziiparral foglalkozva tartják el anyósomat és magukat”, anyósával és két sógornőjével költözött össze egy hatszobás lakásba.

⁶⁹ Kozma Lajost idézi: Valló 2010: 87.

⁷⁰ Valló 2010: 86–88; Valló 2011: 94.

⁷¹ Körmendi 2006: 327. A regény eredetileg 1932-ben jelent meg.

rendjét, és minden szobában alvóhelyet rendezett be. Mivel azonban nem került elsajátításra a lakáshasználat módját átértelmező új lakhatási képzetrendszer, a normáknak nem megfelelő mindennapi gyakorlat az elítélendő és szügyellni-való kényszer élményéhez vezetett.

A lakáspiac átrendeződésének mindennapi észlelésére, megélésére kialakult diszkurzív séma fenntartotta a lakáspiaci viszonyok és a háborút átívelő lakhatási normarendszer között feszülő ellentmondást. A társadalmi státus és a lakásnagyság közötti megfeleltetés mindössze annyiban módosult, hogy a szobaszám mennyiségi skáláján lejjebb tolódott a mérce, s így a „középosztálynak megfelelő” lakásméret a kétszobás lakás lett:

„A lakást illetően ez idő szerint még kétségbeesett erőlködés van a régi színvonal fenntartására: a kötött lakásforgalom lehetővé teszi a nagyobb lakásokban maradáást. Azok azonban, akiknek új lakásra van szükségük (új házások, más helyről költözők) *kénytelenek igényeik lefokozására*; az új házakban az egész országban elsősorban a kétszobás lakások iránt van érdeklődés, azok találnak leghamarabb bérlőre [...]”⁷²

S még azt is megállapította a társadalom korabeli megfigyelője 1930-ban, hogy a középosztályba tartozás alsó határa ugyan a háromszobás lakás, azonban „ez az alsó határ a legutóbbi években elmosódott, részben még lejjebb szállt, részben emelkedett”, s mind szélesebb rétegek tolódtak az alsó határ felé. A diskurzus azonban továbbra is a korábbi normát közvetítette érvényes értéként, az attól való eltérést pedig negatív jelenségnek, kényszerű lemondásnak állította be. Az a jelenség, hogy a diskurzus állandósult jelleggel egy már megszűnt állapotot jelölt meg mintaként, normaként, s azt tételezte viszonyítási pontnak, nagyban meghatározta az ellentmondás feloldásának elgondolását. A válságként megélt helyzet megoldását a szereplők abban látták, ha újból érvényt szereznek a normatív rendnek, azaz kiküszöbölik azt a hatást, ami a státushierarchiában való gondolkodás és a gazdasági helyzetek közötti elcsúszásból következett.

„A LAKÁSOK ELFOGLALVA TARTÁSA” – A „SZÁMARÁNY” ELVE

A társadalmi státus és a lakásnagyság megfeleltetésén alapuló normarendszer a két világháború között már egyértelműen a tér birtoklásáról szólt. A lakhatásnak erőteljes térmetaforákban, a tér birtoklásának és elvesztésének képzetein keresztül való szemlélete nem elsősorban a státusra épülő normarendszerből következett. Sokkal inkább egy másik szemléleti mód vetült rá, egyfajta értelmezési sémát teremtve a normarendszer megrendülésének megéléséhez. Anélkül, hogy a lakhatást érintően a társadalmi élet más területeihez hasonló gyakorisággal használták volna magát a „számarányának megfelelő” kifejezést, a lakhatással

⁷² Weis 1930: 119. (Kiemelés – N. Á.) Továbbá: Gábor 2009: 94, 98.

kapcsolatos jellegzetes logikai láncokban is jelen volt az e kifejezés mögött álló gondolkodásmód, e téren is kialakítva a tipikus észlelési sémákat. Ezek a sémák a „zsidó–keresztény” felosztás szerint szerveződtek.

Egy 1895-ben megjelent munkájában Beksics Gusztáv a „románkérdésről” és a „fajok harcáról” értekezett.⁷³ A mű a számarányelv szerinti gondolkodás esszenciája volt.⁷⁴ Beksics az általa létezőnek tételezett csoportok („fajok”) adott, zárt határokkal rendelkező területen belüli létét a tér feletti uralomért folytatott küzdelemnek látta. Azt tételezte, hogy a csoportok közötti viszony mindig a „terjeszkedés” és az „összezsugorodás” ellentétes irányú mozgásán alapul, azaz az egyik csoport mozgása a másik oldalon mindig ellentétes irányú hatást vált ki. A tér feletti uralom tényét ugyanakkor az adott csoport létszámával kötötte össze, a tér feletti uralom és a létszám között oksági kapcsolatot tételezett. A csoportok létszámbeli változásait harcként gondolta el, melynek jegyében a létszámbeli növekedés vagy csökkenés a másik csoport feletti uralom megszerzéseként vagy elvesztéseként értelmeződött. A csoport létszámbeli változása pedig a térmetaforák rendszerébe fordítódott át, és térbeli mozgásként, kiterjedésként (mint „terjeszkedés”), illetve összehúzódásként (mint „összezsugorodás”) tételeződött. A csoportok létszámbeli változásának adekvát terminusai ebben a képzetrendszerben a „térvesztés” és a „térfgoglalás” kifejezések voltak.

A „számarányok” elvét követő gondolkodásmód azonban egy másik alapfeltevésen is nyugodott. Ez a szemlélet azt feltételezte, hogy a javak száma véges, és az azokon osztozó csoportok között hol az egyik, hol a másik javára oszlanak meg, azaz a csoportok „terjeszkedésként” és azzal ellentétesen „összehúzódásként” elképzelt mozgása a javak tekintetében is működött: amint az egyik uralma „kiterjeszkedett” a javakra, a másik azonnal „visszahúzódott” azokról.⁷⁵ Amiből azonban az a gondolat is következett, hogy a javak megszámlálhatók, és azok bármely formájának népességen belüli eloszlása a csoportok létszámbeli arányának kell hogy megfeleljen.⁷⁶ Vagyis a rendelkezésre álló mennyiséget kell a társadalmi csoportok létszámbeli arányának megfelelően elosztani.

Ebbe a szemléleti keretbe illeszkedett a középosztályi lakhatást érintő diskurzus a maga tipikus, az „összehúzódás” élményét hordozó szóképeivel. Az ellentétpárokra épülő gondolkodás másik fele a II. világháború idején mutatkozott meg igazán. A „zsidó–keresztény” kategorizálással párosulva ez az észlelési séma nyert megfogalmazást az olyan lakhatással kapcsolatos kijelentésekben, mint „úgy veszem észre, hogy olyan mértékben laknak a fővárosban idegen állampolgárok, hogy már *a magyarság elől foglalják el a lakásokat* és veszik igénybe a cipőt, ruhát

⁷³ Beksics 1895. Ezúton is köszönöm Bolgár Dánielnek, hogy felhívta figyelmemet erre a műre.

⁷⁴ Bolgár Dániel ezt a beszédmodot „térfgoglalási diskurzusnak” nevezi (Bolgár 2014: 17–22).

⁷⁵ „[...] zsidók és keresztények egymás riválisai, vagyis a térfgoglalás zérus összegű játszma” (Bolgár 2014: 21).

⁷⁶ Ez a gondolkodásmód jellemzi Kovács Alajos munkáját: Kovács 1922.

és élelmiszert”;⁷⁷ „nagyon jól tudjuk, hogy a zsidók eddig a főváros legszebb lakásait bérelték és a keresztények voltak kénytelenek kisebb, rosszabb lakásban meghúzódni”;⁷⁸ „milyen tömegben vették el keresztény munkás és kistisztviselők elöl a belterületi olcsóbéru lakásokat [a zsidók]”;⁷⁹ vagy „láthatjuk, hogy a zsidóság mint foglalta el a keresztények elöl a legjobban használható lakásokat”.⁸⁰ A lakások „elfoglalva tartása” („mert a román uralom megszűnésével tért nyert zsidóság elfoglalta és ma is birtokban tartja a társadalmi állását jóval felülmúló és tisztviselői lakásnak megfelelő épületeket”;⁸¹ „ha Budapest vonatkozásában nézzük a kérdést, a zsidó bérlők által elfoglalva tartott lakások száma kb. 50 000 körül mozog”)⁸², „megszállása” („ezekből az adatokból kiderül, hogy a székesfőváros zsidósága, főleg a nagyobb kényelmet, gazdasági és kulturális lehetőséget biztosító lakásokat szállta meg”),⁸³ és a „terjeszkedés” („a román uralom megszűnte idején az elhagyott lakásokba jórészt [...] zsidók költöztek be, az esetek nagy részében társadalmi állásuk[kal] és foglalkozásukkal járó lakásigényükön felül, terjeszkedési szándékkal”)⁸⁴ bevett szóhasználat volt a lakhatás témájában, s mindegyik a „számarányon” alapuló gondolkodásmódban gyökerezett. Mind-ezen nyelvi panelek egyszerre voltak működtethetők a társadalmi státusra épülő normarendszeren belül, valamint a társadalmi csoportok tér felett vívott harcát tetelező szemléletben is.

A térmetaforák uralta diskurzusban ugyanakkor maga a számarány-számítási logika is működött. Olyan állítások jelentek meg, mint „a legkisebb méretű ú. n. proletárlakásokban alig van zsidó lakó (legalább is népességi arányukhoz képest), ellenben feltűnő sokan vannak a polgári jólétet jelentő 3 és 4 szobás lakásokban, népességi súlyuknak több mint kétszeres arányában”.⁸⁵ Továbbá, hogy „239 508 lakás van Budapesten, amelyek közül 56 140-nek zsidó a bérlője vagy lakója, ez tehát 24,4%. Minthogy a zsidó lakosság 20,3%, az összehasonlítás már egymagában mutatja, hogy a zsidók mennyivel kényelmesebben laknak, mint a keresztények, akiknek 79,4%-os tömege a lakások 76,6%-ába szorul össze.”⁸⁶ De ugyanilyen érvelések voltak olvashatók a nyilas újságokban

⁷⁷ Lázár Ferenc felszólalása a közigazgatási bizottság 1942. február 9-i ülésén. *Fővárosi Közlöny* 1942. február 27. 237. (Kiemelés – N. Á.)

⁷⁸ Újabb hírek a zsidók összeköltöztetése időpontjának meghosszabbításáról. *Déli Magyar Szó* 1944. június 21. 3.

⁷⁹ Bene Albert: Zsidó lakók névsorolvasása a keresztény munkások verejtékes pénzén vásárolt OTI-házakban. *Déli Magyar Szó* 1944. május 13. 3. (Kiemelés – N. Á.)

⁸⁰ Százezer zsidó lakás van Budapesten! *Déli Magyar Szó* 1944. április 29. 4. (Kiemelés – N. Á.)

⁸¹ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 818/1941. I-b. BM. Máramaros vármegye alispánjának előterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 4.

⁸² Bocsfáy Kálmán felszólalása a fővárosi közigazgatási bizottság 1943. február 8-i ülésén. *Fővárosi Közlöny* 1943. február 26. 177.

⁸³ Százezer zsidó lakás van Budapesten! *Déli Magyar Szó* 1944. április 29. 4.

⁸⁴ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 912/1941. I-b. BM. A dési polgármester felterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 24.

⁸⁵ Matolcsy (összeáll.) é. n.: 9.

⁸⁶ Matolcsy (összeáll.) é. n.: 9.

is, miszerint „köztudomású, hogy a zsidók anyagi helyzetük folytán különösen a városokban és községekben – számarányukat tekintve – lényegesen kedvezőbb lakásviszonyok között éltek, mint a nemzsidók. Éppen ezért a zsidó kérdés rendezése során a lakásviszonyok terén is meg kell az egészségesebb állapotot teremteni.”⁸⁷ A lakás esetében azonban ez az észlelési keret további dimenzióval bővült. A lakások közötti minőségi különbségek társadalmi termelése miatt ugyanis a lakások eloszlása nem volt tisztán a lakások és a „zsidók”, illetve „keresztények” számának aránya szerint leírható. Az eloszlás bemutatásának a minőségi különbségeket is kezelnie kellett valamilyen módon, vagyis a minőségi lakás kategóriák fenti csoportok közötti eloszlását kellett megfigyelni. Így kialakult egy olyan diskurzus, amelyben a lakások minőségi skálájával szemben nem a társadalmi státusok hierarchiája állt, hanem a „zsidó–keresztény” felosztás, ami annál könnyebben volt beilleszthető a normatív sémába, mivel a „zsidó” kategória az alacsonyabbrendűség képzetét is hordozta.⁸⁸

ILLEM, JOGOSULTSÁG, ÉRDEM – AZ ÚJABB HÁBORÚS ÉVEK

A II. világháború évei a kötött lakásgazdálkodás felélesztését hozták magukkal. Ezzel szoros összefüggésben következett be a különböző logikáknak engedelmessé váló lakhatási képzetek burjánzása, összekapcsolódása, újabb és újabb mintákat kiadó elrendeződése. A lakhatásról való gondolkodásnak továbbra is érvényes rendjét képezte a társadalmi státus és a lakásnagyság megfeleltetésének normarendszere. Az értelmezésbeli eltolódások és az elemek cserélődése ezen a vázon belül ment végbe, mögöttük azonban változatlanul ott állt a stabilnak bizonyuló kognitív struktúra, nemegyszer abban a változatlan, megszokott nyelvi formában, hogy „emberek, akiknek sem *társadalmi állásuk*, sem gazdasági jelentőségük nem indokolta a nagylakások bérlését”,⁸⁹ s „naponta jönnek hozzánk a panaszkodók száza, hogy most végre *munkájuk után és társadalmi állásuknak is megfelelő lakáshoz* jutnának”.⁹⁰

A háborús évek újból életre keltették az indokolt lakásszükséglet logikáján alapuló gondolkodást, már azt megelőzően, hogy a mérce ismét részévé vált volna a háborús lakásgazdálkodásnak. A lakásviszonyok észlelésének bevett sémáiként jelentek meg az olyan megállapítások, mint „egyesek (elsősorban zsidók) nem tartanak-e elfoglalva szükségleteiket meghaladó nagyságú lakásokat”;⁹¹ „a zsidóság, valamint a szerb nemzetiségűeknél még ma is a tényleges szükségletüket

⁸⁷ Kijelölik a zsidók lakhelyeit. *Déli Magyar Szó* 1944. április 28. 5.

⁸⁸ Fenyves 2010: 223.

⁸⁹ Hogyan lehet az albérlőből főbérlő? *Pesti Újság* 1942. január 30. 7. (Kiemelés – N. Á.)

⁹⁰ Fizettségük meg a zsidókkal a kiürített piszkos lakásaik rendbehozatali költségeit. *Déli Magyar Szó* 1944. június 23. 3. (Kiemelés – N. Á.)

⁹¹ MNL OL K 150. 2802. csomó, I. kútfő. 11-d tétel. 730/1941. I-b. BM. Kolozs vármegye és Kolozsvár város főispánjának jelentése a belügyminiszternek, 1941. augusztus 31.

meghaladó lakrészek”;⁹² „a zsidóság a cseh megszállás ideje alatt kétségtelenül kedvezőbb anyagi körülmények közé került, ennekfolytán a lakásigényei, sokszor a megengedettnél nagyobb fokra is felszöktek”;⁹³ „a rendes és modern lakásokban nagyrészt a getthoból kikerült zsidóság terpeszkedik, indokolatlanul nagy lakást foglalva el”.⁹⁴ Ezek a kijelentések az I. világháborús indokolt lakásszükséglet logikáját követték, de jogilag definiált mérce nélkül, mivel megelőzték annak 1943. márciusi jogi újjáélesztését.⁹⁵ Azonban az a megfogalmazás, miszerint vannak, „akik szükségletüket meghaladó és sem társadalmi, sem anyagi helyzetük által nem indokolt nagyságú lakást bérelnek”,⁹⁶ ennek hiányában is felfedte, mit értettek hivatalos mérce hiányában „szükségletek” alatt. Itt egyértelműen másfajta kognitív kapcsolat működött, mint az I. világháborúban kialakított jogi norma logikája. Ez az értelmezés a társadalmi státusz és a lakásnagyság közötti megfeleltetés elvén alapult, vagyis az indokolt lakásszükséglet logikája a normarendszer vázába ágyazódott be.

Mivel a normatív képzetrendszerben a „zsidók” ekkorra már a normasértő csoport szerepét töltötték be, az indokolt lakásszükséglet logikáját csak erre a kategóriára vetítették rá. Ennek a hétköznapi gondolati mechanizmusnak a működése rejlett egy tizenhét éves budapesti lány 1944. májusi naplóbejegyzésének a mélyén:

„Beszéltünk Valkónéval. Mikor kértük, hogy adja oda a lakást, cseréljünk, mert ők hárman lagnak a hatalmas három szobás lakásban (zsidó). Azt felelte méltatlankodva, hogy egy személynek igazán kell egy szoba (mi négyen lakunk két szűk szobában). [...] Meg a tanácsosék. Most derült ki, hogy zsidók. Tőlük is kértük, hogy cseréljenek, nem kell nekik olyan nagy lakás [...]”⁹⁷

Noha az indokolt lakásszükséglet mennyiségi meghatározása már 1943 tavasza óta érvényben volt, a szülők egy szomszédjukhoz sem csöngettek be, hogy erre hivatkozva lakáscserét kérjenek.⁹⁸ Amikor azonban már a jogszabályokból is azt lehetett kiolvasni, hogy a „zsidókra” vonatkozóan külön kritériumokkal

⁹² MNL OL K 150. 2803. csomó, I. kútfő, 11-f tétel. 666/1942. I-b. BM. Zenta polgármesterének jelentése a belügyminiszternek, 1942. szeptember 1.

⁹³ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 988/1941. I-b. BM. Az ungvári polgármester jelentése a belügyminiszternek, 1941. október 7.

⁹⁴ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 988/1941. I-b. BM. Az ungvári polgármester jelentése a belügyminiszternek, 1941. október 7.

⁹⁵ 1200/1943. ME.

⁹⁶ Kolozsvár engedélyt kér a nagy lakások igénybevételére. *Népszava* 1943. március 10. 10. A cikk egy belügyminiszterhez intézett felterjesztést tárgyalt.

⁹⁷ A magántulajdonban álló napló 1944. május 24-i bejegyzéséből idéz Kunt Gergely jelen számban megjelent írásában, illetve lásd még: Kunt 2012: 94. Egy 1944. április 27-i bejegyzésből az is kiderül, hogy Valkóék megkeresése akkortájt történhetett (Kunt 2012: 93).

⁹⁸ De nem is tehettek volna, mert a hatósági lakáselosztás a II. világháború alatt sem jelentette a lakások újraosztását, így nem adott lehetőséget minőségi lakáscserére.

működik a hatósági lakás-igénybevétel,⁹⁹ természetes volt számukra a gondolat, hogy „zsidó” szomszédaikat az indokolt lakásszükséglet elve alapján kérik meg lakáscserére – s ezáltal a felborult rend helyreállítására –, noha ennek külön a zsidónak minősülőkre érvényes jogi meghatározása még ekkor sem létezett. Nem véletlenül tette oda lányuk zárójelben a „zsidó” megjelölést is a lakószám–szobaszám szerinti összehasonlító számítás mellé – mintegy magyarázataként annak, hogy miért is cselekedtek így. Az általuk gyakorolt kettéválasztás nem tudott maga mögött állami, hatósági rendelkezést, viszont egybevágott azzal a normarendszeren alapuló látásmóddal, amely a társadalmi helyzet alapján kötött eltérő jogosultságot a „zsidó” kategóriához.

1941 első hónapjaiban, a Honvédelmi Minisztériumban az I. zsidótörvény nyomán zsidónak minősülő tartalékos tisztokra vonatkozóan a törvény tisztí mivoltukra gyakorolt hatását próbálták értelmezni. A rangfokozatuktól való megfosztásukról szóló minisztériumi javaslatban a következők álltak:

„A zsidóknak az 1939: IV. tc. alapján kialakult új helyzete, amely ezeket nem teljes jogú állampolgárokká degradálta, őket gazdasági és politikai vonalon második vonalba szorította vissza, s így társadalmi súlyukat oly mélyre süllyesztette, amely a tisztí állás tekintélyével többé már össze nem egyeztethető, tisztí rendfokozatuk további megtartását etikailag lehetetlenné teszi.”¹⁰⁰

Továbbá, hogy „a zsidó tiszték az A. 37. Jelz. Utasítás 8. § felsorolt követelményeknek a hivatkozott törvény megjelenése óta többé már meg nem felelhetnek, mert a tiszttől megkívánt tekintéllyel sem a polgári társadalom előtt, sem katonai szolgálati alkalmazásukban nem rendelkezhetnek”.¹⁰¹ Vagyis úgy vélték, hogy a „zsidók” a törvény folytán elvesztették „társadalmi tekintélyüket”, ami társadalmi helyzetüket illetően számos, magában a törvényben nem szereplő, a társadalmi normák összefüggései miatt azonban különböző területeken érvényesülő következménnyel járt, s amit jogilag is szabályozni, illetve tisztázni kell. Ebben az esetben ugyan a tisztí rang volt az aktuális tét, azonban ugyanebből a normarendszerre támaszkodó érvelésből a lakhatásra vonatkozó következtetéseket is le lehetett vonni. A lakás – társadalmi státus – foglalkozás – tekintély összefüggésrendszerében ugyanis egy bármelyik elemet érintő változás az összes többire is kihatott, megkérdőjelezhette azokat. A norma szerinti megfelelésnek egyszerre kellett érvényesülnie az elemek között. Például valaki „társadalmi állásában is változás következett be, minek következtében az egyszobás garszon lakás nem elégíti ki, és szüksége van két-, vagy háromszobás lakásra”.¹⁰² A „zsidóknak” „társadalmi tekintélyük” elvesz-

⁹⁹ Egy 1944. áprilisi rendelet folytán, lásd később.

¹⁰⁰ A Honvédelmi Minisztérium 8. osztályának megjegyzései és javaslata a zsidó tiszték ügyének rendezésére, 1941. március 10. (Karsai 1962: 261).

¹⁰¹ Karsai 1962: 261.

¹⁰² Bódy László helyettes polgármester válasza a közigazgatási bizottság 1944. június 12-i ülésén. *Fővárosi Közlöny* 1944. június 30. 608.

tésével a társadalmi státusuk rendült meg, a megkérdőjeleződött, alacsonyabbá vált státusuknak viszont a lakhatás terén is érvényesülnie kellett: csupán az alacsonyabb státusnak „megfelelő”, ahhoz „illő” lakás „járt nekik”.¹⁰³

Ez a gondolkodásmód alapul szolgálhatott ahhoz, hogy a nem zsidók számára a „zsidók” kategóriája jelentsen olyan kívülről meghatározott csoportot, amellyel saját lakáshelyzetét összehasonlította, illetve amellyel kapcsolatban ez a gondolat egyáltalán felmerült, s így csak a „zsidókat” illetően beszéltek jogilag definiált mérce nélkül is „tényleges szükségletről”. Ebben az összemérésben a mérleg két oldala társadalmi jelentést hordozott, s nem egyszerűen mennyiségi összevetés történt. E gondolat jogi intézményesülése utóbb következett be, mégpedig a lakásszükséglet jogi logikájára átfordítva. Előbb ugyanis a „zsidókra” érvényesen külön kritériumrendszert vezettek be 1944 áprilisában a hatósági lakáselosztás rendszerén belül, amely rejtve már hordozta az indokolt lakásszükséglet megkettőzésének képzetét, majd 1944 júniusában a budapesti csillagos házaz összeköltöztetés során a budapesti polgármester külön szabályozta a „zsidók” indokolt lakásszükségletének mértékét.¹⁰⁴

A lakásforgalom hatósági ellenőrzés alá helyezésével összefüggően a norma-rendszer által alkotott struktúrában belül másfajta cserélődés is zajlott. A lakás-nagyság és a társadalmi státus közötti kapcsolatra vonatkozóan az illendőség helyett használatba került a „jogosultság” képze. Így a normasértésnek megjelent egy olyan megfogalmazása, miszerint bizonyos személyek „olyan nagy lakásokat foglaltak le, ami rendes körülmények között állásuk és lakbérük szerint őket soha meg nem *illette* volna”.¹⁰⁵ A valamely „társadalmi osztálynak megfelelő”, „alkalmas” vagy ahhoz „illő” lakás képzetéhez képest itt már jogokról, jogosultságról, illetve annak megkérdőjelezéséről volt szó. A jogosultságon alapuló diskurzus 1944 nyarán, a csillagos házak kijelölése kapcsán írt lakossági beadványok tömegében robbant elő. A norma helyett a jogosultság szerinti érvelés olyan típusú megfogalmazásokban sűrűsödött, mint „a jelenlegi helyzetnél és társadalmi állásomnál fogva *feljogosítva érzem magam* arra, hogy a 3-tagú családomnak kényelmesebb lakást biztosítsak”,¹⁰⁶ „a rendelet és a mai élet szellemének megfelelően hisszük, hogy a sok türelem és kényelmetlenség után a T. Lakáshivatal *minket keresztényeket megillető* jobb és egészséges családtagjaink számának megfelelő nagyobb lakáshoz juttat”,¹⁰⁷ „ebben a házban [...] keresztény magyar

¹⁰³ Itt utalni kell a zsidókról alkotott antiszemita kép kettősségére (keleti zsidó, illetve asszimilált zsidó), lásd: Bolgár 2014: 17–22. Ez a kettősség a lakhatásdiskurzusban is érzékelhető, így megkülönböztetésre vár.

¹⁰⁴ 1610/1944. ME., illetve 147501/1944–IX. pm.-tól 147514/1944–IX. pm.-ig; 148451/1944–IX. pm.; 148452/1944–IX. pm.

¹⁰⁵ MNL OL K 150. 2802. csomó I. kútfő, 11-c tétel. 862/1941. I-b. BM. A kolozsvári polgármester felterjesztése a belügyminiszterhez, 1941. október 14. (Kiemelés – N. Á.)

¹⁰⁶ BFL IV.1409.c. 2783/1944–IX. 148 043. Gáspár Miklós nyilatkozata, 1944. június 19. (Kiemelés – N. Á.)

¹⁰⁷ BFL IV.1409.c. 2786/1944–IX. 147 719. A VII. Dohány u. 45. számú ház keresztény lakóinak kérelme, 1944. június 17. (Kiemelés – N. Á.)

családok vannak össze zsufolva. 84 kisebb nagyobb gyermek akiknek szüleikkel együtt *nagy szükségük és joguk van* egy tágasabb egészségesebb régi bérű lakásra”.¹⁰⁸ A jogosultság képzetének megjelenése a normasértés megéléséhez képest már a lakáshoz való jog vitatását is lehetővé tette, ugyanis a lakás állam általi biztosításának vagy éppen elvételének gondolatát hordozta. A jogosultság beadványokban megjelenő értelmezése azonban egy köznapi, jogilag nem intézményesített elgondolást jelentett, mert hiába működött hatósági ellenőrzés alatt a lakásforgalom, ennek nem képezte részét a lakások újraosztásának programja. A köznapi elképzelés viszont a felbomlott normatív rend helyreállításának jelentését foglalta magában.

Azon túl, hogy a társadalmi státusok helyét a „zsidó–keresztény” felosztás váltotta fel, hogy az illendőség képze helyébe a jogosultsághé lépett, és hogy a normarendszer az indokolt lakásszükséglet logikáját is integrálni tudta magába, még egy további fogalmi eltolódás is végbement a normatív struktúrán belül. Az MTI úgy adott hírt 1944 júniusában a budapesti zsidók csillagos házakba történő összeköltöztetéséről, hogy „a zsidók új elhelyezése folytán a zsidók számarányuknak és *társadalmi értéküknek megfelelő lakásokba* fognak kerülni, megszűnik tehát az az állapot, hogy amíg a magyar dolgozók lakás nélkül vannak, a zsidók anyagi erejük folytán *őket meg nem illető* túlzott lakásviszonyok között élnek”.¹⁰⁹ A „társadalmi érték” fogalma nem ekkor bukkant fel először a lakhatással kapcsolatban. Vass József népjóléti miniszter már 1928-ban a következő szavakkal beszélt a lakáshelyzetről:

„Novum a lerokkant, lecsúszott középosztályra nézve, hogy neki olyan lakásviszonyok között kell tengődnie, amelyek nem felelnek meg az ő korábbi státusának és nem felelnek meg mostani *társadalmi értékének* sem.”¹¹⁰

A „társadalmi értéknek megfelelő lakás” képze ugyanolyan diszkurzív elemként jelent meg, mint a „társadalmi státusnak megfelelő lakás”, azonban két szempontból is eltérő jelentéssel bírt. Egyrészt egészen más társadalomszemléletnek volt a hordozója: olyan elképzelés állt mögötte, amely a közösségi érdeket helyezi az egyéni elébe, és az egyén közösségi célnak való alárendelődését követeli meg.¹¹¹ Amikor 1943 elején egy szélsőjobboldali lap úgy fogalmazott egy újabb háborús lakásrendelet megjelenése kapcsán, hogy „így legalább a kufárok, az üzérkedők valóban példás büntetést kapnak, elvesztik főbérleti lakásukat, amit feltétlenül megérdemelnek, hiszen a lakásínség vámszedői voltak s velük szem-

¹⁰⁸ BFL IV.1409.c. 2784/1944–IX. 148 123. A VIII. Tisza Kálmán tér 3. számú ház keresztény lakóinak kérelme, 1944. június 19. (Kiemelés – N. Á.)

¹⁰⁹ A budapesti zsidókat külön házakba költöztetik. *Összetartás* 1944. június 13. 6. Szinte azonos szöveggel ugyanez a hír: Hová költöztetik a budapesti zsidókat? *Déli Magyar Szó* 1944. június 13. 3. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹⁰ Vass 1928: 2. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹¹ A kollektív gondolat, illetve társadalomszervezési elv két világháború közötti előretöréséhez: Ungváry 2012: 195, 224.

ben ugyanakkor *a közösség szempontjából értékes elemek juthatnak főbérlethez*”,¹¹² akkor nemcsak használta, de értelmezte is a társadalmi érték fogalmát.

Másrészt, bár a két, egymás mellett használt diszkurzív elem olyannyira ugyanazt a nyelvi sémát követte, hogy a kettő közötti váltás még akár mindössze formai választásnak is tűnhetett, a társadalmi érték a jogosultság sajátos jelentéstartalmát hordozta: a lakáshoz való jog érdemként tételezését. Ugyanebbe a jelentéstartalomba illeszkedtek az olyan megnyilatkozások is, mint „nem írnám ezt a kérvényt, ha az lenne a helyzet, hogy az én kiköltözésem által *egy arra érdemes keresztény család* lakáshoz jut”,¹¹³ vagy „alulírottak, a VIII. ker. Tisza Kálmán tér 3 számú ház keresztény magyar lakói, azon tiszteletteljes kérelemmel fordulunk a Polgármester úrhoz, mint az új szociális magyar jövődő bátor kiálású ízig vérig magyar harcosához, aki *az arra érdemes és rászoruló keresztény magyar családokon* akar és tud is segíteni, hogy tekintettel a rendes becsületes keresztény munkás családok antiszociális lakásviszonyaira fent nevezett házat hatalmánál és jogánál fogva csak zsidó által lakható sárga csillaggal megjelölt háznak kijelölni illetve nyilvánítani méltóztasson”.¹¹⁴ Illetve olyan megfogalmazások születtek, mint „családom azóta is, így én is különösebben is mindig a közt szolgáltuk [...]. Így tehát azt hiszem hogy ezen soron kívül elintézendő mélytiszteletteljes kéresem nem indokolatlan *és megérdemlem*, hogy azt kérhessem”.¹¹⁵

A mód, ahogy ezek a panelként működő kifejezések egybevágtak az „arra valóban jogosult magyar dolgozók otthona”¹¹⁶ megfogalmazással, azt tükrözte, hogy a jogosultságot és az érdemet egymással felcserélhető, azonos értelmű fogalmaknak tekintették. A kettő között azonban volt jelentésbeli eltérés. Míg az érdemel ige jelentése a „méltónak bizonyul valamire, magatartása, cselekedete, tulajdonsága révén megilleti valami”, addig a jogosultsága a „jogszámban biztosított lehetőség valamire”.¹¹⁷ E megkülönböztetés és jelentéstulajdonítás szerint a jogosultságnak a beadványokban körvonalazódó elképzelése az érdem képzetéhez állt közel, annak logikája mutatkozott meg benne, nyelvi készletük a jogosultságot a megilleti igével helyezte egy asszociációs mezőbe. Mindez arra utalt, hogy ez a jogszámban nem intézményesült hétköznapi jogosultságképzet egy sajátos ötvöződésnek volt a terméke.¹¹⁸ A társadalmi státust és a lakásnagyságot egymásnak megfelelően, az illendőség intézményen alapuló normarendszernek

¹¹² Közzöljük az igényelhető lakáscímeket. *Pesti Újság* 1943. február 4. 5. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹³ BFL IV.1409.c. 2790/1944–IX. 148 606. Özv. Politzer Gusztávné kérelme, 1944. június 24. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹⁴ BFL IV.1409.c. 2784/1944–IX. 148 123. A VIII. Tisza Kálmán tér 3. számú ház keresztény lakóinak kérelme, 1944. június 19. (Kiemelés – N. Á.)

¹¹⁵ BFL IV.1409.c. 2787/1944–IX. 148 227. Sárospataki Czeglédy Endre okl. mérnök, törvényszéki állandó hites szakértő kérelme, 1944. június 17. (Kiemelés az eredetiben.)

¹¹⁶ Kutasi Kovács Lajos: A Lónyay-utca 18/b. számú ház zsidó lakói rabbival akarták megáldatni az óvóhelyet! Zsidó titkok és zsidó terror egy négyemeletes bérházban. *Déli Magyar Szó* 1944. május 11. 3.

¹¹⁷ Bárczi–Országh (főszerk.) 1959–1962: II. 412; III. 667.

¹¹⁸ Legalábbis ilyen tiszta, explicit formában nem intézményesült.

és a jogosultság állami garanciát tételező képzetének az egymásra vetüléséből született valami új elgondolás, amely az időközben „zsidó–keresztény” szembeállításra cserélődött társadalmi státushoz már nem az illendőség szerint kötött lakásnagyságot, hanem aszerint, hogy mi „jár” neki. Ez azonban nem jogilag intézményesített jogosultságképzet volt, a jogi látszat ellenére nem felelt meg a jogi elveknek. Egyrészt a nyelvi variánsok a háttérben az érdem képzetének (rejtett) jelenlétére utaltak, aminek jogi alapja nem létezett, másrészt olyan rendszer, amely társadalmi csoportok szerint értelmezte volna a jogosultságot, kizárólag a Tanácsköztársaság alatt intézményesült a jogban.

* * *

Amikor a II. világháború és a hadigazdaság igényei miatt ismét állami lakásügyi beavatkozásokra került sor Magyarországon, gyors tempóban aktivizálódtak és formálódtak a lakások társadalmi eloszlásával, sőt, elosztásával kapcsolatos képzetek. A lakások társadalmi kategóriák közötti eloszlását eltérő elvek szerint elgondoló képzetkörök váltották egymást, illetve léteztek egymás mellett, még hozzá sajátos viszonyban. Egymás között ugyanis átjárhatóak voltak, bizonyos pontokon egymásba játszottak, illetve egymással behelyettesíthetőek voltak.

A kötött lakásgazdálkodás alapelemeinek és alapszerkezetének azonossága ellenére más folyamatokon ment keresztül a II. világháborúban, mint a megelőző alatt. A társadalmi státuson alapuló normarendszer ugyan még ezekben az években is meghatározta a lakhatásról való gondolkodást, a háborús gazdálkodás hatására zajló diszkurzív folyamatok elkezdtek kifelé mutatni belőle. Noha a normatív szemlélet olyan diszkurzív vázat képezett, amelybe bele lehetett illeszteni az indokolt lakásszükséglet logikáját, a társadalmi státus elemét ki lehetett cserélni a „zsidó–keresztény” felosztásra vagy a társadalmi érték fogalmára, az illendőséget pedig a jogosultságra, ez utóbbi, illetve annak az érdem elvén alapuló köznapi képzete és a társadalmi érték gondolata már egy újfajta társadalomképet, társadalmi berendezkedést hordozott.

Ha azt feltételezzük, hogy a diskurzus változásai – ami már önmagában is felveti a kérdést, milyen módosulást tekintünk valamiféle határpontnak – a társadalom mentális és egyéb átalakulását jelzik, akkor a II. világháborús beavatkozások, az állam szereplőként való belépése a lakhatás szférájába olyan társadalmi reakciókat generált, amelyek a társadalmi-politikai berendezkedés módosulása felé mutattak. Milyen politikai-társadalmi átalakulás zajlott a háborús évek alatt, s milyen irányba lendültek ki e folyamatok, vagy voltak éppen kontinuusak a háború lezárultával bekövetkező politikai átrendeződés folytán? Ezeknek a változásoknak a feltárásához és értelmezéséhez a következő lépésben elengedhetetlenül szükséges lesz azoknak a lakosság és az állam között különböző szinteken, csatornákon keresztül zajló interakcióknak a vizsgálata, amelyekben a diszkurzív változások, eltolódások végbementek, illetve tetten érhetőek.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1409.c. Budapest Székesfőváros Polgármesterének iratai. Polgármesteri Ügyosztályok Központi Irattára, 1944.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 150. A Belügyminisztérium iratai. Általános iratok, 1940–1942.

Déli Magyar Szó, 1944.

Fővárosi Közlöny, 1942–1944.

Háztulajdonosok Lapja, 1926.

Népszava, 1942–1943.

Összetartás, 1944.

Pesti Újság, 1942–1943.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A 4 nagy fejezet [1933]: „A 4 nagy fejezet”. 1. A családi ház. 2. Az öröklakás. 3. A telek. 4. Az építőhitelek és az építőtakarékok. Budapest.

Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára*. II–III. kötet. Budapest.

Bekszics Gusztáv 1895: *A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon*. Budapest.

Bierbauer Virgil 1932: A lakóház-forma: alacsony, középmagas vagy magas lakóház. *Tér és Forma* (5.) 3. 65–81.

Bihari Péter 2008: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest.

Bolgár Dániel 2014: *Miért a zsidók? A zsidó siker és kudarca társadalomtörténete a modern Magyarországon (1890–1944)*. Kézirat.

Bor Pál 1929: Forgó Pál: Új építészet. (Könyvismertetés.) *Magyar Iparművészet* (32.) 3–4. 72–73.

Borsos Endre 1929: *A magyar lakásügy a háború kezdetétől*. I–II. kötet. H. n.

Borsos Endre – Németh Béla 1938: *Magyarország lakáspolitikája*. Budapest.

Botha József 1932: *A korszerű családiház-építésről. Mit kell tudnia az építetőnek és az építőnek?* Budapest.

Buchinger Manó 1906: *A lakásnyomor*. Budapest.

Fái Sándor 1927: A bérlővédelem Európa különböző országaiban, a jövő lakásjoga és lakásfeladatai. *Városi Szemle* (13.) 3. 401–415.

Fenyves Katalin 2010: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest.

Ferenczi Imre 1917: A lakásínség leküzdése és a lakáshivatal. *Munkásügyi Szemle* (8.) 19–20. 475–482.

- Forgó Pál 1928: A városépítés új problémái és eredményei. *Városi Szemle* (14.) 2. 280–295.
- Gábor Eszter 2009: A polgári lakásigények mélyrepülése – az egyszobás cselédszobás lakás. *Budapesti Negyed* (17.) 63. 91–122.
- Healy, Maureen 2004: *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge.
- Hoffman Dezső [1932]: *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest.
- Jellinek Henrik (Censor) 1920: *Budapest lakásügye. (Adalékok a magyar gazdasági élethez.)* Budapest.
- Kaesz Gyula 1934: A kislakás belső berendezéséről. In: Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné (szerk.): *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája*. Budapest, 22–41.
- Kaffka Péter 1931: Budapesti lakásépítés. *Magyar Szemle* (5.) 4. 358–366.
- Karsai Elek (szerk.) 1962: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. II. kötet. 1942. május – 1945. november. Budapest.
- Kerék Mihály 1943: *Lakásügy és lakáspolitiká. M. Kir. József Nádor Közgazdasági Egyetem szociális tanfolyama. (III. évfolyam.)* Budapest.
- Kotsis Iván 1941: Javaslat a középpolgári és kiskeresetű családok lakásainak alaprajzi megjavítására. *Építészet* (1.) 1. 16–19.
- Kotsis Iván 1942: *Közép- és kislakások alaprajzi megoldásai bérházakban. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1941. évi tanfolyamainak anyaga*. Budapest.
- Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest.
- Kozma Lajos 1933: A ház, mint használati tárgy. *Tér és Forma* (6.) 12. 369–381, 395–396.
- Kozma Lajos 1936: Kislakások minimal-helyiségeiről. *Tér és Forma* (9.) 2. 47–52.
- Körömdi Ferenc 2006: *A budapesti kaland*. Budapest.
- Kunt Gergely 2012: *A kultuszteremtés társadalomtörténete. Szocializáció, előítélet, politikai propaganda kamasznaplók tükrében*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- K. Virágh Andor 1926: Nemzetközi pályázat a középosztály lakáskérdésének megoldására. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (60.) 44–45. 253–259.
- Ladstätter, Francina 2014: Die „unsichtbare Hand” in der Sprache. Eine kritische Betrachtung von Kellers Sprachwandeltheorie. http://www.linguistik-online.de/18_04/ladstaetter.pdf – utolsó letöltés: 2014. szeptember 10.
- Matolcsy Mátyás (összeáll.) é. n.: *Zsidók házvagyona Budapesten és a vidéki városokban*. H. n.
- Molnár Farkas 1936: Pro és kontra. *Tér és Forma* (9.) 1. 15–17.
- N. n. 1939: Lakásügyi problémák az angol városokban. *Városi Szemle* (25.) 5. 781–785.
- Paulheim Ferenc 1941: Lakáskérdés Magyarországon. *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (75.) 35–36. 158–164.
- Pápay Károly 1942: A lakáskérdés legújabb fejlődése Németországban és az új nagy német lakásépítkezési program. *Városi Szemle* (28.) 2. 242–276.
- P[ikler J. Gyula] 1908: A telekspekuláció és a lakáskérdés. *Városi Szemle* (1.) 1. 55–56.
- Preisich Gábor 1931: A „Cirpac” és a modern építészet. *Magyar Szemle* (5.) 9. 47–53.
- Sommer Lajos 1929: A városi lakásépítés problémái. *Városi Szemle* (15.) 6. 1240–1261.
- Szalay Sándor 1928: A lakáspiac szervezése. *Városi Szemle* (14.) 3. 441–452.
- Szádeczky-Kardoss Tibor 1933: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten*. Budapest.

- Ungváry Krisztián 2012: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Pécs–Budapest.
- Valló Judit 2010: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén. *Korall* (11.) 40. 84–113.
- Valló Judit 2011: Legénylakás – modern lakósejt. Fővárosi garzonlakások és bérlőik a 19–20. század fordulójától az 1940-es évekig. In: *Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv VI.* Budapest, 77–101.
- Varga József 1942: Az új munkáslakások építése. *Építészet* (2.) 2. 33–44.
- Vass József 1928: Vass József népjóléti miniszter részletes nyilatkozata a lakáskérdésről. *Lakásügyi Szemle* (1.) 2. 1–4.
- Weis István 1930: *A mai magyar társadalom.* Budapest.
- W[ildner] Ö[dön] 1909: A fővárosi lakásviszonyok javítása. *Városi Szemle* (2.) 5. 447–455.

Szívós Erika

Dobócia történetei: a Belső-Erzsébetváros a pesti köztudatban a két világháború között

„Két zsidó utazik a vonaton [...]. Az egyik megkérdi:
 – Mondja, kérem, Ön hova valósi?
 – Pesten élek.
 – Érdekes, én is pesti vagyok. És, ha szabad kérdeznem, a város melyik részén él?
 – A Dob utcában.
 – Hát, ez igazán érdekes, merthogy én is a Dob utcában lakom. Melyik ház az Öné?
 – Dob utca 32.
 – Hát ez hihetetlen. Én is ott lakom, a második emelet 6-ban. Melyik az Ön lakása?
 – A II. emelet 5.
 – Nahát, ez teljesen hihetetlen! Várjon csak! Emberünk befogja a szemét, és minden szót megrágvá, lassan gondolkodni kezd:
 – Budapest, Dob utca 32, második emelet, ötös szám. Ha ez igaz, akkor maga egy alacsony, szemüveges, vörös hajú zsidó...”¹

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy meghatározzam Budapest egyik városnegyede, a Belső-Erzsébetváros presztízsét és helyét a II. világháború előtti fővárosi köztudatban. (Dobócia, a környék korabeli gúnyneve az ottani Dob utcára és annak sajátos világára utal.) Amint azt a mottóként idézett vicc is jelzi, a Dob utcához és környékéhez erőteljes képzettársítások fűződtek. A zsidó viccekben, amelyekben esszenciális módon fejeződnek ki a zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák, ez a környék úgy jelenik meg, mint a pesti zsidóság tipikus lakóhelye; a „Dob utca” jellegzetesen evokatív utcanév, ugyanolyan állandó elem, mint a Kohn vagy a Grün vezetéknevek.² A sztereotípiákra építő viccekből természetesen nem tudhatunk meg bizonyosnál többet – sem a belső-erzsébetvárosi társadalom sokszínűségéről, sem pedig a városnegyed Budapesten belüli pozíciójáról. A városrész „helyiértékét” a továbbiakban kétféle kontextusban igyekszem megragadni: egyrészt a budapesti közgondolkodásában, másrészt (illetve azon

¹ Raj Tamás közlése, lásd *Zsidóságismeret új megközelítésben. Száz jiddis szó*. 85. A chóchem [a bölcs]. <http://www.zsido.hu/ujelet/archiv/u982115.html> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.

² Lásd néhány közforgalomban lévő zsidó vicccgyűjtemény anyagát: Radványi (összeáll.) 1988; Gipsz 2000; a zsidó vicckorpusz elemzéséhez lásd Papp 2009.

belül) a budapesti zsidó folklórban. Utóbbi vonatkozásban a fő kérdésem az, milyen szubkulturális értékeket, jellegzetességeket képviselt a városnegyed a két világháború között, különösen más olyan városrészekkel – például a régi Lipótvárossal vagy az akkoriban kiépülő Újlipótvárossal – szemben, ahol köztudottan jelentős számban élt zsidó lakosság. Ugyanígy felmerülhet azonban a VIII. kerülettel, főleg a Teleki tér környékével való összevetés is. Kérdés, hogy egy-egy belső-erzsébetvárosi utca vagy tér neve minnek volt a szinonimája, szimbóluma; hogy az egyes helyszínek milyen, a kortársak számára egyértelmű képzettársításokat hordoztak a közgondolkodásban, illetve hordoznak-e bizonyos szociokulturális jelentéseket a ma is élő hagyományban.

Tanulmányom a két háború közötti, „békebeli” Belső-Erzsébetvárosra – azaz Budapest VII. kerületének a mai Károly körút, Rákóczi út, Erzsébet körút és Király utca által körbezárt részére – fókuszál; csak érintőlegesen kíván foglalkozni a városnegyed 1939 és 1944 közötti történetével, a Magyarország német megszállása utáni egy évvel pedig egyáltalán nem. Ezt a döntést egyrészt indokolja az, hogy a zsidótörvények minden bizonnyal kihatottak a városnegyed megítélésére, ahogyan kihatottak lakóinak életére is; másrészt 1938-tól kezdődően a Magyarországot és szomszédait érintő politikai események jelentős népeségmozgást idéztek elő, és a zsidó menekültek, a bevándorlók, a visszacsatolt területekről Budapestre költözők megjelenése hatással volt Belső-Erzsébetváros társadalmi összetételének alakulására is. A német megszállástól a pesti oldal felszabadulásáig (1945. január 18.) pedig a városnegyed semmilyen értelemben sem normális életét élte; a sorozatos zsidóellenes rendeletek, a csillagos házak, a nyilas terror és a gettó időszakában a városnegyedhez egészen más képzetek kapcsolódtak, mint 1938 előtt.

Belső-Erzsébetváros korabeli megítélésének megragadására többféle lehetőség és sokféle forrás kínálkozik. Beszédes források lehetnek például a szépirodalmi művek, elsősorban a korabeli regények és novellák; a „retrospektív” szempontú, napjainkban vagy a közelmúltban megjelent anekdotagyűjtemények, novelláskötetek; valamint a nyomtatásban megjelent, illetve kéziratos visszaemlékezések.³ A különféle narratív forrásokban plasztikusan jelenhet meg a lakóhely és annak világa, az elbeszélők sokféleképpen reflektálhatnak – közvetlenül vagy közvetett módon – az általuk ismert vagy egykor otthonuknak tekintett városnegyed jellegére és Budapesten belüli rangjára. Fontosak e forrásokban az elköltözés- és mobilitástörténetek is: tanulságos lehet az, ahogyan a visszaemlékezők a Belső-Erzsébetvárosból való elvándorlásuk motivációit megfogalmazzák.

Bár a tanulmány elsősorban a fenti forrástípusokra épít, a két világháború közötti Belső-Erzsébetvároshoz fűződő képzetek alaposabb megértése végett érdemes felvázolni azt a képet is, amelyet a mai történeti szakirodalom alapján alkothatunk a városnegyed egykori társadalmáról, a lakosság foglalkozási

³ A Belső-Erzsébetváros egykori lakóival készült interjúk úgyszintén becses források, de terjedelmük és sokféleségük okán elemzésük szétfeszítené e tanulmány kereteit.

összetételéről és a környék gazdasági-kulturális profiljáról. Ez a történeti tudás segíthet kontextusba helyezni az irodalmi és személyes narratívákból kibontakozó szubjektív városnegyedképzeteket, és fordítva: a narratív források fontos dimenzióját jelenthetik a városnegyedről alkotott történeti tudásunknak.

A TÖRTÉNETI KÉP: A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI BELSŐ-ERZSÉBETVÁROS TÁRSADALMA ÉS ARCULATA A VÁROSTÖRTÉNETI IRODALOMBAN

Bár a Horthy-korszakbeli Belső-Erzsébetváros városnegyedszintű vagy annál kisebb léptékű társadalomtörténeti feldolgozása egyelőre nem teljes, a városrész egyes helyszíneinek, lakóházainak mikrotársadalmát több, a közelmúltban megjelent tanulmány rekonstruálta,⁴ és a városrész társadalomfejlődésének főbb vonásait összefoglaló, tér és társadalom múltbeli viszonyát elemző tanulmány is született már.⁵ E tanulmányok többsége alapforrásként használta az 1920. és 1930. évi népszámlálás budapesti feldolgozásait, valamint az 1941. évi népszámlálás felvételi íveit; ez utóbbiak ugyanis rendkívül részletes képet nyújtanak mind a lakásviszonyokról, mind pedig a városrészben élők társadalmi paramétereiről. Jól tanulmányozható tehát általuk az a kérdés, hogy a különféle társadalmi helyzetű lakók térbeli értelemben milyen utcákba, milyen házakba, és azokon belül milyen lakástípusokba koncentráltak.

Társadalom- és foglalkozásszerkezeti sajátosságok

A két világháború közötti Budapesten a Belső-Erzsébetváros ugyan kispolgári környéknek számított, de az imént idézett kutatások tanúsága szerint a városrész lakossága ennél valójában tagoltabb és összetettebb volt. Jelen voltak itt ugyanis a jobb módú középosztálybeliek, sőt felső középosztálybeliek is: orvosok, ügyvédek, más szabadfoglalkozású értelmiségiek, kereskedők, vállalkozók, magas beosztású magántisztviselők, közalkalmazottak. Ők jellemzően a főútvonalak – a mai Károly körút, a Rákóczi út vagy az Erzsébet körút – bérházaiban, a jobb fekvésű utcák, például a Wesselényi vagy a Nagymező utca utcafronti lakásaiban, illetve az 1930-as években épült modern bérházak valamelyikében laktak.⁶ A jobb módú belső-erzsébetvárosiak jellegzetes típusa volt az úgynevezett magánzó is, azaz az olyan személy, aki magánvagyonából él.⁷

⁴ Az Erzsébetvárosról szóló általános irodalomból kiemelendő: Fabó 2009; Nagy–Rigó 2009; Szívós 2010, 2012, 2014; Koltai–Rác 2011; Valló 2011; a zsidó Erzsébetvárosról pedig Frojmovics et al. 1995: I. 97–217, 218–301.

⁵ Lásd Szakály Tamás publikációját: Szakály 2011.

⁶ Ilyen, az 1920–1930-as években épült modern bérház például a Klauzál u. 4. (Dohány u. 46.) vagy a Dob utca 46/a–b. Az ilyen típusú házak lakásállományára és jellemző lakóösszetételére lásd Rigó–Nagy 2009: 368.

⁷ A fogalom történeti alakulására és annak Horthy-korszakbeli jelentéseire lásd Gyökös 2011.

A városnegyed lakosságának *többségét* mindazonáltal a polgári közép-, illetve még inkább az alsó középosztály alkotta. Számos magántisztviselő élt itt, azaz olyan tisztviselő, aki valamely gyárnál, banknál, biztosítótársaságnál, kereskedelmi cégnél vagy egyéb magánvállalatnál állt alkalmazásban. Kiemelkedő volt továbbá a városrészben a kiskereskedők és kereskedelmi alkalmazottak aránya.

Az iparosok úgyszintén jelentős hányadot képviseltek. Amint azt egy korábbi tanulmányban részletesen dokumentáltam, a városnegyed régi építésű, azaz 1860 és 1900 között épült házainak lakóközönsége már a 19–20. század fordulóján is zömmel iparosmesterekből, segédekéből, tanoncokból, kereskedőkből, kisipari és kereskedelmi alkalmazottakból, tisztviselőkből és kisebb részben munkásokból állt.⁸ Hasonló eredményre jutottam akkor is, amikor a Klauzál tér házainak lakótársadalmát az 1941-es népszámlálás iratanyaga alapján rekonstruáltam.⁹ A Horthy-korszakban a belső-erzsébetvárosi kisiparon belül a legjellemzőbbek a ruhaipari szakmák voltak:¹⁰ a városrész utcáiban igen nagy számban éltek szabók, varrónők, cipészek, szücsök, fehérnemű-készítők, kalaposok, nemegyszer koncentráltan, egy-egy épületben.

A fentieknél jóval kisebb arányban, de jellegzetes színfoltként megtalálhatók voltak továbbá a városnegyedben mindazok, akik a Nagymező utca, a Nagykörút, az Andrássy út, a Rákóczi út és a rejtettebb mellékutcák szórakoztató- és vendéglátó-ipari intézményeiben dolgoztak: kávéházi alkalmazottak, pincérek, szakácsok, színészek, artisták, öltöztetőnők, táncosnők, valamint a helybeli igényeket kielégítő kifőzdetulajdonosok, kocsmárosok. Al- és ágybérliként gyakoriak voltak az egyéb – például építőipari – szakmák iparos képviselői, a szakmunkások, valamint a gyári munkások is. Az utóbbi két kategória képviselőivel, ha családos emberek voltak, szoba-konyhás lakások főbérliként is találkozhatunk a forrásokban. A környék kis- és középpolgári jellegéből adódóan cselédek is nagy számban éltek és dolgoztak a környék háztartásaiban.

A Belső-Erzsébetváros mint zsidó negyed?

Ahogy korábban, a városnegyednek a két világháború között is jellegadó vonása volt a zsidó vallásúak magas aránya. Ami a városnegyed 18–19. századi múltját illeti, a történeti irodalom egyöntetűen úgy ábrázolja a környéket, mint az első nagyobb pesti zsidó népességtömörülést; eszerint az egykori városfalon kívül, az akkor még egységesen Terézvárosnak nevezett külvárosban, a Király utca

⁸ Szívós 2010: 485–488. Az István téri házak főbérliének körét és foglalkozását az 1900. évi budapesti cím- és lakjegyzék digitalizált változata alapján lehetett rekonstruálni.

⁹ Szívós 2012.

¹⁰ Már a dualizmus korában is a divatipari szakmák voltak a leginkább dominánsak a városnegyedben, lásd például Perczel Olivérnek a Király utca műhelyeit, üzleteit és vállalkozásait házanként végigkötető tanulmányát, illetve annak összegzését: Perczel 2014, különösen 137. és 180–188.

torkolatánál – az Orczy-házban és környékén – a 18. század végétől kezdve alakult ki Pest első zsidó negyede. Hogy ez a terület akkor és később egyértelműen „zsidó negyednek” tekinthető-e, arról megoszlanak a vélemények,¹¹ de abban a tekintetben nincs vita, hogy a Belső-Erzsébetváros, különösen annak a Belvároshoz közel eső része kezdettől jelentős zsidó népességet tömörített, és a zsidó vallási, kulturális és közösségi intézmények sokaságának adott otthont.

A környék a dualizmus korában is jelentős számú zsidó lakossal rendelkezett. A népszámlálások (buda)pesti adatai szerint 1870-ben a Terézvárosban (VI–VII. kerület) a lakosság 45%-át tették ki az izraeliták (Pesten belül számarányuk ekkor 20% volt); 1880-ban, illetve 1890-ben Teréz- és Erzsébetváros lakóinak 35-35%-a volt zsidó vallású; 1900-ban arányuk a Terézvárosban továbbra is 35%, míg az Erzsébetvárosban ez 39%-ra emelkedett,¹² Erzsébetváros „beltelkén” pedig 42%-ra nőtt. 1910-ben a kerületi arány 38,5%-ot tett ki. Egyes, részletesebb – háztömbszintű – kimutatások pedig ennél is nagyobb koncentrációt mutatnak a Károly körút és a Nagykörút közti terület egyes zónáiban, háztömbjeiben a 19–20. század fordulóján.¹³

A Horthy-korszakban a felekezeti megoszlásról rendelkezésre álló VII. kerületi adatok szerint az izraeliták aránya 1920-ban 39,1%, 1925-ben 36,3% volt az Erzsébetvárosban. (Budapest összlakosságán belül az izraeliták aránya a fenti években 23,2%-ot, illetve 21,6%-ot tett ki.)¹⁴ A két világháború közötti korszakra ennél részletesebb – azaz a kerületinél kisebb egységeket alapul vevő – feldolgozások nem állnak rendelkezésre, a korábbi állapotok alapján azonban feltételezhetjük, hogy a Belső-Erzsébetvárosban és azon belül különösen a Belvároshoz és a Károly körúthoz közel eső területen a kerületi arányoknál jóval magasabb arányban laktak izraeliták. A Klauzál térre vonatkozó, az ottani házak 1941. évi teljes lakónépességét feldolgozó kutatás szerint¹⁵ a tizenhat lakóházban 12–70%-nyi zsidó felekezetű lakó élt (ne feledjük, északi oldalán a teret a Dob utca határolja, tehát a Klauzál tér, ha úgy tetszik, „Dobócia” szíve). Korántsem különültek azonban el élesen a keresztény lakóktól: egy másik, meglepő eredményeket adó összegzés szerint a tér házaiban – háztól függően – a lakások 23–63%-ában a zsidó vallásúak különféle keresztény felekezetek tagjaival éltek együtt 1941-ben.¹⁶

Az izraelita vallású kispolgárság tehát a Belső-Erzsébetvárosnak is csak bizonyos részein alkotott számbeli többséget; mellettük a kisiparos, kiskereskedő és magántisztviselő rétegek keresztény képviselői is nagy számban éltek a belső VII. kerületben, a korabeli politikai és közéleti viszonyokhoz képest – mint a fentiek is jelzik – erős szimbiózisban a zsidó lakossággal.¹⁷ Jelen tanulmány

¹¹ Az álláspontok áttekintését lásd például Szívós 2012: 171–172.

¹² Körösi 1871: 37; Körösi–Thirring 1894: 45–47; Körösi–Thirring 1905: 54, 57.

¹³ Lásd *Az izraeliták eloszlása* című térképet (Körösi–Thirring 1905: 56–57).

¹⁴ Thirring 1935: 43.

¹⁵ Szívós 2014.

¹⁶ Szívós 2012: 176.

¹⁷ Szívós 2012.

szempontjából azonban nem is elsősorban a statisztikailag kifejezhető, valóságos állapotok érdekesekek, hanem a környék percepciója: mennyire érzékelték „zsidó negyedként” a környéket a kortársak és milyen szubkulturális sajátosságokat társítottak hozzá; erről a *Reprezentációk* alfejezetben még lesz szó.

Társadalmi-földrajzi mobilitás és a Belső-Erzsébetváros megítélése

A két világháború közötti Belső-Erzsébetváros társadalmát – még a hagyományokhoz hű zsidó miliőt is – érintette a mobilitás. A környék kisiparos- és kereskedőcsaládjában mind a keresztények, mind a zsidók között gyakori volt, hogy az apa (esetleg az anya) szakmájában taníttatták a gyermekeket is, és azok a családi műhely munkájában vettek részt. Ugyanakkor a tehetségesebb gyermekek, elsősorban a fiúk magasabb iskoláztatása, legalább a középiskolai tanulmányok támogatása is jellemző társadalmi stratégia volt, különösen a magántisztviselők, kereskedők, alkalmazott értelmiségiek családjában, de olykor a kisiparoscsaládokban is.

A tanulás révén elért társadalmi emelkedés azonban gyakran azt is jelentette, hogy az iskolázottabbak, jobban keresők már szűknek és rangon alulinak érezték a Belső-Erzsébetvárost, és más, elegánsabbnak számító negyedekbe költöztek. A vagyoni gyarapodás is kiválthatta ugyanezt a hatást. A társadalmi mobilitás tehát nagyon gyakran térbeli mobilitást is eredményezett. A Belső-Erzsébetvárosból származó, a társadalmi emelkedés útjára lépett alsó közép- és középosztálybeliek célpontjai sokfélék lehettek: közelebbiek a kerület Városligethez közel eső utcái, valamivel távolabbi a VI–VII. kerület zöld „vonzáskörzetének” is felfogható Zugló, amely eredetileg a VII. kerület „kültelke” volt, és csak 1930-ban vált egy közigazgatási reform következtében önálló (XIV.) kerületté. A Belső-Erzsébetvárosból távozó zsidó középosztály, ha igazán divatos helyre kívánt költözni, az akkoriban kiépülő Újlipótvárost (az akkori V. kerületi Lipót körút – 1937-től Szent István körút –, a Duna és a Váci út által közrefogott sávot) választotta; esetleg Budára, a XI. kerületnek szintén a két világháború között kiépülő, elegáns, de alapvetően középosztályi részeibe költözött, a Horthy Miklós tér (ma Móricz Zsigmond körter) vagy a Lenke tér (ma Kosztolányi Dezső tér) környékére.

Igaz ugyanakkor az is, hogy a budapesti zsidóság folklórájában elkülönültek és gyakran egymással szembeállították Budapest azon városnegyedei, ahol egyáltalán laktak zsidók; az érintett negyedek, kerületek lakói kölcsönös gúnnyal és lenézéssel, illetve távolságtartással viszonyultak egymáshoz. A felfelé mobil középosztály és felső középosztály által preferált Újlipótváros gúnyneve „Lipócia” vagy „Újlipócia” volt, míg a Belső-Erzsébetvárosé, mint említettük, „Dobócia”.

Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória és Strbik Andrea *A zsidó Budapest* című, először 1995-ben megjelent könyve úttörő jelentőségű volt abból a szempontból, hogy a szűkítő sztereotípiákkal szembemelve áttekintette a valaha zsidók által lakott összes budapesti városnegyedet, és rögzítette a történeti tudatban a budapesti zsidóság térbeli eloszlásának sokféle mintázatát.

A „zsidós” városnegyedeknek a két világháború között – ahogy már korábban is – megvolt a maguk jellegzetes hierarchiája, és ez összetettebb volt, mint az 1800-as évek végén. A dualizmus első évtizedeiben lényegében három városnegyedben koncentráldott Budapest zsidó lakossága: a Lipótvárosban (V. kerület) tömörült a zsidó nagypolgárság zöme és az értelmiség egy része, a Teréz- és az Erzsébetvárosban pedig az iparos-kereskedő kis- és középpolgárság, az alkalmazotti rétegek és a munkások.¹⁸

A térbeli kirajzás és az új városnegyedek kiépülése miatt 1900 után már többkomponensű a kép. A nagypolgárság villanegyedekbe költözése már 1900 előtt megkezdődött; először általában szezonális jelleggel lakták az impozáns villákat (azaz a városi lakás mellett nyári lakként használták azokat), később viszont már mint állandó lakhelyekre költöztek oda. Villanegyedként épült be az Andrássy út külső szakasza és annak mellékutcái, valamint a Városligeti fasor mellett a Városligetet L alakban körülvevő terület: a Thököly út és a mai Ajtósi Dürer sor közötti utcák, valamint a Stefánia és a Hermina út övezete. E területeken, ahol keresztény és zsidó nagypolgárok, sőt, olykor arisztokrata családok rezidenciái váltakoztak egymással, részben zsidó nagypolgár családok nevéhez fűződik az építészettörténetben jelentős historizáló vagy szecessziós emlékeként számon tartott villák sora.¹⁹ A budai oldalon a Gellérthegy és más hegyvidéki részeken is megjelentek már a századelőn a polgári elit magánvillái. A két világháború között ez a tendencia folytatódott: a modernizmust képviselő építészek első magánmegrendelői budapesti nagypolgárok és a felső középosztály tagjai voltak, akik modern stílusú villákat a II. és XII. kerület még beépítetlen területein építtették fel.²⁰

Miközben a zsidó gazdasági elit a budai hegyekbe, a Rózsadombra, illetve egy-egy távoli, új elővárosi villanegyedbe (például Mátyásföldre) költözött, a jórészt a két világháború között újonnan kiépülő Újlipótváros a jól kereső alkalmazotti rétegek, az értelmiség és a művésztarétek lakhelyévé vált.²¹ A városligeti villaövezet kiterjedt és középosztályosodott, Zugló két háború között kiépülő egyes övezeteinek (Herminamező, Istvánmező) bérvilláiban, társasházaiban, kertés bérházaiban, családi házaiban megjelent a zsidó középosztály is. A zuglói, a mai Dózsa György út és Róna utca közötti villa-, bérvilla- és családi házas részek kiépülése²² is jelentős vonzerőt gyakorolt a teréz- és erzsébetvárosi zsidó középrétegek fiatalabb, mobilabb, asszimiláltabb elemeire, és e réteg ekkor már Budán is megjelent, igaz, az izraelita felekezetűek aránya a budai kerületekben sehol sem vált jelentőssé.²³ E folyamatot a századfordulótól kezdve megbízhatóan jelzi a zsinagógák, imaházak megjelenése olyan környékeken, ahol azelőtt

¹⁸ Zeke 1990: 169–175; Vörös 2005: 46–47.

¹⁹ Éri–Jobbágyi 1997: 45–59; Déry–Merényi 2000: 117–121.

²⁰ Déry–Merényi 2000: 206–215; Pamer 2001: 74–104.

²¹ Frojtimovics et al. 1995: II. 461.

²² Budapest új városrészeinek kialakulására, a városfejlődés irányaira: Ferkai 1995: 10–29; Ferkai (szerk.) 2001: 12–33; Preisich 2004: 269–351.

²³ Zeke 1990: 177–178.

gyakorlatilag nem élt zsidó népesség: például a zuglói zsinagóga a Thököly út egyik exponált helyén; vagy a Novák Ede építész tervezte modern zsinagóga a XI. kerületi Lenke úton (ma Bocskai út), a mai Kosztolányi Dezső tér tőszomszédságában.²⁴ Jellemző, hogy az új zsinagógák egyáltalán nem rejtőzködtek, hanem főútvonalon, prominens helyeken épültek, és nemegyszer építészetileg is jelentős, impozáns épületek voltak. A bel-budai környék ráadásul a „keresztény úri középosztály” egyik legfőbb lakóhelyének számított az 1920–1930-as években – legalábbis ekként élt a köztudatban.²⁵

Mindeközben a régi városrészekben kialakult „zsidó negyedek” fizikai állapotuknak köszönhetően, de társadalmi értelemben is, egyre inkább leértékelődtek. A Középső-Józsefváros zsidók által lakott polgáribb részei (központjukban a Páva és a Nagyfuvaros utcai zsinagógával) sem túlzottan magas presztízsiűek, de még egyértelműbben szegényes környékként élt a köztudatban a Teleki tér és a Népszínház utca környéke. A Külső-Józsefváros, főleg a Teleki tér és környezete klasszikusan a Galíciából és a történelmi Magyarország északkeleti országrészeiből bevándorolt, alacsonyabb státusú zsidóság meglepedési helye lett.²⁶ A Belső-Erzsébetváros relatív presztízse is hanyatlott a két háború között, bár a Külső-Józsefvárosénál jobb volt a környék megítélése.

Ha a Belső-Erzsébetvárosban maradók, illetve ott lakást választók oldaláról nézzük a kérdést, egyértelmű, hogy az itteni házak kora, állapota és a lakásállomány minősége összefüggött a lakók összetételével. A városnegyed belsejében az 1930-as évekre nemcsak a környékbeli egy és két szoba-konyhás, hanem a nagyobb, három szoba-cselédszobás lakások zöme sem számított már korszerűnek; az akkor kibontakozó modern bérházépítészet normáinak, a modern kislakás, illetve az újfajta középosztályi lakás ideáljának ezek a régi típusú bérlemények már nem feleltek meg.

Tanulságos összehasonlítani az egyes lakástípusok éves bérét, hiszen ezekben jól tükröződik, mi számított a Horthy-korszak második felében divatos és kevésbé divatos lakásnak, és az is, hogy a lakás méretei nem mindig kompenzálták annak régmódiségét (a régi bérházakban az utcai szobák méretei lényegesen

²⁴ A zuglói zsinagógát (XIV. Thököly út 83.) egy magánvilla átépítése révén alakították ki a 20. század elején; ma is működik. A lágymányosi zsinagógát 1936-ban avatták fel. Ennek épületét 1950-ben államosították, 1966-ban a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kapta meg (ma átalakítva). A lágymányosi zsinagóga ezért egy közeli mellékutcában, a XI. Károli Gáspár tér 5.-ben működik. A zsidó lakosságnak a Teréz- és Erzsébetvárosból való kirajzása, illetve más városrészekben való meglepedése egyébként nem kizárólag a középosztály mobilitásával hozható összefüggésbe. A VII. kerület, a Közép- és Külső Józsefváros „mehódítása” már a 19. század végén megindult, és folytatódott a két világháború közti korszakban; a folyamatot a VIII. kerületben ugyancsak új zsinagógák megjelenése – az Országos Rabbiképző zsinagógája (1877), a Nagyfuvaros utcai (1922) és Páva utcai (1923) zsinagógák, a Teleki téri és környéki imaházak – kíséri. Ez a meglepedés azonban nem a középosztály felfelé való mobilitását jelzi. A zsinagógákról lásd <http://mazsihizs.hu/zsinagogak-8.html> – utolsó letöltés: 2014. szeptember 23.

²⁵ A „keresztény úri közép” bel-budai dominanciája mellett érvel Zeke 1990: 177; e tételt részben cáfolja viszont Valló 2011.

²⁶ Frojimovics et al. 1995: II. 466–479.

nagyobbak voltak, mint a modern lakóházakban). Amint az Valló Judit kutatásaiból kiderül, a felső középosztály és az értelmiségi középrétegek egy modern bérházban, divatosabb környéken (például az I–II. kerületben vagy az Újlipótvárosban), 1939-ben egy komfortos, egy szoba hallos-cselédszobás modern kislakásért hajlandóak voltak annyi éves bért fizetni, mint amennyibe egy három szoba-fürdőszobás lakás került évente a Klauzál téren; egy modern, még külön konyhával sem rendelkező – csak főzőfülkével vagy a szobával egybenyíló teakonyhával ellátott – egyszobás garzon béréért, 800–850 pengőért pedig a Klauzál téri házakban kétszobás, esetleg fürdőszobával is rendelkező lakást lehetett bérelni.²⁷

Más kutatások ugyanakkor arra mutatnak rá, hogy a Belső-Erzsébetváros újabb építésű bérházai a két háború között képesek voltak magasabb jövedelmű és társadalmi státusú bérlőközönseget vonzani. Ezt mutatja például Nagy Ágnes és Rigó Máté tanulmánya, melyben egyes Nagymező és Klauzál utcai modern bérházak főbérlőit régi bérházakéval vetik össze; különösen a lakók foglalkozását és a lakásaikért fizetett lakbért feltüntető táblázataik sokatmondóak. E modern bérházakból azonban a Belső-Erzsébetvárosban, különösen annak belső utcáiban nem épült túlságosan sok, és jelenlétük érdemben nem befolyásolta a városnegyed összképét; azt egyértelműen a dualizmus korában épült vagy annál is régebbi, régi típusú, szűk belső udvaros, gangos bérházak határozták meg. A kettő közötti kategóriát képviselték azok a már korszerűbbnek tekinthető lakóházak is, amelyeket 1900 és 1914 között emeltek a környéken.

A Belső-Erzsébetváros tehát a két háború között a tradicionálisabb zsidó kispolgárság egyik fő bázisa maradt, és – *A zsidó Budapest* szerzőinek kifejezésével élve – az egyik fő „kikötőként”²⁸ működött az olyan budapesti bevándorlók számára, akik vidékről vagy 1920 után a trianoni határokon túlról, hagyománykövetőbb – jórészt ortodox – közösségekből érkeztek.

A fentiekkel, tehát a lakásállomány viszonylagos elavultságával, a Belső-Erzsébetváros – különösen a belső és mellékutcák – Budapesten belüli „alsóközép” presztízsével, a helyi népesség összetételének alakulásával, valamint a budapesti ruhaipari szakmák itteni koncentrációjával is magyarázható az a jelenség, amelyre az 1941-es népszámlálás lakásíveinek tanulmányozása világíthat rá: hogy

²⁷ Valló 2010: 95. A Klauzál téri lakberekre lásd még Fabó 2009: 90. Modern bérházak egyébként a VII. kerületben – például a Wesselényi utcában vagy a Barát utcában – is épültek; ezek presztíze és bére szintén magasabb volt a régi bérházak lakásaiénál. Összevetésképp érdemes idézni Valló Judittól a VII. kerületi modern kislakások átlagos béreit, melyek a budaiaknál mindenestre láthatóan alacsonyabbak: a VII. kerületi modern bérházakban a garzonok átlagos évi bére 783 pengő volt; a konyhával is ellátott egyszobás lakásoké 764; az egy szoba-hallos bérlakásoké 900; a cselédszobás, illetve hall és cselédszobás kislakásoké pedig 1187 pengő (Valló 2010: 95).

²⁸ A „kikötő” elnevezést a szerzők a városfalon kívül, az Új Vásártér környékén, a 18. században kialakuló, a Pesten meglepedő zsidókat koncentráló városrésze használatják (Frojmovics et al. 1995: I. 100). Azonban a két világháború között, az 1860–1900 közti időszaktól eltérően, már nem a Belső-Erzsébetváros volt az egyetlen ilyen „kikötő”. Legalább ilyen fontos szerepet játszott a VIII. kerület, amely – a Józsefvárosi pályaudvar közelsége miatt is – a belső-erzsébetvárosinál még tradicionálisabb zsidó bevándorlók központjává vált (Frojmovics et al. 1995: II. 477–478).

tudniillik a II. világháború előestéjén a városnegyed belsejében gyakran már a nagyobb „polgári” lakásokat is iparosmesterek bérelték.

A Klauzál térnek például szinte minden házára igaz, hogy az utcai három szoba-cselédszobás lakásokat túlnyomórészt iparosmesterek lakták 1941-ben családtagjaikkal és alkalmazottaikkal együtt. Különösen jellemző volt a szabómesterek jelenléte a háromszobás, nagy alapterületű lakásokban. A lakás egyik szobáját ilyenkor a mester lakta családjával, a másik próbaszalonként, a harmadik műhelyként funkcionált; ha volt cselédszoba, abban lakott a mester tanonca, aki egyben a háztartási alkalmazott feladatait is ellátta. Olykor szabósegédek vagy textiltkereskedő-segédek éltek – formailag albérlőkként – valamelyik szobában.²⁹

A fentiek alól csak azok a házak voltak kivételek – például a Klauzál tér 16. –, amelyek eleve korszerű infrastruktúrával épültek (az említett ház 1907-ben), és aránylag sok, a jobb módú középosztály igényeinek is megfelelő lakást tartalmaztak. A részben a Kisdiófa utcára, részben a Dob utcai oldalra néző Klauzál tér 16.-ban 1941-ben messze az átlagot meghaladó számban laktak tehetősebb középosztálybeliek: ügyvédek, orvosok, kereskedők, sőt egy nyugalmazott alispán (!) is családtagjaival. A sors, illetve a történelem iróniája, hogy a volt alispán közvetlen szomszédságában egy olyan vallásos zsidó család lakott, ahol a családfő négy felnőtt fia közül *háromnak* a foglalkozása „talmudista”-ként volt megjelölve; a negyedik fiú magántisztviselőként dolgozott – hogy csak egy adalékot említsünk a Belső-Erzsébetváros különös szimbiózisainak természetrajzához.³⁰

REPREZENTÁCIÓK

A történeti kutatásokból kibontakozó, sokszínű képet megerősíthetik, de módosíthatják is a Belső-Erzsébetvárosról szóló különféle narratív források. A továbbiakban három forrástípus egy-egy reprezentánsát idézem, szándékosan heterogén módon összeválogatva az egyes típusokat. A kérdés ugyanis az, hogy az önéletrajzi jellegű visszaemlékezés, a fikció és az anekdotikus hagyomány által nyújtott kép összhangba hozható-e egymással; az anekdotákban fontos szerepet játszó kulturális és társadalmi sztereotípiák, illetve típusfigurák hogyan viszonyulnak az egyes szépirodalmi művekben, illetve önéletrajzi elbeszélésekben megjelenő társadalmi tapasztalatokhoz.

²⁹ Szívós 2012: 178. A szabókkal szemben elvárás volt, hogy viszonylag nagy és tágas lakásokban lakjanak, ahol a szobák száma lehetővé tette a lakásban működő próbaszalon, a műhely és a privát lakótér elkülönülését.

³⁰ BFL IV.1419.j.

Korabeli szépirodalom

Az 1919 utáni korszakban a Belső-Erzsébetváros és annak sajátosan vegyes társadalmi miliője ritkán vált irodalmi témává; az I. világháború előtt gyakrabban választották témául a városnegyedet a hozzá kötődő írók, mint például Krúdy Gyula vagy Kóbor Tamás. Ezek a narratívák a bennfentes megfigyelők leírásai és elbeszélései: szerzőik vagy a városnegyedben élők, vagy ott felnőttek, vagy a negyedhez más módon, de személyesen kötődő írók. Hozzájuk számíthatók még azok az esetenként szintén bennfentes megfigyelők, akik Budapest megőrkítőiként annak városnegyedeiről, köztük az Erzsébetvárosról is találó leírásokat adtak: Gerő Ödön, Ágai Adolf vagy Rákosi Jenő.³¹

Bár a Horthy-korszak politikai légköréből önmagában is következhetne a válasz, mégsem érdektelen feltenni azt a kérdést, miért is nem lett a Belső-Erzsébetvárosból irodalmi toposz a két világháború között. Általában, miért nem váltak Budapest „zsidós” városnegyedei³² irodalmi témává a két világháború közötti írógenerációk körében?

A mai megfigyelőnek az a benyomása támad, hogy e városrészrel az onnan elszármazottak a két világháború között nem vállaltak közösséget. A korszak több neves írója, költője lakott a Belső-Erzsébetvárosban gyermek- és ifjúkora egy részében, így például Heltai Jenő, Füst Milán vagy Szép Ernő. Néhányan, ha nem is belső-erzsébetvárosiak, de a VII. kerület középső vagy külső részeinek szülőttei, mint Rejtő Jenő vagy Karinthy Frigyes. Zsolt Bélát és a két világháború között még alkotó Kóbor Tamást leszámítva azonban a nevesebbek közül alig akad valaki, aki irodalmi témájául a Belső-Erzsébetvárost választotta volna; a „pesti zsidó negyed” határozottan nem vált irodalmi toposzá, mint ahogyan általában a zsidó témák sem találtak utat a magas irodalomba.

Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy az 1920–1930-as években Magyarországon alkotó zsidó vagy zsidó származású írók többsége *magyar* íróként, nem pedig *magyar zsidó* íróként kívánt befutni; még kevésbé magyar előtag nélküli zsidó íróként. Ha voltak is tradicionális zsidó gyökereik, ők maguk már asszimilálódtak és eltávolodtak attól a közegetől, amelyben felnőttek. Márpedig ha valaki éppen eltávolodik egy miliőtől, érthető, hogy nem éppen abból akar az ő nevével összefonódó irodalmi témát kreálni. Más kérdés, hogy a Horthy-korszakban akár akarták, akár nem, mindannyiuknak szembe kellett nézniük származásukkal – éppen a korszak atmoszférájának ismeretében érthető ugyanakkor, miért nem akarták sokan zsidó származásukat irodalmi témaválasztásukkal is hangsúlyozni. Az egykor ott felnőtt íróknak – Kóbort és Zsolt Bélát leszámítva – a „régis pesti zsidó negyed” nem volt sem egzotikus, sem romantikus, sem vállaltan önéletrajzi téma; inkább olyan fiatalkori stigma, amiről az ember lepszívesebben egész életében nem beszélne. Ismertebb íróként a fent említettek

³¹ Kóbor 2007; Gerő 1891, különösen az *Erzsébetváros* című fejezet (158–179); Ágai 1912; Rákosi 1893.

³² A jelző használatára, „zsidós” és „zsidós” különbségeire lásd Gyáni 2009.

mindegyike elköltözött az Erzsébetvárosból; ki az Újlipótvárosba, ki pedig valamelyik budai kerületbe.

Szántó Gábor és mások szerint általában „magyar zsidó irodalomról” beszélni is problematikus. Magyarországon nem igazán alakult ki zsidó irodalmi hagyomány, és ezen belül a két világháború közötti zsidó témájú irodalom kifejezetten csekély, már amennyiben a felekezeti sajtóban vagy a zsidó időszaki kiadványokban (például IMIT-évkönyvekben³³) megjelent, ma már alig ismert neveket és az általuk írott elbeszélésirodalmat nem számítjuk.³⁴

A két háború között tehát tulajdonképpen egyetlen számottevő író akadt, aki irodalmi témái közé a belső-erzsébetvárosi zsidó társadalmat is beemelte: Zsolt Béla.³⁵ Ha az ő egyik, leginkább VII. kerületi témájú regényét vesszük szemügyre, rögtön feltűnhet, hogy Zsolt Béla a Wesselényi utcát, és még véletlenül sem a Dob utcát választja védjegyül; ezzel a szubtilis jelzéssel azt kívánja érzékeltetni, hogy regénye a Belső-Erzsébetváros jobb módú, polgáribb, asszimiláltabb, modernebb oldaláról kíván szólni, és nem az azzal egyidejűleg létező helyi ortodox világ egzotikumáról.³⁶

A Wesselényi utcai összeesküvés című regény témája egy fiatal, belső-erzsébetvárosi házaspár élete és kettőjük óvatos szerelmi kalandjai. Zsolt Béla ebben a regényben iróniával és meghitt bennfentességgel kommentálja a VII. kerületi zsidó polgárság első látásra decens házasetének rejtelmeit. A történet mellékes, de nem kevésbé érdekes mozzanatai pedig arra világítanak rá, hol is helyezik el magukat a szereplők a korabeli osztálylétrán, hogyan érintkeznek tágabb családjuk tagjaival, környezetükkel, munkásaikkal és alkalmazottaikkal, s zsidó, illetve nem zsidó részről ki, hol, hogyan kezeli a zsidó–keresztény választóvonalakat. A háttér pedig mindehhez a polgári városnegyed, a Belső-Erzsébetváros, ahol az itt-ott felépülő modern bérházak eleganciáját bizony aláássa a hagyományos ipar és kereskedelem megannyi zaja és bűze; ahol még megférnek egymással a lakóházak és a kisüzemek, és ahol a gangos bérházak közé számos műhely, ipari vállalkozás és telep ékelődik be. A regénybeli férj, Boros Jenő – foglalkozására nézve nagyfuvaros, azaz egy nagybani szállítással foglalkozó cég tulajdonosa – először eléri, hogy a lakóházuk tőzsomszédságában működő nagygarázst és

³³ IMIT: Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. 1894-ben alakult meg.

³⁴ Szántó 1997: 250–252; Veres 1997; korabeli vélemény a 20. század első évtizedeinek magyar-zsidó irodalmáról: Ligeti 1927. A két világháború közötti zsidó irodalom, illetve szellemi élet kérdéséhez lásd még: Laczó 2014.

³⁵ Zsolt szintén idevágó művei az *Erzsébetváros* (1928) és az *Oktogon* (1933) című színdarabok, valamint a *Polgári házasság* című novelláskötet (1936). Az Erzsébetvárosról szóló, illetve cselekményüket tekintve ott játszódó, a korszakban született más szépirodalmi művek inkább a kerület külső, a Rottenbiller utca–Thököly út–Dózsa György út és a Damjanich utca által közrezárt részének, a Csikágónak életéből merítettek. Ilyen például Kellér Dezső *Csikágó* (1929) és Rózsahegy László *A hídon* (1930) című darabja, valamint Móricz Zsigmond, Bródy Lili és Havas Albert egy-egy regénye; valamennyit idézi és ismerteti Valló 2013: 103–113, 115–126.

³⁶ A Wesselényi utca a környék szélesebb, elegánsabb utcái közé tartozott, ahol a két világháború között több modern bérház is épült; helyi értékét tekintve tehát az elavult városnegyed egyik divatosabb utcájaként gondolták rá a kortársak.

teherautó-szervizt a kerületi elöljáróság kiutasítsa a környékről, majd saját fuvarostelepét költözteti oda az angyalföldi Béke térről. A helyi lakóközönség némi zsörtölődéssel bár, de tudomásul veszi a lovak, lovas kocsik, kocsisok jelenlétét a Klauzál tér tőszomszédságában – még mindig jobb, mondják, mint a nagygarázs teherautóinak motorzaja volt éjszakánként.

„Borosék a Wesselényi-utcai új ház ötödik emeletén laktak, három szobában. Két szoba az utcára nyílt, egy az udvarra. Az utcai szobáknak jóformán üvegfaluk volt, az építész éppen csak vékony rámaként alkalmazta az ötújnyi széles vasbeton falat. Nyilván abból a modern elvből indult ki, hogy a városi lakásba, melyet régebben bűnös és tisztátalan magánügyek rejtegetésére való barlangnak építettek, be kell engedni a napot. Arról nem tehetett az építész, hogy a Wesselényi-utcában soha nem volt nap s az átellenes ház bádogkupalája reggeltől estig állandósította a szűrkületet az úriszobában és az ebédlőben.

A modern építészeti elv valóságos csődje volt, hogy az udvari szobát, amely régi-módián épült, a szokásos nagyságú barnarámás, rácsos ablakokkal a nyitott folyosóra, egész nap elöntötte a fény. A fényforrás a közeli Klauzál tér volt, a gyéren zöldellő, hurokvágányos, zajos-zavaros kis tisztás az odvas házak erdejében. A fénnel együtt szagok is érkeztek az udvari traktusba: a vásárcsarnok városi kezektől elpancsolt agrár-illatai s az a porszag, amit a folyosók rácsain kiprakkolt szőnyegeg, paplanok és téli-kabátok árasztanak. Nem ritkán perzselt baromfitoll büze is érződött, mert a tér délkeleti sarkában volt egy nagy baromfiúzet. A benzinszag nem volt éppen feltűnő elem e vegyületnek; egyrészt, mert ma már a város minden vidékén kötőanyaga a különböző karakterisztikus kerületi szagoknak, másrészt, mert pontosan a Wesselényi-utcának ebben a szakaszában, éppen Boros Jenő közbelépésére letompult. A szomszéd földszintes ház és kisvárosian nagyméretű udvara tavaly télen még a Jupiter-garázsé volt, amely nappal az egész környéket fojtogatta, éjjel pedig ideges álmatlanságra ítélte.”³⁷

Retrospektív elbeszélésgyűjtemények: osztálylétrán a Teleki tértől a Szent István parkig

Az általam „retrospektív elbeszélésnek” elkeresztelt műfaj jellemzője, hogy írója saját tapasztalatból vagy családja történeteinek keresztül alaposan ismeri a múltbeli, esetünkben Horthy-korszakbeli Budapest és azon belül egy-egy városnegyed világát, de azt egy jóval későbbi korszakban, a megszüpítő messzeség távolából ábrázolja. A belső VII. kerület háború előtti (zsidó) világának ilyen elbeszélője Ungár Richárd; a külső VII. kerületé, a Csikágóé Zalka Miklós;³⁸ a külső VIII. kerületé a jóval ismertebb emigráns írótestvérpár, Nicola és Giorgio Pressburger.

³⁷ Zsolt 1937: 7–11.

³⁸ Zalka Miklós Csikágóról szóló irodalmi munkásságát idézi, összefoglalja Valló 2013: 78–84.

Ennél az elbeszéléstípusnál az idő- és térbeli távolság emeli az adott városnegyedet az irodalmi téma rangjára. A távolság lehetővé teszi a megszépítő, anekdotikus vagy nosztalgikus ábrázolásmódot, sőt, akár a mitizálást vagy a mágikus realizmus eszköztárának alkalmazását is. A távolságból következik továbbá, hogy az író számára sokkal jobban megragadhatóak az egykori milió típusfigurái és egzotikumai: az 1945 előtti Dob utca vagy Teleki tér világa mai szemmel azért egzotikus, mert ezek a világok nincsenek többé. Az egykori zsidó milió rég a múlté; a II. világháború előtti életvilágok típusai, alakjai, ha nem haltak meg a háború alatt, jórészt kivándoroltak vagy elköltöztek. Egy-egy szereplő története tovább folytatódhat ugyan az elbeszélésekben a II. világháború után, akár itthon, Budapesten is, de azt az elbeszélők mindig világosan érzékeltetik, hogy az az egykori szubkultúra, amelyben ők felnőttek, visszavonhatatlanul eltűnt vagy átalakult.³⁹ Minden nosztalgiájuk ellenére ezek a művek nagyon jól érzékeltetik a tárgyuknak választott környék egykori jellegzetességeit, annak karakterisztikus vonásait és társadalmi rangját, és szinte mindig beleszövik a történetekbe a más városnegyedekkel való összehasonlítást. A műfaj további sajátossága, hogy az író az anekdotikus hatás kedvéért adott esetben mozgósítja az egyes városrészekhez fűződő sztereotípiákat; ezért alkalmas annak tanulmányozására, milyen helyet foglaltak, illetve foglalnak el az egykor „zsidósna” tartott városrészek a városi folklórban és a kollektív emlékezetben.

Ungár Richárd *Dob utcai mesék és Új mesék a Dob utcából*⁴⁰ című elbeszélés-gyűjteményei címválasztásukban is beszédesek. Ungár a „Dob utcát” emblematikus értelemben használja: a történetek természetesen nemcsak a Dob utcában, hanem különféle más helyszíneken is játszódnak; a címbeli Dob utca valójában egy egész környék, életvilág és zsidó szubkultúra – azon belül is egy jellegzetes ortodox szubkultúra – szinonimája.

Ungár történeteiben állandó elem a különféle miliók érintkezésének problémája. Egyrészt nem kevés iróniával reflektál arra, hogy az erzsébetvárosi ortodox milió tagjai hogyan érintkeztek a neológokkal és a keresztényekkel, illetve – főleg a fiatalabbak – milyen engedményekre voltak hajlandóak a jobb társadalmi beilleszkedés érdekében. Másrészt visszatérő téma Ungár elbeszéléseiben a Dob utca világának más városnegyedekkel való összehasonlítása, a pesti zsidóság jellegzetes rétegeinek lakóhelyi elkülönülése és egymással szembeni távolságtartása. A *Focimeccs a Szent István parkban* című novellában így ábrázolja az ellentéteket:

„1936-ban, történetünk idején Dr. Ferenczi Károly zsidóvallású nőgyógyász feleségével és Lacika nevű kislíával a Szent István park egyik házában lakott. A kisfiú még életében sohasem látott pajeszt.

No de történetünk megértéséhez előbb vissza kell mennünk a Dob utcába. Már jól tudjuk, itt voltak az ortodox iskolák, és ezek fiútanulói, köztük sok pajeszes,

³⁹ Lásd erről Schöner Alfréd előszavát: Ungár 2006: 6.

⁴⁰ Ungár 2002, 2006.

nagyon szerettek és tudtak is focizni. Jól fejeltek és sokat tribliztek, vagyis furfangos, okos cseleket mutattak be. Többen azt állították, hogy ez a »fejfel« való játék és a sok tribli egyenes következménye a sok Talmud-tanulásnak.

Hogy hol fociztak? A füvesnek igazán nem mondható Klauzál téren, de leginkább a kizárólag homokos és kavicsos Rumbach Sebestyén utcai grundon. [...]

No már most történt egyszer, hogy az egyik ilyen Dob utcai srác pusztán kíváncsiságból elmerészkedett a Szent István parkba és ott egy ragyogó, szépen füvesített focipályát talált. Rögtön arra gondolt, mért ne jöhethének le ők is ide, a luxuspályára focizni.

– Srácok – újságolta a többieknek, találtam egy igazi focipályát. Menjünk el egyszer oda lasztizni!

[...] Lacika szobájának ablaka a térnek azon részére nézett, ahol a focipálya volt. Történetünk idején a szülők éppen a lakás hátsó szobájában pihenték ki az előző esti kártyaparti fáradalmait. A kisfiú kinézett az ablakon, és azt látta, hogy 22 pajeszos, sapkás focista kergeti a labdát, és közöttük futkároz egy kisszakállú bíró sípval a kezében. Nagyon különös látványnak találta, hiszen ő nemhogy 22, de, mint említettük, egy pajeszost sem látott soha. Se szó, se beszéd, gyorsan lerohant megnézni, mi is történik közvetlenül a házuk előtt. [...] Persze rajta kívül még sokan mások is bámulták a meccset. A környék szociológiai összetételéből következőleg főleg az itt élő lipótvárosi zsidók lehettek, s ők nehezteltek a pajeszosokra, miért is exportálják a Duna partjára az »antiszemitizmust«. Ellenérzésüket azonban nem nyilvánították ki, és az antiszemita nem zsidók sem illették hangos megjegyzésekkel a focistákat [...].⁴¹

Ungár Richárd elbeszéléseiben sztereotípiákkal dolgozik, illetve létező egykori típusokat ábrázol sarkítva, hogy jobban frappírozhassa a történetbeli ellentéteket. Nem túl valószínű, hogy az 1930-as évekbeli „Dob utcából” spontán összejött volna egyszerre két tizenegy fős, homogén külsejű, pajeszos, kipát viselő ortodox fiúkból álló futballcsapat; egyebek közt azért nem, mert akkoriban már az ortodox fiúk, fiatal férfiak sem feltétlenül így néztek ki Pesten, sőt, ha már itt születtek, szinte biztos, hogy a két világháború között a fiatalabb korosztályok elhagyták a hagyományos öltözködés viselését. Pajeszt pedig, jegyezzük meg, a budapesti ortodox férfiak már azelőtt sem felétlenül viseltek. Maga Ungár adja egy másik, *Sokfélék az ortodoxok* című novellájában a következő summázatot:

„Bizony, sokfélék a pesti ortodoxok. Persze én most a 30-as évekre gondolok. Nagyon szegények, nagyon gazdagok, szakállasok és szakálltalanok, sok parókás asszony, de még több priváthajú, csak Talmud-i műveltségűek, és olyanok, akik már színházba, zeneakadémiára is jártak. Ezek között akadtak olyanok, akik a koncertteremben is a fejükön tartották kalapjukat, és olyanok, akik hajadonfótt hallgatták Beethovent. Kevesen nyaranta a tengerpartra jártak fürödni és sokan nyáron is csak a mikvébe. Szóval, ’fundamentalisták’, félmodernekek, és teljesen modern életet foly-

⁴¹ Ungár 2006: 91–92.

tatók. Egyvalami különböztette meg őket a neológoktól. Mindannyian szigorúan betartották a kóserség szabályait, a sábeszt, és valamennyi ünnepet. És a férfiak minden reggel tefilinnel imádkoztak, vagy odahaza, vagy a templomban.”⁴²

A fej két oldalán lecsüngő hajtincsek és a hagyományos külső más attribútumai – hosszú fekete kabát, a származás helyétől függően többféle stílusú fekete kalap –, tegyük hozzá, inkább a Budapestre frissen bevándorolt kárpátaljaiak vagy galíciaiak ismertetőjegyei voltak a 30-as években.

De nem is a történeti hitelesség a lényeg, hiszen Ungár Richárd történetei a 2000-es években megjelent, *fiktív* elbeszélések. Történetileg akadémikusokhatnánk olyasmin is, hogy a Szent István park a Horthy-korszakban – ahogy ma is – pihenőpark volt, ahol nem volt füves futballpálya. De ez sem tartozik a lényeghez. A lényeg az, Ungár hogyan poentírozza a Belső-Erzsébetváros kontra Újlipótváros ellentétet, milyen emblematikus helyszíneket választ, és mekkorának tünteti fel az újlipótvárosi és a belső-erzsébetvárosi zsidó szubkultúrák közti távolságot. Ennek érzékeltetésére az összes sztereotip vonást felvonultatja: az újlipótvárosi zsidóság neológ és szekularizált, asszimilált, relatíve jómódú, társas élete és szabadideje van; a „Dob utcai” zsidó lakosság ortodox, vallásos, külsejében is hagyományörző, öltözéke szegényes stb. „Mi úgy hívjuk őket, pólisiak” – mondja Ferenczi papa fiának, Lacikának. „Örülj annak, fiam, hogy te nem pólisinak születél!” Noha a dolog nyilvánvaló csúsztatás, Ungár története a Belső-Erzsébetvárost implicite mégis a „pólisiakkal” (lengyelországi/galíciai eredetű zsidókkal) azonosítja – amihez akár az e tanulmányban idézett többi narratíva olvastán is kritikusan kell viszonyulnunk.

„Újlipócia” és „Dobócia” ellentétének ábrázolása azonban még korántsem adja ki a két háború közti Budapest zsidó metatérképét. Mint láttuk, a zsidó lakosság sokkal változatosabb helyeken élt Budapesten a két világháború között, mint akár az 1880-as években. A pesti zsidó folklórban azonban nem feltétlenül jelenik meg minden olyan városnegyed, ahol éltek zsidók. Azok a városrészek igazán hangsúlyosak, ahol jelentősebb zsidó lakosság tömörült, illetve ahol az 1930–1940-es években is élénken éltek a zsidó hagyományok. Újlipócia és Dobócia mellett létezett egy harmadik pólus is: a Józsefváros, azon belül is a Külső-Józsefváros. A külső-józsefvárosi zsidó miliő szimbóluma a Teleki tér, az egykori ócskapiac helye.⁴³ A Teleki tér és környéke a legszegényebb zsidó miliővel volt szinonim, a rangsorban még a Dob utcánál is lejjebb volt a helye. A Teleki tér és vonzáskörzete volt az elsődleges letelepedési övezete a Budapestre frissen bevándorolt szegény, ortodox vagy haszid „keleti” zsidóságnak, akik egzisztenciájukat használtcikk-kereskedőként és piaci árusokként próbálták megalapozni; ha valakinek a környék valamely utcájában állandó boltja vagy műhelye volt, az már a megállapodottabb, magasabb

⁴² Ungár 2006: 20.

⁴³ Az ócskapiac eredetileg az Újvásár téren (1902-től Tisza Kálmán, 1946-tól Köztársaság, 2011-től II. János Pál pápa tér) működött, később költözött kijjebb, a Józsefvárosi pályaudvarhoz közel eső Teleki térre.

státust jelezte.⁴⁴ „A »Teleki téri«, akár árura mondták, akár modorra, nem számított éppen dicsőre jelzőnek” – jegyzi meg *A zsidó Budapest* egyik szerzője. „De ez csak a piaci modorra állt, mert a jámborságban amúgy nemigen volt hiba. A téren körös-körül számos kis zsinagóga, imaház, imaszoba volt.”⁴⁵

E környéknek is vannak irodalmi krónikásai: a VIII. kerületben született, 1956-ban kivándorolt és végül Olaszországban letelepedett fivérek, Nicola és Giorgio Pressburger. *Nyolcadik kerületi történetek* című elbeszélésgyűjteményük olaszul az 1980-as években, magyar fordításban pedig 2002-ben jelent meg. A fáma szerint az elbeszéléseket jórészt az eredetileg közgazdász Nicola írta, majd halála után testvére, Giorgio öntötte végleges formába.⁴⁶ A Pressburger fivérek önéletrajzi ihletésű elbeszéléseinek szereplői a két világháború közötti és háború utáni, a vallási törvények szerint élő, szerény viszonyok között egzisztáló zsidó kisemberek, akik sok tekintetben életre keltik a történeti irodalom által a zsidó Külső-Józsefvárosról festett képet: jellegzetes karakter például a vallásos, különös módon pénzhez jutó asszony, Franja, aki ezután a Teleki téri piacon vásárol magának baromfiárus standot (*Franja, a Róka*); vagy a tál sólettel szombaton a péktől hazafelé tartó, egy helybeli vagánnyal konfliktusba keveredő szegény zsidó fiú (*Sólet*); vagy a Nagyfuvaros utcai ortodox imaház közönségének jellegzetes alakjai (*A templom*).⁴⁷

Visszaemlékezések

Az Erzsébetváros társadalmáról a korábbiakban idézett Zsolt Béla-regény vegyes képet rajzol. Jelen van a szegénység vagy legalábbis a mindennapi megélhetési gondok, de a kisiparosok, kiskereskedők, iparos- és kereskedőségek, kisiparban alkalmazott szakmunkások mellett ott vannak a tisztviselők, a saját céget működtető középpolgárok, és – jóllehet a nyomdák, fuvarostelepek, kisüzemek tözsomszédságában – ott van a kifejezett polgári jómód is. A két világháború közötti VII. kerületről szóló történetek nem nyomornarratívák, és jórészt nem a megélhetésért való mindennapi keserves küzdelemről szólnak; a történetek szereplői a boldogulni próbáló, megélhetéséért keményen megdolgozó kispolgártól a háromszobás vagy annál is nagyobb lakást bérlő, cseléd tartó, kényelmes anyagi viszonyok között élő középpolgárig terjednek. Az utóbbi lehet kisebb cég tulajdonosa vagy igazgatója, vagy lehet jól fizetett magántisztviselő.

Azt, hogy a szolid középosztályi jómód jelen volt a két háború közötti Belső-Erzsébetvárosban, több fennmaradt visszaemlékezés is megerősíti.⁴⁸ Az álta-

⁴⁴ Frojimovics et al. 1995: II. 479.

⁴⁵ Frojimovics et al. 1995: II. 479.

⁴⁶ Pressburger–Pressburger 2002.

⁴⁷ Pressburger–Pressburger 2002: 46–57; 95–112; 21–32.

⁴⁸ A Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgűjteményben (HDKE) több VII. kerületi vonatkozású, kéz-, illetve gépiratos visszaemlékezést őriznek. Jelzeteik (a visszaemlékezők nevének említését mellőzöm): HDKE 2012. 269. 1; HDKE 2013. 37. 1; HDKE 2013. 76. 1.

lam kiválasztott, e helyt bemutatott memoár érdekességét az adja, hogy a szolid anyagi helyzetű polgári család tagjai egyben szombattartó ortodoxok is voltak az 1930–1940-es években; ám a róluk szóló narratíva csak részben vág egybe az erzsébetvárosi ortodoxia Ungár Richárd által ábrázolt képével.

Weisz Mandel Marianna (leánykori polgári nevén Weisz Éva Mária, a történetben Weisz Marika) irodalmi igényű visszaemlékezése, a *Mi lett volna, ha...?* 2010-ben jelent meg Budapesten. Szerzője 1949-ben, 14 évesen vándorolt ki egész családjával együtt Magyarországról, és élete hátralevő részét New Yorkban, majd Párizsban élte le. Weisz Marika nagyszülei és gyermekeik, szombattartó ortodox család, Kárpátaljáról, Nagyszőlősről költöztek Budapestre. Eleinte szűkös viszonyok között éltek a Belső-Erzsébetvárosban, a Rumbach Sebestyén, majd a Dob utcában. Miután Marika édesapja – még házassága és lánya születése előtt – testvérével együtt átvette az apjuk által alapított festékkereskedő vállalkozást, a családi üzlet felvirágzott. Marika már stabil anyagi viszonyok közé született 1935-ben, igaz, még nem túl fényes helyre: a több házaspárból és gyerekekből, valamint a nagymamából álló, együtt élő nagycsalád a Klauzál tér egyik legrégebbi, legelavultabb, egyemeletes bérházának négyszobás utcai lakásában élt – nyolcan-tízen együtt.

„Annak ellenére, hogy csak hatéves voltam, amikor elhagytuk a Klauzál teret, sok emlék megmaradt. [...]

A lakást a kor igényeinek megfelelően alakítottuk ki. Három szoba a négyből az utcára, pontosabban a térre nyílt. A középső szoba több célt is szolgált, az volt egyben az ebédlő, valamint nagymama és Aliz hálószobája. Balra tőle volt a szüleim szobája, melyet megosztottam velük, jobbra pedig Rózsi családjáé. A negyediket, mely az udvarra nyílt, Sándor és Nagyvili részére rendezték be. Őket nem sokat láttam. Nagyvili gyakran Gizinél, a barátnőjénél lakott, Sándor pedig, amikor megnősült, elköltözött. [...]⁴⁹

„Gyakran ültem a szobánk ablakában és vártam a »sárga vonatot«. Szerettem nézni, ahogy átmegy zakatolva a téren, lassít, majd megáll a megállójában, az emberek fel- és leszállnak róla, majd csilingel, és tovagördül. A villamossíneken átmenve jutottunk el a térre, ahol jókat játszottunk az utcabeli és a környéken lakó gyerekekkel. Rózsi mama nem rajongott az ötletért, hogy ott játszunk, féltett minket a rossz társaságtól. Mi viszont alig vártuk, hogy lemehezzünk.”⁵⁰

Ugyanakkor a család élete még a vallásos hagyományokat követte. Kóser háztartást vezettek, a szombatot és a nagy ünnepeket kivétel nélkül megtartották. A visszaemlékező így ír az ünnepekről:

⁴⁹ Weisz Mandel 2010: 23.

⁵⁰ Weisz Mandel 2010: 25–26.

„A Klauzál téren töltött utolsó sátoros ünnepen történt. Ez az ünnep általában vidám, mert ilyenkor a zsidók az egyiptomiak alóli felszabadulást ünneplik. Ilyenkor sátrat építenek a ház mellé, vagy a lakás egy részébe, oda kiköltöznek, vagy legalábbis ott étkeznek. Nálunk a Rózsi mama szobájából nyíló kis belső udvarban épült fel a sátor, és ott étkeztünk mind a nyolc napon, amíg az ünnep tartott. Nekünk gyerekeknek ez mindig csodálatos volt [...]”⁵¹

„Egy kisgyerek, így én is, mindig idősnek látja a nagymamáját, és nehezen tudja elképzelni, hogy ő is volt gyerek, majd fiatal. Többnyire otthoni öltözékben láttam őt. Természetesen, ahogy egy vallásos zsidó nőnek kötelező, ő is parókat hordott. A hétköznapokon nemigen törődött az öltözködésével, viszont amikor eljött a szombat, vagy valamilyen ünnep, egészen megváltozott. Jom kippurkor, ahogy illett, fehérbe öltözött, de kissé zavarban volt, amikor felöltözve az utcára lépett. Egyébként is feszélyezve érezte magát egyedül, ezért az utcára csak kísérettel ment. Kerülte a feltűnést.”⁵²

Bár a nagymama, Mendelovits Salamonné – aki valószínűleg élete végéig kissé idegenül érezte magát a nagyvárosi környezetben – még szigorúan megtartotta a hagyományokat, gyermekei és unokái generációja már engedményeket tett a modern városi életformának. A szorosan összetartó család az ünnepeket és a szombatot ugyan szigorúan megtartotta, de a fiatalabbak külső megjelenésükben már teljes mértékben elhagyták az ortodox jellegzetességeket. A férjes asszonyok nem hordtak parókat, és a Weisz Mandel Marianna könyvében szereplő családi fotók egy jól öltözött, külső megjelenésében teljesen asszimilált, jól szituált polgári család képét vetítik elénk.

A nagycsalád az 1930-as évek végére – a zsidótörvények ellenére – kedvező anyagi és társadalmi helyzetet ért el; a Belső-Erzsébetváros, a Klauzál tér a család egyes tagjai szemében kezdett rangon aluli helynek tűnni.

„Rózsi mama semmit nem tett gonoszságból, ő egy kifinomult és megfontolt teremtes volt. Neki csupán az volt a vágya, hogy a gyerekei és az egész család minden szempontból felemelkedjen. Mindig attól tartott, hogy a Klauzál téri gyerekek rossz befolyással lesznek ránk. Mi nagyon szerettünk a téren játszani, főleg Kisvili járt le futballozni, de Rózsi mama csibészeknek tekintette a játszótársait. [...] Elérkezett az idő, amikor anyagi helyzetünk megengedte, hogy egy tágasabb lakásba, jobb környékre költözzünk. Rózsi mama mindent elkövetett, hogy erről meg is győzze a család döntéshozó tagjait. Nem volt könnyű feladat. Akkoriban [1941-ben] már a társadalmi helyzet sem kedvezett egy költözésnek, de Rózsi mamát kizárólag az foglalkoztatta, hogy feljebb emelkedjünk. Nem vezérelte őt más, mint a nemes célok.”⁵³

⁵¹ Weisz Mandel 2010: 27.

⁵² Weisz Mandel 2010: 23.

⁵³ Weisz Mandel 2010: 28, 31.

A család a Klauzál térről Zuglóba, a Thököly út 59-be költözött. Noha az új lakás villamossal és gyalog mindössze félóránnyira volt a régi lakóhelytől, egy világ választotta el attól. A Thököly úti ház szabadon álló, csak nagyobb polgári lakásokat magában foglaló, minden oldalról kerttel körülvett bérház volt, a régi, Klauzál téri gangos ház után a polgári elegancia megtestesülése.

„Egy szép, kétemeletes ház teljes első emeletét foglalta el a lakásunk. A kapun beérve tágas előcsarnokban találtuk magunkat, ahonnan széles lépcső vezetett fel az első emeletre. A lépcsőházat nagy ablakok világították meg. Számomra már ez is nagyon előkelőnek hatott. A lakás nyolc szobából, konyhából, mellékhelyiségekből állt és négy erkély tartozott hozzá. Mire megérkeztünk, a holmink és az új bútorok már a lakásban álltak. Alighogy beléptünk, Ági és én, mint a vadak szaladtunk egyik szobából a másikba. Hová kerültünk? Egy elvarázsolt kastélyba? Ilyen gyönyörűt még sose láttunk. A korábbi bizonytalanságom egyből elpárologott. Boldogan fedeztük fel a gyerekszobát, hármunk birodalmát.”⁵⁴

Egy másik szöveghely tanúsága szerint a szerző maga is tudatában volt annak, hogy az akkor, 1941-ben gyermekként tapasztalt biztonság és jólét a mai olvasó számára a körülmények ismeretében mennyire különösnek tűnhet.

„Talán nehéz elképzelni, hogy amikor a háború már két éve zajlott nem is oly messze tőlünk, ilyen nyugalom és boldogság vett körül engem. Igaz, hatéves voltam és a világban zajló borzalmak híre nem jutott el hozzám, de a szüleimen sem éreztem, hogy aggódtak volna. Miért volt ez így? Tudatlanság, önámítás vagy a jövőbe vetett naiv bizalom? Hiszen a zsidóellenes törvények egymást követve már megszülettek. Egy biztos, a családunk meg akarta védeni a gyerekeket minden rossznak még a hírtől is.”⁵⁵

A történet jól mutatja az első generációs budapesti, de már felfelé törekvő belső-erzsébetvárosi kispolgárság térbeli mobilitásának egyik lehetséges irányát: a villákkal, bérvillákkal, kertes bérházakkal beépülő Zugló a VII. kerületből kiköltözők egyik fő csapásirányaként értelmezhető. A két városrész közti kapcsolatot a család életében később sem szűnik meg: Weisz Marikát egy évvel a költözés után a külső VII. kerületi, Bethlen Gábor téri zsidó elemibe íratják. Talán nem véletlen, hogy a két világháború között létrehozott izraelita fiú- és leánygimnázium is épp azon a környéken, a Thököly úthoz közel, az Abonyi és a Szent Domonkos (ma Cházár András) utca sarkán nyílt meg a két világháború között (utódintézménye ma az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskola és Gimnázium).

* * *

⁵⁴ Weisz Mandel 2010: 34–35.

⁵⁵ Weisz Mandel 2010: 32.

Egy városnegyed múltbeli presztízsét, egy adott korszak közgondolkodásában elfoglalt helyét nem könnyű definiálni a kérdés „puha” mivolta miatt. A történettudomány olyan kritériumok felől közelít, mint az ingatlanpiaci hierarchiában elfoglalt pozíció vagy a városnegyed lakosságának társadalmi helyzete, etnikai-felekezeti jellemzői és foglalkozási összetétele. E megközelítések azonban csak részben segítenek hozzá annak megértéséhez, mit gondoltak a kortársak az adott városnegyedről. A kortárs közvélekedésben ugyanis legalább akkora szerepet játszottak a sztereotípiák és előítéletek, mint a tapasztalatokon vagy helyismereten alapuló „képalkotás”, arról nem beszélve, hogy a tapasztalatokon alapuló képalkotás is hajlamos élni a sűrítés, az általánosítás és a tipizálás eszközeivel. Jelen tanulmány valójában olyan kísérlet, melynek célja megérteni a sztereotípiák és a történelmi-társadalmi tapasztalatok játékát, egymásra gyakorolt kölcsönhatását; feltárni azt, hogy a Belső-Erzsébetváros két világháború közti imázsa miként tükrözte a környék korabeli társadalmi viszonyait, és hogy ez az imázs hogyan rögzült a városi folklórban, illetve a kollektív emlékezetben. A tanulmányban bemutatott narratívák együttes olvasata, az egymással olykor kibogozhatatlanul összefonódó személyes, irodalmi és anekdotikus emlékezet a városnegyedről szóló történelmi tudásunknak sajátos, de mindenképpen integráns részét alkotja.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL IV.1419.j. Az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye. A Klauzál tér 16. számú ház lakásívei.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágai Adolf (Porzó) 1912: *Utazás Pestről Budapestre, 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Budapest.

Déry Attila – Merényi Ferenc 2000: *Magyar építészet 1867–1945*. Budapest.

Ekler Dezső 2004: „A városépítésnek egyetlen akadálya a város maga”. *Mozgó Világ* (30.) 11. 19–24.

Éri Gyöngyi – Jobbágyi Zsuzsanna 1997: *Magyar századforduló 1896–1914*. Budapest.

Ferkai András 1995: *Buda építésze a két világháború között. Művészeti emlékek*. Budapest.

Ferkai András (szerk.) 2001: *Pest építésze a két világháború között*. Budapest.

Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea 1995: *A zsidó Budapest*. I–II. kötet. Budapest.

Gerő Ödön (Viharos) 1891: *Az én fővárosom*. Budapest.

Gipsz Elek (álnév) 2000: *Zsidó viccek*. Budapest.

- Gyáni Gábor 2009: A zsidó avagy a zsidós Budapest. *Szombat* (21.) 7. 10–13.
- Gyökös Eleonóra 2011: A magánzó. Rendhagyó fogalomtörténet. *Múltunk* (56.) 2. 62–90.
- Koltai Gábor – Rácz Attila 2011: *Ezerarcú Erzsébetváros*. Budapest.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1894: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei*. 2. kötet. Budapest.
- Kőrösi József 1871: *Pest szabad királyi város az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Pest.
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv 1905: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. 2. kötet. Budapest.
- Laczó Ferenc 2014: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy korban*. Budapest.
- Ligeti Ernő 1927: A magyar–zsidó asszimiláció regénye. *Korunk* (2.) 3. <http://korunk.org/?q=node/4280> – utolsó letöltés: 2014. október 4.
- Nagy Ágnes – Rigó Máté 2009: Nagymező és Klauzál utcai bérházak 1941-ben. Az előregedő és a korszerű lakásállomány hatása a bérlőkörökre. In: Kemény Mária (szerk.): *Kismező, Nagymező, Broadway. Várostörténeti tanulmányok*. Budapest, 350–386.
- Pamer Nóra 2001: *Magyar építézet a két világháború között*. 2., bővített kiadás. Budapest.
- Papp Richárd 2009: *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Budapest.
- Perczel Olivér 2014: *Ipar és kereskedelem Erzsébetvárosban a városegysítéstől az I. világháború időszakáig*. Budapest.
- Preisich Gábor 2004: *Budapest városépítésének története Buda visszavételétől a II. világháborúig*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest.
- Pressburger, Giorgio – Pressburger, Nicola 2002: *Nyolcadik kerületi történetek*. Budapest.
- Radványi B. Tibor (összeáll.) 1988: *Miért ölte meg Káin Ábelt?* Budapest.
- Rákosi Jenő 1893: Budapest városrészei. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. IX. kötet. Budapest, 169–192.
- Román András 1997–1998: Madách Imre, avagy egy sugárút tragédiája. *Budapesti Negyed* (5–6.) 18–19. 69–82.
- Sipos András 2011: *A jövő Budapestje, 1930–1970. Városfejlesztési programok és rendezési tervek*. Budapest.
- Szakály Tamás 2011: Belső-Erzsébetváros morfológiai fejlődése és társadalmi viszonyai a második világháborúig. In: Á. Varga László (főszerk.): *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* (6.) 1. 217–234.
- Szántó T. Gábor 1997: (Magyar-) zsidó írónak lenni. Egy paradoxon természetrajza. In: Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, 248–270.
- Szívós Erika 2010: Az István (Klauzál) tér lakói a 19–20. század fordulóján, avagy a *zooming in* módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest, 481–499.
- Szívós, Erika 2012: Bonds Tried by Hard Times: Jews and Christians in Klauzál tér, Budapest, 1938–1945. *Hungarian Historical Review* (1.) 1–2. 166–199.

- Szívós Erika 2014: Egy mikrokozmosz végnapjai: a második világháború hatásai és a belső-erzsébetvárosi lakosság átalakulása. In: Horváth Sándor – Bódy Zsombor (szerk.): *Háborús társadalom, háborús traumák*. Budapest. (Megjelenés alatt.)
- Thirring Gusztáv 1935: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben*. I–II. kötet. (Statistikai Közlemények 70.) Budapest.
- Ungár Richárd 2002: *Dob utcai mesék. Humoreszkek és novellák*. Budapest.
- Ungár Richárd 2006: *Új mesék a Dob utcából. Humoros történetek*. Budapest.
- Valló Judit 2010: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások az 1930-as évek Budapestjén. *Korall* (11.) 40. 84–113.
- Valló Judit 2011: Belbudai modern bérházak és lakóik az 1930-as években. In: Szvoboda Dománszki Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából XXXV*. Budapest, 279–306.
- Valló Judit 2013: *Képzelt Csikágó*. Budapest.
- Veres András: Magyar-zsidó irodalom: definíciós kísérlet. In: Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar zsidó irodalom létformáiról*. Budapest, 37–50.
- Vörös Károly 2005: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, 40–57.
- Weisz Mandel Marianna 2010: *Mi lett volna, ha...?* Budapest.
- Zeke Gyula 1990: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tökéletes modernizáció korszakában (1867–1941). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Budapest, 162–184.
- Zsolt Béla 1936: *Polgári házasság*. Budapest.
- Zsolt Béla 1937: *A Wesselényi-utcai összeesküvés*. Budapest.

Kunt Gergely

„Akkor költözünk. Egy nagy háromszobásba.”

*Egy család lakásszerzési stratégiái egy pesti bérházban a II. világháborútól a forradalomig**

A lakhatási viszonyokat történeti kontextusban vizsgáló tanulmányok főként magánszemélyek által a hatóságokhoz intézett hivatalos dokumentumokra vagy különféle állami szervek által kibocsátott iratokra támaszkodnak.¹ Csak ritkán használnak privát forrásokat: naplókat, leveleket, visszaemlékezéseket.² Pedig ezek segítségével a hatóságokhoz fordulók motivációja mögé lehetne tekinteni, és fel lehetne tárni azt a mentális kontextust, amelyben a beadványok mögött meghúzódó igények, vágyak, félelmek formálódnak, amelyeket döntően az egyén világképe,³ azon belül is a társadalomképe határoz meg. Társadalomkép alatt azt értem, ahogy egy-egy konkrét személy észleli és elképzei azt az emberi közösséget, amelyben él. A társadalomkép természetesen magában foglal sztereotípiákat, előítéleteket és indikátorokat is, azaz a sztereotípiaképzés alapjául szolgáló jelet-jelzéseket.⁴ A három legfontosabb indikátor (a test, a viselkedés és a ruházat) mellett kétségtelenül lényeges a lakhely, a lakás és annak elhelyezkedése a település szövetében. Ezek alapján az emberek a társadalom általuk elképzelt rendjében elhelyezik, és bizonyos tulajdonságokkal felruhazzák annak lakóját, illetve vélt lakhatási viszonyokat társítanak hozzá. A kategorizálás e folyamata többnyire anélkül megy végbe, hogy a lakásba beléptek volna, vagy magáról a lakhelyről

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2–11–1–2012–0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Nagy 2004, 2013; Horváth 2009; Szűts 2010, 2012.

² Interjúk és önéletírások leggyakrabban a „lakásút” vizsgálata kapcsán jelennek meg forrásként: Majtényi 2000, 2002; Tóth 2004. Gobbi Hilda önéletírását és leveleit Valló Judit vizsgálta, ezek segítségével villantva fel egy garzonbérlet képét: Valló 2010.

³ Charles Taylor szerint a társadalmi képzet azt jelenti, „ahogyan a köznapi emberek »elképzelik« társadalmi környezetüket, ami gyakran nem is fogalmazódik meg elméleti terminusokban, mivel az imaginációt képek, történetek és legendák hordozzák” (Taylor 2008: 50). A továbbiakban világképnek nevezem az elsajátított társadalmi képzeteknek a személyre jellemző rendezettségét és összefüggérendszerét, amelyre támaszkodva az egyén számára érthetővé válik az őt körülvevő környezet. A világkép tartalmazza az önmeghatározásokat, azaz (vallási, nemzeti, nemi) identitásokat és a (viselkedési) normákra, politikai értékrendekre vonatkozó képzeteket is, valamint a társadalomról alkotott mentális „térképet”, azaz társadalomképet.

⁴ A sztereotípiá- és előítélet-kutatásról bővebben: Allport 1999; Smith–Mackie 2002: 257–317; Csepeli: 2005: 478.

személyes tapasztalataik lennének. A privát források felhasználása arra adhat lehetőséget, hogy a lakhatással összefüggő vélekedéseket az egyének társadalomképének kontextusában helyezzük el, így értve meg az ezek által motivált cselekvéseket és viselkedéseket.

Az e tanulmány alapjául szolgáló kéziratos naplót a fent vázolt kontextusra támaszkodva elemzem. A lakhatással összefüggő képzetek részeként a lakhely és a társadalomkép összefüggéseit azért tárom fel, hogy rávilágítsak arra, egy család miért és milyen eszközökkel igyekezett nagyobb lakásba költözni.

A FORRÁSOK

2008 óta az országos és a helyi sajtón keresztül igyekszem olyan embereket megszólítani, akiknek a tulajdonában kiadatlan naplók vannak. Az újságcikkekhez mellékelt felhívások segítségével azóta több idős ember is megkeresett a kamaszkorában vezetett naplójával. Egyik hirdetésemre egy budapesti hölgy is jelentkezett, akit a későbbiekben „Molnár Judit”-nak nevezek.⁵ Először a már elhunyt nővére – „Molnár Margit” –, később pedig a saját maga által írt naplófüzeteket bocsátotta a rendelkezésemre. A két testvér összesen több mint húszfüzetnyi naplót írt, ez az igen terjedelmes anyag adja a jelen tanulmány forrásbázisát. Az eredeti corpus minden bizonnyal ennél is hosszabb volt. A Molnár Judittal folytatott egyik beszélgetésem során derült ki, hogy Margit 2001-ben bekövetkezett halála előtt egy öregotthonban naplóját tüzetesen újraolvasta és bizonyos részeket végleg törölt. Volt, ahol néhány sort kivágott ollóval, vagy egy-egy oldalt tépett ki, máskor pedig egész füzeteket semmisített meg.⁶ Így bizonyos esetekben az egyes bejegyzések dátuma csak hozzávetőlegesen állapítható meg. Judit pedig az ötvenes évek első felében egy esetleges házkutatástól tartva semmisítette meg néhány naplófüzetét.

A testvérpár római katolikus családban nőtt fel. A lányok édesapja műszaki felügyelőként dolgozott a fővárosi elektromos műveknél, édesanyjuk háztartásbeli volt. Margit 1927-ben született, középfokú tanulmányait egy római katolikus leánygimnáziumban, majd pedig egy ipari leány-középiskolában végezte. Az érettségit követően a Pedagógiai Főiskolára járt angol–magyar szakra egy tanéven keresztül, azonban azt túlságosan nehéznek találta, ezért azt később az óvónőképzővel cserélte fel. Nyugdíjas koráig óvónőként dolgozott.

Húga, Judit 1934-ben született, római katolikus polgári leányiskolába járt, majd közgazdasági technikumot végzett. 1956-ban statisztikusként dolgozott egy budapesti gyárban.⁷

⁵ Ez egy teljesen fiktív név, amely kezdőbetűit tekintve sem egyezik meg az eredetivel.

⁶ Interjú Molnár Judittal, 2011. május 18.

⁷ A naplóíró azonosíthatatlansága érdekében azért nem jelölöm meg a későbbi foglalkozását, mert az rendkívül specifikus volt, így könnyen azonosíthatóvá teszi.

Margit 1940-ben, tizennégy évesen kezdett el naplót vezetni, és 1949-ben hagyta abba az írást, összesen 14 füzet maradt fenn tőle. A naplóját haláláig a családból senki nem olvashatta, de az egész család tudott a létezésükről. Példáját követve kilencévesen, 1943-ban kezdett el Judit is naplót írni, az ő hétfüzetnyi feljegyzéseinek 1957-ig tartó részét használhattam fel. A fenti áttekintésből úgy tűnhet, hogy a számos világtörténelmi és privát eseménynek a két naplóból két olvasatát láthatjuk. Ez azonban mégis igen ritka, hiszen Judit tízéves kora környékén írt feljegyzései meglehetősen rövidek. Nővére huszonkét évesen pedig akkor hagyott fel a naplóírással, amikor Judit tizenöt évesen egyre részletesebb feljegyzéseket kezdett írni.

EGY PESTI BÉRHÁZ

Amikor a Molnár lányok a világháború alatt elkezdtek naplót írni, a család egy háromemeletes pesti bérházban lakott, amelyet szántszándékkal nem fogok megnevezni, sem pedig közelebbről leírni, mert Judit a mai napig ennek a bérháznak az egyik lakásában él. 1936-ban költöztek ide, amikor Margit kilenc-, húga pedig kétéves volt. Ezt megelőzően az ekkor már csak nyaralóként funkcionáló rákoscsabai házukban laktak, amelyet még Margit születésekor vettek, mert a kislány szívbeteg volt, s orvosi tanácsra kiköltöztek a fővárosból a szülők.⁸

Az 1941-es népszámlálás lakásívei szerint a bérházban összesen 19 család lakott.⁹ Az egyes családok vagyoni helyzetét egyértelműen jelzi, hogy mekkora lakbért fizettek. A havi összegbe nem számított bele a „rezi”, azaz a ház-mesterpénz, a szemétpénz, a liftdíj, a központi fűtés és a melegvíz-szolgáltatás. A háromemeletes bérházban 600 és 1700 pengő körül mozogtak a bérleti díjak 1941-ben. A legkisebb lakásban a házmester lakott, aki gépész és lakatossegéd volt, ám ő nem fizetett bérleti díjat.¹⁰ Lakása két, a bérház belső udvarára néző szobából állt a földszinten, s csupán egy konyha egészítette ki. Hasonlóan két szobával rendelkező lakás ezen kívül még hat volt a bérházban, amelyek azonban nagyban eltértek a házfelügyelőétől.

Hasonló szobaszámú lakásban élt egy pénzügyminisztériumi számviteli főtanácsos, egy leánygimnáziumi tanár és egy „Hangya”-tisztviselő, valamint egy műszaki felügyelő a családjával. Mindannyiuk lakásának éves lakbére 800 és 900 pengő között mozgott.

A kétszobás lakások közül a legnagyobb bérleti díjat – 1100–1250 pengőt – egy dobozkészítő és egy nyugalmazott MÁV műszaki főtanácsos fizette. Az ő lakásaiban már volt cselédszoba, sőt hall, konyha, éléskamra, előszoba és

⁸ Interjú Molnár Judittal, 2012. január 26.

⁹ BFL IV.1419.j. (A naplóíró családjának azonosíthatatlansága érdekében nem jelölöm meg pontosabban.)

¹⁰ Az adóalapul szolgáló eszmei bérérték évi 600 pengő volt (BFL IV.1419.j.).

fürdőszoba is. Ugyanekkora összegért már háromszobás lakást is lehetett bérelni, bár ahhoz nem tartozott cselédszoba, csak cselédfülke.

A polgári lakáseszménynek¹¹ megfelelően a bérház legtöbb lakása háromszobás volt. Ilyenekben kilenc család élt, többnyire állami intézmények szolgálatában álló családfőkkel, így akadt köztük árvaszéki ülnök és nyugalmazott postafőellenőr, illetve egy hadnagy is. Több felsőfokú végzettséggel rendelkező is lakott ilyen nagyságú lakásokban: műegyetemi tanársegéd, MÁV-mérnök és orvos. A három szobát bírók másik rétegét a vállalkozók alkották: Valkó Károly drogériatulajdonos, aki 1500 pengőt fizetett évente, ahogy Kovács Ferenc puskaműves is, azonban utóbbi lakásához nem volt cselédszoba.¹² A háromszobás lakások éves lakbére 1250 és 1600 pengő között mozgott. Négyszobás lakás csupán három volt, ezek mindegyikéhez cselédszoba, konyha, előszoba, éléskamra és fürdőszoba tartozott, bérleti díjuk 1500 és 1800 pengő között mozgott. A négyszobás lakásokat egy rendőrfőkapitány-helyettes, egy nyugalmazott MÁV-főfelügyelő, valamint egy nyugalmazott tüzérezredes elvált felesége bérelte.

A lépcsőn vagy a liften felérve az első emeletre a 10. szám alatt található kétszobás lakásban lakott a Molnár család. Lakbérként az apa bevallása szerint 840 pengőt fizettek. Lakásuk két, parkettás szobájának ablakai a bérház belső udvarára néztek. Távbeszélőjük nem volt, de elektroncsöves, azaz lámpás rádiójuk igen. A szobákon kívül kiegészítő helyiségek is voltak a lakásban, amelyek emelték annak komfortját: előszoba, éléskamra, fürdőszoba és konyha. A lakásban víz, gáz, villany volt, a tisztálkodáshoz széntüzelésű fürdőszobakályha szolgáltatta a meleg vizet, a WC vízőblítéses volt. A konyha gáztűzhelyén többnyire az édesanya főzött, ritkábban a cseléd. Külön pincerész is járt a lakáshoz, amelynek különösen a főváros ostroma alatt vették nagy hasznát. Háztartási alkalmazottjuk egy római katolikus sváb lány volt, aki a cselédfülkében volt kénytelen magát meghúzni. Ő hat évvel volt idősebb Margitnál.

Ezen az emeleten még négy család élt, akik közül a naplók alapján a két közvetlen szomszédra érdemes kitérni bővebben. Molnárékkal szemben az izraelita Valkó, közvetlenül mellettük pedig a római katolikus Kovács család lakott. Valkó Károly tulajdonosa volt a család drogériájának, amelyet 1913. november 26-án jegyezték be egyéni cégként a fővárosban.¹³ A vállalkozás családi kereteit jelzi, hogy minden családtag itt dolgozott.¹⁴ A felesége az illatszereket állította elő, „drogistamester” volt a férje bevallása szerint. Feltehetőleg itt dolgozott lányuk,

¹¹ Gyáni 1999: 153.

¹² A szomszédok neve is teljes mértékben fiktív.

¹³ BFL VII.2.e. (A naplóról lakhelyének azonosíthatatlansága érdekében nem jelölöm meg pontosabban.) A céget 1913-ban alapította Valkó Zoltán tulajdonos és Valkó Károly, utóbbinak csak önálló cégvezetői jogosultsága volt. A pontos rokoni kapcsolatot nem sikerült kettejük között feltérképezni, de minden bizonnyal közeli rokonságban lehettek, mert a cégbírósági iratok szerint azonos lakhelyen laktak. Egy évvel később, huszonkilenc évesen már Károly szerezte meg teljes egészében az üzlet céghasználati és -birtokosi jogát, Zoltán hozzájárulásával.

¹⁴ BFL IV.1419.j.

Valkó Lili is „drogistanoncként”.¹⁵ Ő öt évvel volt idősebb, mint a naplóíró Margit a szomszédban, 1922-ben látta meg a napvilágot.¹⁶ Háromszobás lakásukat egy római katolikus háztartási alkalmazott tartotta rendben, aki a cselédszobában lakott. 1936 augusztusában költöztek be lakásukba, két hónappal előbb, mint a szomszédos Molnár család. Korábban az üzletüktől viszonylag távolabb, a Népszínház utcában laktak. Költözésüket nyilván az is motiválta, hogy közelebb kerüljenek a drogériájukhoz, amely egy közeli bérházban volt.

A Kovács családban a családfő puskaműves volt, megélhetésüket a fegyverés lőszerkereskedésük biztosította, amelyet 1922-ben alapított Kovács Ferenc. Az 1941-es adatok szerint itt dolgozott a két¹⁷ fiuk közül az idősebbik Zoltán is, aki ugyancsak apja szakmáját űzte. A fiatalabbik fiú, Ferenc kereskedősegéd volt egy textilüzletben. A lakásív felvételekor már majdnem tíz éve laktak a bérházban. Nem véletlen azonban, hogy a szomszéd kamaszlányok naplóiban egyáltalán nem szerepelnek, hiszen a fiúk ekkor már húszas éveik második felében jártak. Akárcsak a szomszédos vállalkozócsaládnál, Kovácséknál is három parketázott szoba volt, azonban Valkóék lakásával ellentétben Kovácsék ablakai egy fákkal szegélyezett utcára néztek. Ugyancsak tartozott a lakáshoz cselédfülke, konyha, előszoba, éléskamra és fürdőszoba.

A lakásívek szerint tehát Molnárék kétszobás lakása az egyik legolcsóbb volt a bérházban. Lakásuk méretére, mint róluk árulkodó indikátorra, úgy tekintetek, hogy az nem egyezik meg a társadalmi identitásukkal, ugyanis Margit naplója szerint magukat úri családként határozták meg. Az úri önbesorolásuk alapja a viselkedés, az általuk helyesnek képzelt magatartási normák betartása és bizonyos fogyasztási javak (így a lakás) birtoklása volt. Margit naplója szerint családjukat a közvetlen környezetük is úrinnak tartotta. Így a boltos, akitől a háborús élelmiszerhiány idején a disznóhúst kapták, a viselkedése alapján úriasszonyként határozta meg az édesanyjukat, más vevők magatartásával állítva azt szembe: „igen finom, csendes úriasszony, nem veszekszik, kiabál”.¹⁸ Az egyének világképét a politikai rendszerváltozások érintetlenül hagyták, így Margit társadalmi identitása sem változott meg 1945 után. Amikor az úrinnak, azaz általa ideálisnak képzelt viselkedési normák ellen vétett, akkor önmagát mint illetlent korholta a naplójában:

„Egész testemben remegtem és csúf jelzőkkel tiszteltem meg. [...] Igazán nem úrilányhoz való, ahogy én viselkedtem és az egészet őszintén megbántam.”¹⁹

¹⁵ BFL IV.1419.j. A lakásív csak a pillanatnyilag jelen lévőket rögzítette, így Valkó Lilinek lehetnek testvérei, akik már nem laktak otthon.

¹⁶ BFL IV.1419.j.

¹⁷ Margit naplója szerint a Kovács családnak valójában három fia volt, azonban a lakásíven csak kettő szerepel, hiszen a harmadik nem a szülőkkel lakott.

¹⁸ Molnár Margit: 3. füzet, 1941. december 24. (A naplóbejegyzéseket az eredeti helyesírással közlöm.)

¹⁹ Molnár Margit: 20. füzet, 1948. december 3.

A család társadalmi identitásával a bérelt kétszobás, belső udvarra néző lakás nem volt összeegyeztethető. Ráadásul a mindennapokban igen szűkösen is bizonyult, hiszen abban négyen laktak, a szülők a két gyermekkel, s amikor cselédet tartottak, például 1941-ben, még zsúfoltabbá vált.²⁰ A családfő azon szándékával, hogy az általuk sanyarúként megélt helyzetben változtasson, az egész család azonosult. Az apa a napló szerint lakáscserében gondolkozott, olyan módon, hogy egy nagyobb lakásért egy kisebbet adott volna kompenzáció nélkül. Az ebből adódó aránytalanság azonban jelentősen beszűkítette azoknak a bérlőknek a körét, akik részt vettek volna a jogügyletben. A hátrányok miatt csak olyan bérlőt szólíthatott meg ezzel az ajánlattal, aki – anyagilag, törvény által vagy érzelmileg – kiszolgáltatott helyzetben volt, így az előnytelen üzletbe akarva, nem akarva is beleegyezett.

A Molnár család társadalomról alkotott képzeletében alapjaiban határozta meg, hogy ezt a célt milyen eszközökkel tartották megvalósíthatónak. Így a következő részben Margit naplóján keresztül a család társadalomképének mozgatórugóit mutatom be, majd pedig rátérek arra, hogy a II. világháború és a forradalom között milyen stratégiákkal igyekeztek nagyobb lakást szerezni.

BÉRHÁZ ÉS TÁRSADALOMKÉP

A kamaszkorban írt naplójuk alapján Margit és Judit világméretű alapjaiban meghatározta a családi szocializáció és legfőképpen az a bérház, ahol laktak. A társadalmat úgy képelték el, hogy a szegény keresztény magyarokat az általuk gazdagnak és nem magyarnak tekintett zsidók elnyomják. Margit bipoláris társadalomképe, amely a szegény saját csoportot szembeállította a gazdag idegenekkel, alapvetően a bérház lakásainak szerinte egyenlőtlen eloszlásán alapult.²¹ Tapasztalata sztereotip értelmezése szerint ugyanis náluk a bérházban lakó zsidó családok nagyobb bérleménnyel bírtak. Ez pedig előítéleteit hitelesítette.

Margit későbbiekben részletesen bemutatandó képzetének valóságmagja pontosan feltárható a lakásívek segítségével, ha a ház lakbéreinek és lakásméreteinek az eloszlását a felekezeti hovatartozással vetjük össze. Szinte csak keresztények laktak a bérházban, túlnyomórészt római katolikusok, mint Margit és családja, vagy mint puskaműves szomszédjuk. Ha a bérház három legtehetősebb bérlőjének felekezeti hovatartozását nézzük, abban már a protestánsok domináltak. A legdrágább, évi 1800 pengős bérlemény egy nyugalmazott tüzérezredes római katolikus elvált nevének volt. Az 1941-es lakásívek szerint izraelita vallású csupán két család volt a bérházban. A második emeleten lakók az egy szinttel alattuk lakó Margit naplójában soha nem szerepelnek. Annál többet foglalkozik azonban

²⁰ A későbbiekben a családok létszáma minden esetben a cselédek nélkül értendő.

²¹ A lakbért tekintve a házban eléggé periferikus helyzetű volt, a házmestert nem számítva csupán egy családfő fizetett náluk kevesebbet. 18-ból 14 lakó fizetett évi ezer pengőt vagy afölötti összeget. Viszont 1500 pengő felett csak a már említett három fő fizetett.

a másik izraelita családdal, Valkóékkal, akik velük szemben laktak. Mindkét izraelita család hámszobás lakásban élt, amely azonban nem tartozott a maga 1400, illetve 1500 pengős évi bérleti díjával a legdrágábbak közé. Otthonaikat keresztény cselédek tartották rendben. Összességében tehát, mint az előítéletek esetében általában, Margit képzetét sem támasztották alá tények, amelyeknek szerepe úgyszólván csekély, hiszen a társadalomképekben nem a valóság, hanem annak egyéni értelmezése az, amely döntő jelentőségű. Ezt a képzetet Margit a családi szocializáció részeként sajátította el, vagyis szülei is osztoztak benne.

Margit naplójában a ház lakói közül a Valkó család szerepel a legtöbbet, többnyire negatív előjellel. Elsőként abban a bejegyzésében tűnnek fel, amelyben eredetileg moziélményéről szeretett volna írni, s csak egy újabb megaláztatásként megélt szituáció ürügyén bonyolódott bele hosszasan a zsidókról alkotott véleményének lejegyzésébe.

„No a zsidókról még egy pár szót. Mondanom sem kell, hogy ez dögvész van Pesten, hogy a szél fújja el őket a szaharába. Ha zsidóünnep van, a Körúton alig van egyikét bolt nyitva. Annyi kampós orrú Grün Svarc és Grünhut, hogy el lehetne rekeszteni velük a Dunát. Meg is mondták a német katonának, hogy ez nem Budapest hanem Jud[a]pest. Szörnyű bosszantó, nekik mindenre telik mindenre. Kávéházban, strandon, csak ők, a nagy ők vannak. Azt mondják, ha vége a háborúnak, Hitler itt is rendet teremt a zsidók között. Nem kell mást megemlítenem, csak azt, hogy mellettünk a Valkóék. Nana... Hát kérem szépen felvilágosítást nyújtottam a pillanatnyi helyzetről, mely nem éppen rózsás, elkezérésre nincs okunk, mert éhen nem halunk, le sem rongyosodunk és élünk. [...] Hanem én ugyan jól belemelegtem az írásba.”²²

Az ekkor született bejegyzésébe minden ellenszenvét kiöntötte a naplóíró. A Szaharára, illetve a Duna zsidókkal történő elrekesztésére való utalása azonban egyértelműen jelzi, úgy vélte, hogy valamilyen módon a fővárosnak meg kellene zsidó lakóitól szabadulnia. Számára a keresztények kiszolgáltatottságának a legfőbb bizonyítéka a fogyasztás lehetőségeinek beszűkülése volt. Sztereotípiáiban a zsidókat mind gazdagnak, tehetősnek látta, ellentétben a szegény és kiszolgáltatott saját csoporttal (keresztény magyarok). A család fogyasztási szokásairól s anyagi korlátairól sokat elárul, hogy a kávéházakat és strandokat a zsidókhoz kötötte. Margit – vagy anyagi okból, vagy pedig a vélt társadalmi térhasználat betartása miatt – a naplója alapján nem járt sem kávéházban, sem pedig strandon.²³ A családi beszélgetésekből, a sajtó híreiből, vagy talán a közlebről meg nem nevezett német katonáktól értesülhetett a náci Németország zsidóellenes intézkedéseiről, amelyekkel bizonyára egyetértett. Hiszen a németekkel példálózott a naplójában, mert saját sztereotíp tapasztalatai is megerősítették, hogy a főváros szinte csak zsidóként azonosítottakból áll, s a saját csoport

²² Molnár Margit: 2. füzet, 1941. július 3.

²³ A családi fotóalbum tanúsága szerint inkább a Rákos patakban fürödtek a gyerekek, ha a rákoscsabai nyaralóban tartózkodtak.

tagjai kisebbségben vannak. Jól kifejezi ezt a német katonáktól hallott Judapest kifejezés átvétele is.

A németek kijelentésének hitelességét elsősorban az erősítette meg, hogy a legközvetlenebb környezetében – azaz a bérházban is – alátámasztva látta a zsidók gazdagságát. Ennek bizonyítékeként házbéli szomszédjukra, Valkóékra utalt. Ők „egy személyben” jelenítették meg számára a „zsidókat”, hiszen csak velük volt érdemi, mindennapi kapcsolata. E tapasztalatait vetítette ki és általánosította az egész zsidóságra. A Margit társadalomképében szerepet játszó antiszemitizmus a családi szocializáció hozadéka, de ennek megerősítésében a lakókörnyezet, ahol felnőtt, hasonlóan fontos volt. Amint erre korábban rámutattam, e felekezeti, társadalmi és vagyoni szempontból heterogén lakóközösség előítéleteken keresztül olvasata kézzelfogható bizonyítékként is szolgált az előítéletei alátámasztására. Ez pedig alapvetően befolyásolta azt, mely szomszédjuktól igyekeztek lakást szerezni.

LAKÁSSZERZÉS A HÁBORÚ ALATT

A naplók szerint lakószintjükön, vagyis az első emeleten voltak a legaktívabbak a szomszédügyi kapcsolataik. A hétköznapiakban – amennyire a naplókából ez rekonstruálható – felületes ismerősi viszonyban állt egymással a római katolikus Molnár és az izraelita Valkó család. A gyermekek nem, sokkal inkább a szülők tartották a kapcsolatot egymással.

Margithoz 1944 nyarán a fővárosi információk csak többszörös áttétellel jutottak el, mivel a két gyermek és édesanyjuk a rákoscsabai nyaralóban élt, biztonságos távolságban a bombázott fővárostól. Ekkor csak a dolgozó családfő és a család lakott a kétszobás bérházi lakásukban. Apjuk néha hétvégenként meglátogatta családját vagy felhívta telefonon őket. Margit tehát csak édesapjától és a szomszédaitól értesülhetett a bérházban történekről.²⁴ Így a naplójának ekkor született bejegyzései a családnak az eseményekkel kapcsolatos véleményét is visszatükrözik, amelyet megerősíthettek a gyermek korábbi emlékei. Margit némi kárörömmel szemlélte 1944 nyarán a zsidó család tönkremenetelét és anyagi ellehetetlenülését.

„Képzeld, otthon a Valkóék lakásában 3 zsidó család lakik. Múltkor Valkóné nagy hangon kijelentette, hogy 1 személynek kell egy szoba. Most cirka 18-an laknak a 3 szobában. Ugye, hogy jön még a kutyára dér?! Most majd viselheti büszkén az ezer pengős nerceket meg bundákat. Az üzletet is be kellett zárniuk, az élelmiszereket vissza kell adni, a vagyont be kell szolgáltatni.”²⁵

²⁴ A ház egyes, közelebbiről nem azonosítható tagjaival álltak levelezésben Rákoscsabáról.

²⁵ Molnár Margit: 5. füzet, 1944. április 27. Ezt egy bizonyos közelebbiről nem azonosítható Maca néni írta nekik levélben, bizonyára a bérházukból.

A szobaszámra vonatkozó megjegyzést érdemes kiemelni, hiszen annak hangsúlyozását kimondatlanul is lenézésként értelmezte a naplóíró. Valószínűleg Valkóné is tisztában volt azzal, hogy a Molnár családban egy szobára két fő jutott, az általa és a Molnárék által is ideálisnak talált lakhatási viszonyokkal ellentétben. Ez mélyen sértette Margitot és egész családját, s olvasatuk csak alátámasztotta bennük a zsidókról élő képzeteket.

Csak egy későbbi bejegyzéséből derül ki, hogy a kijelentés megközelítőleg mikor és milyen kontextusban hangzott el. 1943-ban a Molnár család azt ajánlotta Valkóéknek, akik csak hárman laktak lakásukban, hogy cseréljenek lakást, s ekkor hangzott el a fenti érv Valkóné szájából, amellyel elutasította a kérést. Az elektromos műveknél dolgozó apa talán a családja nagyobb létszámával érvelt. A naplóból úgy tűnik, hogy nem hivatkozott a zsidótörvényekre, s nem érezte a diszkriminációt a Valkó családdal. De a törvények által zsidónak minősítettek helyzetére mint a kiszolgáltatottság egyik faktorára tekintett a családfő. Erre építve más hasonló helyzetűeknél is próbálkoztak csereajánlattal, amivel azonban a ház kereszténynek minősített lakóit soha nem keresték meg. A naplók alapján ilyen ajánlatot csak a zsidótörvények által sújtottaknak tettek, bízva abban, hogy labilis helyzetük miatt könnyebben belemennek a hátrányos alkuba.

1944. május közepén a rákoscsabai nyaralójukból egy rövid látogatás erejéig tért vissza Margit a fővárosi lakásukba:

„Olyan utálatos Pest és a lakásunk, hogy csoda. Jaj, ha vége lesz a háborúnak – ? – gyönyörű lakásba megyünk lakni, mert ez a mostani undok. Alig férünk el benne és mindig ég a villany.²⁶ Pedig már hét éve itt lakunk. Beszéltünk Valkónéval. Mikor kértük, hogy adja oda a lakást, cseréljünk, mert ők hárman laknak a hatalmas három szobás lakásban (zsidó). Azt felelte méltatlankodva, hogy egy személynek igazán kell egy szoba²⁷ (mi négyen lakunk két szűk szobában). Most? Tudod mi történt? Három névtábla van az ajtajukban. Három család lakik a lakásukban. Jól van, nagyon jól. Jön még kutyára dér. Ugye. Meg a tanácsosék.²⁸ Most derült ki,²⁹ hogy zsidók. Tőlük is kértük, hogy cseréljenek, nem kell nekik olyan nagy lakás, hát persze nem

²⁶ A lakásuk ablakai a bérház belső udvarára néztek, s az első emeletre nem sütött be a nap nyáron sem.

²⁷ Arról már volt szó, hogy Valkóéknek és Molnáréknak volt cselédjük 1941-ben. Hogy 1944-ben tartottak-e alkalmazottat, azt nem tudni, ám ez bizonyos szempontból mellékes is, hiszen egy korábbi vitát említ a lány a naplójában. Az egyértelmű, hogy Valkóné, akárcsak Margit, nem sorolta a cselédeket a családhoz s a bérlemény lakóihoz. Ezt jelzi, hogy a naplójában a lány négy személyből, a szomszéd pedig három főből álló családokat említett.

²⁸ Nem tudni, hogy itt Margit a bérház mely családjára utalt a naplójában. A foglalkozás pontos megnevezése az azonosításhoz azért nem elégséges, mert az 1941-es lakásívek szerint három bérlő is a tanácsosi „rangot” viselte. Egyikőjük nyugalmazott MÁV műszaki főtanácsos volt, a másik a „MÁV által szolgálattételre berendelt műszaki tanácsos, mérnök” megjelölést használta, a harmadik pedig pénzügyminiszteri számviteli főtanácsos volt. 1941-ben közülük kettő volt római katolikus, egy pedig református (BFL IV.1419.j.).

²⁹ Kérdés, hogy a „most” időhatározó pontosan mikorra utal a bejegyzésben. Az, hogy időrendben először azt említette Margit, hogy a szomszédok a zsidótörvények alapján zsidónak minősülnek,

cseréltek, most elvették tőlük a lakást, bombakárosult lakik benne, ők meg a Király utcában egy szobás lakásban szűkölködnek valami heten. Jön kutyára dér.³⁰

Mivel a két szomszédtól – Valkóéktól és a közelebbről nem azonosítható tanácsoséktól is – hasonló elutasító reakció érkezett az őket hátrányosan érintő ajánlatra, a csillagos házakba való kényszerköltöztetésüket a gazdag zsidók megérdemelt büntetéseként fogta fel Margit. Úgy vélte, ez hosszú távon az ő érdekeiknek kedvez, és az általa ideálisnak képzelt társadalmi rendet állítja helyre.³¹

A Molnár család nem kísérelte meg, hogy a zsidónak minősülő szomszédai lakását hivatalosan kiigényelje, hanem csupán személyes szomszédági viszonyokra próbáltak építeni. A személyes kapcsolatokon nyugvó érdekérvényesítésnek két fontos előnye lett volna Molnárék számára azon túlmenően, hogy nagyobb lakáshoz juthattak volna: ez egyfelől gyorsabb lett volna a formális ügyintézésnél, másfelől számukra biztosan kedvező eredménnyel zárult volna. A családfő talán azért bízott jobban az informális megállapodáson nyugvó lakáscserében, mint a szomszédok lakásainak hivatalos kiigénylésében, mert tudta, hogy annak sikerére kevés az esélyük. A „zsidó ingatlanok” nem közcélra szánt részét hivatalosan ugyanis a hadigondozottak, a sokgyermekes családok,³² illetve a bombakárosultak és a menekültek igényelheték ki 1944-ben nagyobb eséllyel. A Molnár család pedig a kedvezményezett csoportok egyikébe sem tartozott.

A személyes ismeretség, a laza, de állandó kapcsolattartás a szomszédos irigyelt Valkó családdal azonban mégis enyhítette és árnyalta Margit ellenszenvét (de csak velük kapcsolatban). Jelzi ezt a kérdés felmerülése, hogy a vagyonfosztás után: „Vajon miből élnek majd meg?”³³ A szomszédi viszony a legkritikusabb napokban sem volt nyíltan ellenséges, illusztrálja ezt, hogy Valkóné elbúcsúzott a családfőtől, amikor a csillagos házba „költöztek”. Ugyan nem hangoztaták a szomszédokra vonatkozó nézeteiket, de a családi szocializációs közeg 1944 nyarán mélyen át volt itatva ezzel a narratívával. Érdemes külön kiemelni, hogy a tizenhét éves Margit Valkóék „hatalmas 3 szobás” lakásáról írt, amely világképében a gazdagság és a jólét szinte soha el nem érhető szimbóluma volt, ennél nagyobbakat nem is szándékoztak szerezni maguknak. Négy- vagy ötszobás lakás megszerzése fel sem merült benne – még vágyként sem.³⁴

és csak azt követően tért rá arra, hogy lakáscsere-ajánlattal megkeresték őket, azt sejteti, hogy az új információ fontos szerepet játszott a csereajánlatban.

³⁰ Molnár Margit: 5. füzet, 1944. május 24. A lány számára ekkor azért volt egykori otthonuk különösen elhanyagolt és visszataszító, s azért szándékozott nagyobbat és szebbet birtokolni, mert a lakás szinte üresen állt, abból több bútort a nyaralóba szállítottak.

³¹ Sorainak lehetséges egy olyan olvasata is, hogy Margit úgy értelmezte a „költöztetést”, hogy a zsidók a nagy lakásaik miatt kényszerültek otthonaikat elhagyni, s hogyha kis lakásban laktak volna – amilyenben ők is laktak –, akkor ez nem következett volna be.

³² Lehotay 2012: 347.

³³ Molnár Margit: 5. füzet, 1944. április 27.

³⁴ A Molnár család feje nem csak a szomszédjukhoz képest érezte úgy, hogy szerény körülmények között él. Egy vita alkalmával összevetette öccse, illetve saját családja lakhatási viszonyait, és bár mindkét család kétszobás lakásban lakott, Margiték lakásában nem volt ebédlőbútor, zene-

Június végén a bérházban találkozott egymással Valkóné és a gyermekek édesapja, tőle hallotta Margit, hogy Valkóék lánya már nem munkásnőként,³⁵ hanem szobalányként dolgozik német tisztelnél.

„A Valkóné csak kiküzdötte, hogy jobb dolga legyen a lányának. Egész nap kint járhat az utcán, nincs kötött ideje, s mivel nagyon szép őzike lába van, fitos orra,³⁶ szép arca, s mivel 20 éves s mivel a német katonák sincsenek fából, hát a Lilikének bizony nagyon jó dolga lehet. A hatalmas dáma, akinek nem volt elég válla, ahová az ezüst rókákat felakassza, akinek naponta szállították a legfrissebb toaletteket, akinek kisujját se kellett megmozdítania, ő, a nagy nő, a doktorné nagyságos asszony szobalány. Most ugyancsak ugrálhat-bugrálhat, negédeskedhet a német katonák között. Persze azok tisztak, s ha a Lili akármennyire zsidó is, csak látják, hogy milyen intelligens nő. Gimnáziumot végzett, zongorázik, angolul, németül beszél. Valkóné ma dicsekedett el vele Apinak. Véletlenül találkoztak a házban.”³⁷

A zsidótörvények által sújtott, eredetileg illatszer-kereskedéssel foglalkozó család ezt előrelépésként értékelte, hiszen a lányuk már nem fizikai munkát végzett. Margit azonban teljes deklasszációsnak és erkölcsi züllésnek tekintette a szomszéd lány új alkalmaztatását. Sőt, a prostituálódás lehetőségét is felveti, amikor arra utal, hogy a „német katonák sincsenek fából”.³⁸ A lealacsonyító új munkakör ellenére nem teljesen egyoldalú az értékelése, amelybe némi gúny is vegyül, különösen akkor, amikor az irigyelt korábbi és az aktuális helyzetüket veti össze. A napló fenti bejegyzéséből úgy látszik, a szomszéd lány példaképként is állt Margit előtt szépségben és műveltségben. Ezt Valkó Lili a gimnázium elvégzésével, az idegennyelv-ismeretével is bizonyította. A naplóíró kamaszlány kommentárjában, ahogy korábban is említettem, a felnőttek értékrendje is tükröződik. Nemcsak a zsidók anyagi javaira, hanem műveltségükre is irigykedéssel tekintettek.

szekrény, világító bársekény. Margit azonban abban reménykedett, hogy hamarosan változni fog a helyzetük. „Most nekik sokkal tágasabb, nagyobb lakásuk van, mint nekünk. De nem baj, most Endre László megígérte, hogy augusztusra lehet válogatni a lakásokban. Akkor költözünk. Egy nagy háromszobásba. Csak már látnám” (Molnár Margit: 6. füzet, 1944. június 22.). A belügyi államtitkásra való utalás, a beléje vetett bizalom biztosan nem Margit saját elképzelése volt, ekkor is csupán a szülői érvelést visszhangozzák sorai. Egyértelmű, hogy Margit megjegyzései visszatükrözik a családfő világképét s a nagy lakásra vonatkozó várakozását, amellyel a gyermek is azonosult.

³⁵ A naplóban csupán gyári munkás megjelöléssel szerepel, hogy pontosan milyen munkát végzett, azt nem tudni.

³⁶ A „fitos” orr mint a szépség jele Margitnak a társadalomról alkotott képzetében kimondatlanul is szemben állt a kampós orral, amely számára a zsidók antropológiai indikátora volt. Az érettségizett szomszéd lány, Valkó Lili, akinek szerinte „fitos” orra volt, összességében számára nem zsidóként jelent meg. Margit számos alkalommal orr alapján kategorizálta az embereket zsidóként, illetve nem zsidóként. Erről bővebben: Gilman 1991.

³⁷ Molnár Margit: 6. füzet, 1944. június 30.

³⁸ Molnár Margit: 6. füzet, 1944. június 30.

Összességében elmondható, hogy a családfő tehát a személyes ismeretségén és a szomszédságon alapuló házon belüli kapcsolatrendszerét használta fel annak érdekében, hogy nagyobb lakáshoz jussanak. A zsidónak minősülő szomszédok csillagos házba való költözését azért szemlélték kárörömmel, mert abban a „gazdag zsidók” jogos megbüntetését látták („Jól van, nagyon jól. Jön még kutyára dér”). Margit naplója azt sejteti, Molnárék úgy vélték, hogy a csillagos házba való kényszerköltöztetésre nem került volna sor, hogyha a cserét elfogadták volna, mert akkor már szerényebb lakásuk lett volna.

A LAKÁSSZERZÉSI STRATÉGIA VÁLTOZATLANSÁGA A HÁBORÚT KÖVETŐEN

A fenti elemzésből egyértelmű, hogy a világháború alatt nem sikerült a Molnár családnak a bérházban nagyobb lakáshoz jutnia, hiába próbálták a zsidónak minősülő szomszédokkal szembeni diszkriminációt kihasználni. A nagyobb lakás iránti vágyukat azonban nem adták fel a későbbiekben sem, s alapjaiban nem változott a lakásszerzés módja sem. A háború befejezését követően is a bérházon belüli szomszédsági viszonyokra építve igyekeztek olyan családot találni, amely hajlandó az előnytelen cserére.

A naplóból úgy tűnik, a bérházban a szomszédok körében köztudott volt, hogy háromszobás lakást szeretnének. Talán erre a lakóközösségben meglévő tudásra vezethető vissza, hogy az ostrom után a másik szomszédjuk, a Kovács család 1945 késő nyarán cserét ajánlott számukra. Kovácsék egészen eddig nem jelentek meg a gyermekek naplóiban. Ebből csak az feltételezhető, hogy sokkal lazább kapcsolatban voltak egymással, illetve a mindennapokat átítató családi beszélgetésekben ők bizonyára nem szerepeltek.

A nagyobb lakás lehetősége olyan izgalomban tartotta az egész Molnár családot, hogy ritka kivételként mindkét lány beszámolt a naplójában erről. A tizenegy éves Judit így írt róla:

„Kovács néni azt mondta, hogy ő ebben a lakásban akar meghalni. És most olyan bánatos, mert nem láthatja többé azt a padlót, amelyen a Zoli járt, azt az ablakot amelyen a Zoli kinézett, azt a keretet amit a Zoli nézett, és ettől válik meg ilyen keservesen szegény. Mert a Zoli az ő legszebb fia volt és egy golyó eltalálta és meghalt. Budán fekszik.”³⁹

Judit naplója szerint 1945 nyarán a szomszéd puskaműves felesége többször járt a családnál, és utalt arra, hogy el szeretnék a lakást cserélni, azonban ezt az ajánlatot egészen addig nem vették komolyan, amíg nem a szomszéd családfőtől hallották. Ennek hatására az egyik közelebbiről nem azonosítható, de a lakáshi-

³⁹ Molnár Judit: 1. füzet, 1945. augusztus 7.

vatalban dolgozó ismerősükkel vették fel a kapcsolatot, aki nemcsak legépelte a cserét tartalmazó kérvényt, hanem az ügyintézésben is segített.

Ez az első alkalom, hogy Valkóék mellett Kovácsék is hosszabban feltűnnek Margit naplójában:

„[...] a szomszéd Kovács néni pár hete a fülünkbe ültette a bogarat, mi lenne, ha lakást cserélnénk. Anyival persze azóta rengeteget tervezgettük már, de azért cseppet se reméltük, hogy ez bekövetkeznék, mert a néni szavára nem lehet adni. Azóta többször is ájtott, nézegette a lakást, példálózgatott, kritizálta, hogy miért van itt a vízvezeték, miért van ott a villanyóra, mért ilyen pici a fürdőszoba, mért olyan nagy ez az ablak?! Persze ezekre nem lehetett felelni. A néni mindig többször jött át, néha ½ 12-kor ment haza éjszaka. Mindig féltünk a nénitől, mert sokat tud beszélni, na most meg mindig itt ül. Sokat sír, lehet szegényt sajnálni, mert béna a lába, alig tud menni, sohase megy sehova, egyedül unatkozik, örül, ha valakit megfoghat. Mindenki menekül előle a házban. A 3 szép fia közül az egyik Budán haslövést kapott az ostrom alatt, mikor vízért kiment és meghalt, szünet nélkül siratja az anyja. Egy hete aztán végre maga a Kovács bácsi szólt apunak, hogy tegyük meg a lépéseket, elcseréljük a lakást. Na mondhatom, mindnyájan majd kiugrottunk a bőrünkéből. Lehetséges ez? 10 éve szorongunk ebben a ronda kis lakásban, hála Istennek, hogy épségben maradt. Ó ha sikerülne, oly szép 3 szobás kis lakás a Kovácséké, nagy előszoba, csempés konyha, hatalmas kétszárnyú ajtó, fent faragással, az ablakok meg a szobák nem a sötét udvarra néznek, hanem a Z.⁴⁰ utcára, a szoba közepéről is a zöld fákra lehet látni, meg az égre. Pompás a levegő is, reggel rigó fütyül, éjjel a szobába világít a hold. Mindig erre vágyódtam. Az ember nem érzi úgy, hogy körengetegben lakik, mint a J.⁴¹ [Valkóék lakása erre az utcára és végredményben a szemközti bérházra nézett – K. G.] utcai oldalon.”⁴²

Margit fogalomhasználata azt sejteti, hogy a családot teljesen váratlanul érte Kovácsék lakásfelajánlása. Ez is azt bizonyítja, hogy a háború alatt a nem üldözött – tehát saját csoportjuk (a keresztény magyarok) tagjainak képzelt – szomszédokat nem kereste meg a családfő csereajánlattal.

A Kovács család nem szívesen döntött a számukra egyértelműen hátrányos csere mellett. Margit erről a következőképpen ír:

„A néni is csak azt siratja, hogy nem láthatja a csillagokat az ágyából ezentúl. Azért adták fejüket a cserére, mert ők csak ketten vannak, és albérlőkkel kellene vesződniük, hogy megmaradhassanak benne, a néni meg beteg és nem akar a lakókkal vesződni.”⁴³

⁴⁰ Fiktív rövidítés, nem egyezik meg az eredeti utcanév kezdőbetűjével.

⁴¹ Fiktív rövidítés, nem egyezik meg az eredeti utcanév kezdőbetűjével.

⁴² Molnár Margit: 8. füzet, 1945. július 31.

⁴³ Molnár Margit: 8. füzet, 1945. július 31.

1941-ben nem volt albérlőjük az idős szülőknek, hiszen a két felnőtt fiuk is velük lakott.⁴⁴ A háború befejezését követően már csak a két szülő élt a lakásban, a két kereső fiuk kiesésével a lakást már nem tudták fenntartani. Az albérlők tartása Kovácsék számára azért is lehetett különösen nehézkes, mert az idős feleség elefántkórban⁴⁵ szenvedett, így nem tudott járni.⁴⁶ Ahogy Judit is megemlíti, Kovács Zoltán Budapest ostroma során esett el. A fiatalabbik gyermek, Ferenc későbbi sorsáról nem tudni, csak annyit, hogy ekkor már nem a szüleinél lakott.

Kovácsék a kisebb lakásba bizonyos berendezési tárgyakat nem tudtak magukkal vinni, így az előszobában a mai napig ott függnek a szarvasagancsok és tróféák, amelyeket még az egykori bérlő, a fegyverkereskedő lőtt. A lakás szinte ugyanolyan nagy volt, mint amelyet a Valkó családtól szerettek volna megszerezni, ráadásul a fekvése kedvezőbb volt, hiszen nem egy másik bérházra, hanem egy fás utcára nézett. Ezért emelte ki a lakás fekvését Margit. Ezt Molnárék jelentős előnyként értékelték Valkóék lakásával szemben.

1945 szeptemberében még nem költöztek be az új lakásba, azonban már sajátjukként tekintettek rá:

„A lakás miatt még lankadatlanul tart a boldogságunk. Folyton tervezgetünk. Tegnap Apival átmentem, még jobban körülnézni és még jobban tetszik. – Olyan napfényes, levegős, tágas, oly szép. Milyen szép lesz, ha majd csinosan berendezzük.”⁴⁷

STRATÉGIÁK A LAKÁS MEGTARTÁSÁRA ÉS A TÁRSBÉRLŐK

Lehetséges, hogy Kovácsék, akik csak ketten éltek a háromszobás lakásban, már sejtették, hogy nagy lakásukat hosszú távon úgysem tarthatják meg. 1945 közepén már hallhattak az új lakáspolitiká formálódásáról és a Központi Lakáshivatal felállításáról is.⁴⁸ Így inkább maguk döntöttek a csere mellett, mintegy előremenekülve. Margit erről a következőképpen ír:

⁴⁴ Ez minden bizonnyal elég indok lehetett arra, hogy lakáscsere-ajánlattal ne próbálkozzon a Molnár család feje, hiszen valószínűleg figyelembe vette azt is, hányan laktak a lakásban, illetve az hány szobás volt. Ez pedig azt sejteti, hogy nemcsak a társadalomkép döntött, hanem más tényezőket (szobaszám, lakók száma) is mérlegelt a családfő. Bár Margit naplója konkrét csereajánlatokkal kapcsolatban a háború alatt csak olyan családokról tesz említést, amelyek zsidónak minősültek.

⁴⁵ Az *elephantiasis* a nyirokkeringés tartós akadályoztatása, a későbbiekben a kötőszövet felszaporodásával is járó, irreverzibilissé váló nyirok pangás okozta vizenyő. Főleg az alsó végtagok duzzadnak meg emiatt (olyanná válik a láb, mint az elefánt lába), s ez fertőzésekre is hajlamosít. A betegségre vonatkozó információért köszönettel tartozom Dr. Nyikes Máriának.

⁴⁶ Interjú Molnár Judittal, 2012. január 26.

⁴⁷ Molnár Margit: 8. füzet, 1945. szeptember 3.

⁴⁸ Nagy 2013: 59–62.

„Pénteken néhányan kellemetlen napra virradtak a házban. A kapu alatt kék színű íveket lebegtetett a szél s ez okozta az izgalmakat. A nagyobb lakásokból 1-2 szobát igénybevétele lefoglalt a lakáshivatal. Az intézkedést mindenki igazságtalannak tartja, s már mindenki írja is a fellebbezést. Lesz dolga a lakáshivatalnak, csak győzze. [...] De jókor történt a csere, most már Kovácsék lakását is lefoglalták volna. Azért van, aki megérdemli, hogy valakit betelepítsenek. Pl. Maca néni olyan felvágós, oly előkelő, hogy az felháborító. Ő, az öreg ura, meg édesanyja, 3-an ugyanolyan lakásban laktak, amilyenbe mi fogunk menni, s ő folyton azt mondja, hogy milyen kicsi ez a lakás, én mindig nagy lakásban laktam, mindig egymásba ütközünk. [...] S mi addig itt szorongunk a két kicsi szobában. Néha olyan tapintatlanok az emberek.”⁴⁹

Margit számára azért volt különösen sértő a kijelentés, mert abban a szomszédjuk az általuk nagyknak tartott – s számukra valójában elérhetetlen – háromszobás lakást is kicsinek tartotta.

Kétségtelen hátránya volt az új lakásnak, hogy nem a védett belső udvarra néztek az ablakai, ezért a harcok során a légnyomástól mind betörték. Üveg hiányában csak papírral voltak betakarva a keretek, így pedig az első tél rendkívül hideg volt. Az új lakásban a tél során a hálószobában zsúfolódott össze a család. Molnárék társadalmi státuszuk emelkedésének szimbólumaként tekintettek a háromszobás lakásra. Ennek nyilvános – azaz barátok és rokonok számára történő – bemutatására karácsonykor került sor, amikor kivételesen mind a három szobát befűtötték. Az első karácsonyról a vágyott lakásban hosszasan beszámolt naplójában Margit. A karácsonyfát, amely ezüstfenyő volt, az ebédelőben állították fel. Lejegyezte Margit az egyik vendég megjegyzését is a lakásra vonatkozólag: „Persze nem győzte bámulni a lakást, hogy milyen szép és folyton az ajtókat dicsérte, hogy olyan, mint a főúri lakásokban.”⁵⁰ A nagy belmagasságú, egymásba nyíló szobák és a kétszárnyas ajtók voltak azok, amelyek hatására a kastélyokra asszociált a látogató. Margit is különösen az ajtók iránt lelkesedett, amelyek a korábbi lakásukban csak egyszárnyúak voltak. A háromszobás lakás a későbbi naplóbejegyzésekben már úgy jelenik meg, mint az álmok megvalósulásának a helyszíne. Bánatosan jegyezte fel, amikor véget ért a karácsony, és újra csak egyetlen szobát fűtöttek: „3 kedves szép nap után be kellett csukni a tündérpalotát.”⁵¹

A sikeres cserét követően arra számítottak Molnárék, hogy szerencsésebb helyzetbe kerültek, mint a korábban ott lakó Kovács család. Valójában a helyzetük jóval instabilabbá vált. Hiszen amíg a korábbi lakásukban két fő jutott egy szobára, addig a háromszobás új lakásban szinte mindenkinek külön szobája lehetett. Ennek következtében azonban gyorsan a lakáshivatal látókörébe kerültek. Az 1945 boldog karácsonyát követő második héten már úgy tűnik, hogy az egész család megbánta a cserét.

⁴⁹ Molnár Margit: 8. füzet, 1945. szeptember 3.

⁵⁰ Molnár Margit: 9. füzet, 1946. január 1.

⁵¹ Molnár Margit: 9. füzet, 1946. január 1.

„Nagyon szomorúak vagyunk, mert baj van a lakás körül. A lakáshivatal kiutalt tőlünk egy szobát 3 férfinak. Fellebbeztünk, de elutasították és már háromszor itt voltak, be akartak költözni.”⁵²

Naplójában Margit azokat az érveket is felsorolta, amelyekre a fellebbezésük során hivatkoztak. Ebben az egyik legfontosabb volt, hogy a szobák egymásból nyíltak, így egyik sem volt külön megközelíthető. Margit arra is hivatkozott a naplójában, hogy a fürdőszobában és a WC-ben nincsen víz, így azzal számolt, hogy mind a heten a konyhában fognak mosakodni. Meg kell jegyezni, hogy sem a korábbi, sem pedig a későbbi naplóbejegyzéseiben egyáltalán nem jelenik meg a vízhiány problémaként. A családot valójában a következő aggasztotta: „És Api sokszor bent alszik a hivatalban. Lehetetlen helyzet lenne.”⁵³ Ez azt jelentette számukra, hogy a férfi társbérlettel éjszakára magára marad a Molnár család három nő tagja. Ezt a helyzetet pedig úgy értelmezték, hogy a családfő nélkül kiszolgáltatottak lennének.

Margit naplója szerint a társbérlet beköltöztetése elleni fellebbezésük sikerelenségét követően a család taktikát váltott. Ekkor már kész helyzet elé állították a lakáshivatalt, s különösen pedig a jövőendőbeli társbérletet. A lányok édesanyjának a testvérét, aki varrónő volt, beköltöztették a lakásba, így növelve meg a lakók számát. Ezzel párhuzamosan a lakáshivatalnál azt kérelmezték, hogy a már ott lakó rokonnak utalják ki a harmadik szobát. Az igény alátámasztása végett berendeztek a szobában egy műhelyt is számára. A család nem volt biztos benne, hogy ezzel a taktikával sikerül a hivatalt félrevezetni.

„Már ki is tettünk egy táblát, hogy fehéremű varroda van itt és a harmadik szobába beállítottunk két gépet, székekkel, anyagokat, meg szemüveget, ollót, centit tettünk, a földre szemetet szórtunk, mintha ott varrna valaki. Ha kijönnek vizsgálni, lássák, hogy az a műhely. Ha ezt is elutasítják, akkor karhatalommal beköltöznek. Elképzelni sem tudom, hogy a mi szép lakásunkban idegenek motoszkáljanak. Sohase laktunk idegenekkel. Úgy lebeg fölöttünk ez a lakásügy, mint egy légó, és úgy ül a kedélyünkön, mint a lidérc.[...] Api bánja, hogy lakást cseréltünk. Hány száz lakás van Pesten, sőt a házban is, ahol 3 szobában 2-3 személy lakik, és senki se bolygatja őket. Minket meg nem hagynak békén. Igazán nem tudom mi lesz.”⁵⁴

Ez a stratégia rövid távon sikerrel járt, így a Molnár család a későbbiekben két, míg az említett rokon egy szobában húzta meg magát. Ez viszont oda vezetett, hogy bár a szobák jóval tágasabbak voltak, mint az előző lakásban, ekkor is csupán kettő állt a rendelkezésükre. Bár teljesen más szituációban, de ugyanazokat a stratégiákat alkalmazták, amelyeket korábban a zsidónak minősülő szomszédoknál láttak a lakás megtartására. Ebben különösen fontos szerepe

⁵² Molnár Margit: 9. füzet, 1946. január 15.

⁵³ Molnár Margit: 9. füzet, 1946. január 15.

⁵⁴ Molnár Margit: 9. füzet, 1946. január 15.

volt a több névtábla kihelyezésének, ami a külvilág számára a lakás zsúfoltságát jelezte. Ezt korábban még kárörömmel említette meg Margit: „3 névtábla van az ajtajukban”.⁵⁵ A háború befejezése után már maguk is ugyanezt tették: „Már ki is tettünk egy táblát, hogy fehérenemű varroda van itt”.⁵⁶ Molnárék Valkóék korábban látott példáját követve igyekeztek a lakók számát beköltöztetéssel emelni.

A teljesen idegen társbérlőket azonban hosszú távon a fenti stratégia ellenére sem tudták elkerülni, mert a rokonuk szobáját a bérházban található egyik üzlet alkalmazottjának utalták ki később. A társbérlő család két szülőből és egy kisfiúból állt.

EGY LAKÁSBÓL TÖBB LAKÁS

Margit 1949-ben, huszonhárom évesen abbahagyta a naplóírást, hét évvel fiatalabb húga azonban tovább folytatta feljegyzéseit. A háromszobás lakás Molnárék által lakott két szobájában 1951-től csak hárman laktak, mert a lányok édesanyja meghalt. A két szoba különösen akkor vált kényelmetlenné, amikor Judit huszonkét évesen – az ötvenes évek közepén – összeházasodni készült az udvarlójával.

A lányok édesanyja háztartásbeliként dolgozott otthon, ez pedig alapvetően meghatározta, hogy Margit és Judit miként képzelte el a feleségre váró feladatokat. E szerint a nő ideális helye a privát szférában volt, és férje tartotta el. Az egyének világképének változatlanágát jelzi, hogy Judit az ötvenes évek közepén miként gondolkodott a nemi szerepekről és a házasságról. 1956 őszén függetlenségének és önállóságának szimbólumaként tekintett a saját lakásra, amelyet még az eljegyzés előtt szeretett volna biztosítani maguknak. Ez az álom azonban szöges ellentétben állt a valósággal, hiszen Judit az egyik budapesti gyárban statisztikusként dolgozott.

Judit és zongorajavításból és -hangolásból élő udvarlója két lehetőséget látott maguk előtt, hogy önálló lakáshoz vagy lakrészhez jussanak. Egyrészt nem államosított lakás megvételét, vagy pedig a háromszobás saját lakásuk egy részének leválasztását tervezték.

„Most megint lakást néztünk, mert már kibírhatatlan a helyzet. Tegnap találtam egyet, de egy öröklakás. Sajnos igazán nem lehet belőle semmi. Pedig szép helyen van Zuglóban. [...] Már annyiszor elképzelttem magamban az új lakást, a nyugodt életet, a szép otthont. Mert szép, szép ez a lakás most is, de olyan rideg a számunkra, olyan barátságatlan, napról napra fokozódik.”⁵⁷

⁵⁵ Molnár Margit: 5. füzet, 1944. május 24.

⁵⁶ Molnár Margit: 9. füzet, 1946. január 15.

⁵⁷ Molnár Judit: sorszám nélküli füzet, 1956. szeptember 26.

A több mint tíz évvel korábban (a háború befejezésének évében) cserélt lakás, amelyre a család egykor oly büszke volt, a társbérlők miatt egyre idege-
nebbé vált Judit számára, és elvesztette otthonosságát is.

A háromszobás lakás szépsége Judit szerint az egymásba nyíló szobákból
eredt, ennek ellenére elgondolkozott azon, hogy a két szobából két egyszobás
lakást alakítanak ki, ha másként nem sikerül saját lakáshoz jutniuk. Családtagjai-
val – így hajadon nővérel és édesapjával – nem szeretett volna együtt élni ifjú
házasként. Ezt olyan komolyan gondolta, hogy naplójában – amelyet nővére fel-
jegyzéseihez képest amúgy is számos illusztráció díszít – meg is tervezte egy saját
készítésű alaprajzon a lakásuk felosztását.

„Már nagyon megérett a dolog arra, hogy külön háztartásban éljünk Gizitól [a társ-
bérlő – K. G.]. Ezt olyan elképzelés alapján látjuk megvalósíthatónak, hogy mégis
leválasztjuk a lakást. Sajnos. Pisti azt mondta, hogy beszáll 10 000-rel. Borzasztó
jó fiú. A cselédszoba, konyha, spajz s az előszobából egy darab lenne az övék.
A 3. szoba, az előszoba darabja, a fürdő a miénk. A WC közös. Ez baj, de meg-
oldható. Nekem nagyon szimpatikus lenne, ha a szomszédok cselédszobáját meg
lehetne venni, akkor nekünk az lenne a konyha. Mert különben a mi – Pisti és én –
szobánkból kellene levenni egy darabot a konyhának. Nem lenne spájz sem. De egy
frizsiderrel meg lehetne oldani a dolgot. [...] Kifestetnénk az egész lakást.”⁵⁸

A leválasztás gondolata elsősorban azt szolgálta, hogy a Molnár család által
birtokolt két szobát teljesen elválasszák egymástól és különösen a harmadiktól,
amelyben a társbérlők éltek. A háromszobás lakás feldarabolásának gondolatától
azonban Juditnak fáj a szíve: „Végeredményben nem lenne egészen tönkretéve,
mert el lehetne bontani, ha valaha is arra kerülne a sor.”⁵⁹ A lakás feldarabolását
azonban elkerülhetetlennek látta:

„Oh, akármilyen módon is, de megszabadulunk tőlük. Valóban nagy öröm lenne
számunkra. Lassan nem lesz a házban olyan lakás, amelyből nincs leválasztva. Igaz?
Olyan rettenetes társaság, neveletlen, lusta, koszos, lompos mind a kettő [mármint
a társbérlő házaspár – K. G.].”⁶⁰

Azt, hogy az emberek az egyes „történelmi” eseményeket miként értékelik és
értelmezik, döntően a személyes érintettségük szabja meg. Nem kivétel ez alól
Judit sem, aki bár teljes mértékben támogatta az 1956-os forradalom célkitűzését
és az oroszok kiűzését, de annak eszközét, az utcai harcot elvetette. Ebben nem-
csak a személyes félelem, hanem a lakásállomány további romlása feletti aggodás
is szerepet játszott, hiszen akkor még kilátástalanabb lett volna önállósulásuk.

⁵⁸ Molnár Judit: sorszám nélküli füzet, 1956. október 1.

⁵⁹ Molnár Judit: sorszám nélküli füzet, 1956. október 1.

⁶⁰ Molnár Judit: sorszám nélküli füzet, 1956. október 1.

A forradalom leverését követően abban bízott, hogy esetleg a társbérőjük is Nyugatra disszidál a teljes családjával együtt. Ez felvetette annak a lehetőségét, hogy az ifjú pár kaphatja meg a felszabaduló szobát. Juditban és udvarlójában a házassághoz egyaránt az önállóság képzele költözött. A lány a házasságot úgy képzelte el, hogy az saját munkavállalásának feladásával jár, és azt követően saját lakásukban háztartásbeliként élhet:

„Miért nem mehetnék úgy férjhez, hogy ne kelljen dolgozni, hanem otthon dolgozhatnék, a lakást csinosíthatnám, stb. Az éjjel nagyon rosszul aludtam. [...] A lakásomról ábrándoztam. Milyet képelek el, mekkorát, hogyan berendezve stb. Marhaság ez az élet, nélkülözés, a vágyak és remények, melyek sose teljesülnek be, posvány, fertő, bűn. Olyan messze van az Isten. Levették a forradalmat, megint kezdődik előlről a zűrzavar, elnyomás és minden.”⁶¹

Judit azt szerette volna, hogyha kirúgják a munkahelyéről, s így ifjú feleségként csak az új háztartásuk megalapozása és rendben tartása lett volna a feladata. Nem véletlen, hogy a Rákosi-korszakban is templomba járó és vallási identitásáról le nem mondó Judit az év utolsó napjaiban a következő fohással fordult az Istenhez:

„Édes Istenem tekints le ránk! És vidd el a Gizit [a társbérő – K. G.] részeges férjével együtt, hogy boldogok és szabadok lehessünk. Már borzasztó ez az együttélés. Bár most még elviselhetőbb, mint a forradalom előtt volt. Vajon mennyit fog a szabáért kérni? S ha ki tudnak jutni, nehogy visszajöjjenek!!! Asszony akarok lenni már, magam – s az uram – asszonya.”⁶²

* * *

A naplók elemzése azt bizonyítja, hogy nem hivatali iratokra támaszkodva betekintést nyerhetünk az érdekérvényesítési technikáknak egy olyan mikroszintű, informális területére, amely a beadványok „alatt”, búvópatakként húzódott meg. E technikákat alapjaiban határozta meg, hogy az azokat alkalmazó egyének miként képzeltek el a társadalmat, amelyben éltek. A naplók tanúsága szerint e képzetek nemzedékről nemzedékre való átadásában a családi szocializáció alapvető szerepet játszott. A Molnár család két lánya esetében hasonlóan fontos volt a pesti bérház, ahol felnőttek. A lakóközösség előítéleteken keresztül értelmezése nemcsak a gyerekek, hanem a szülők antiszemitizmusát is erősítette.

⁶¹ Molnár Judit: sorszám nélküli füzet, 1956. december 28.

⁶² Molnár Judit: sorszám nélküli füzet, 1956. december 29. Másnap kiderült, hogy a társbérőlk mégsem hagyták el az országot. Így továbbra is kénytelenek voltak a lakásukat velük megosztani.

Alapvetően az előítéleteik határozták meg azt is, hogy zsidónak minősülő szomszédai viselkedését miként értelmezték. Míg az ő lakásukat nagyinak minősítették, addig ugyanezt a keresztény szomszédoknál nem találták kirívónak. Molnárék nagyobb lakás utáni vágyát a család szociális identitása motiválta. Az általuk hierarchikusnak képzelt társadalom felső rétegében helyezték el magukat, s ez nem volt összeegyeztethető a kétszobás lakásukkal, amelyet szűkösek tartottak. Ugyanakkor a Molnárék által „gazdag zsidóként” kategorizált szomszédokkal való állandó kapcsolattartás az előítéleteket minimálisan árnyalta is.

A diszkriminatív jogszabályok által sújtott szomszédokra úgy tekintettek, mint akiktől a lakásukat még annak hivatalos kiigénylése előtt a bérházbéli ismeretségre alapozva meg lehet szerezni. A hivatalos úttal szemben a személyes meggyőzés eszközt talán gyorsabbnak és számukra előnyösebbnek ítélték meg. Az is lehetséges, hogy a családfő úgy vélte, valójában nem lettek volna jogosultak a lakásra. A társadalomképük határozta meg azt is, hogy a keresztény szomszédokat hasonló ajánlattal nem keresték meg, valamint azt, hogy mivel ők nem voltak hátrányos helyzetben, így eleve esélytelennek látták a cserét velük szemben.

A zsidónak minősülő állampolgárok 1944-es lakástól való tömeges megfosztása addig ismeretlen tapasztalat volt Budapesten a társadalom minden rétege számára. A szomszédjuknak a diszkrimináció enyhítésére tett kísérleteit, amelyek a lakás megőrzésére irányultak, kárörömmel figyelték Molnárék, mert a csillagos házba való kényszerítést úgy értelmezték, hogy az az általuk ideálisnak vélt társadalmi rendet állítja helyre. Ugyanakkor Molnár Margit naplója azt sejteti, hogy a két világháború között nem zsidónak minősülő szomszédok a háború befejezését követően olyan lakásmegtartási eszközöket is alkalmaztak, amelyeket korábban az üldözött szomszédaiuknál láttak.

A forradalmat követő időszakban a Molnár család valamelyik tagja mindig a lakásban élt, amelyet a rendszerváltást követően megvásároltak. Ma Judit – férje és nővére halálát követően – egyedül él a lakásban, a bérház legidősebb lakójaként. A bérház múltja, amelyben rövid megszakítással az egész életét leélte, olyannyira érdekli, hogy a kerület múltját bemutató helytörténeti dolgozatot is készített, amelyet kitüntetéssel ismertek el.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL IV.1419.j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.

BFL VII.2.e. Pesti Budapesti Királyi Törvényszék iratai, Cégbíróság iratok, 1913.

Kézírtos naplók (Molnár Judit tulajdonában)

Molnár Margit naplói:

3. füzet, 1941. augusztus 9. – 1942. május 13.

5. füzet, 1943. augusztus 7. – 1944. május 24.

6. füzet, 1944. június 19. – 1944. december 9.

8. füzet, 1945. április 5. – 1945. szeptember 14.

9. füzet, 1945. október 3. – 1946. december 10.

20. füzet, 1948. november 23. – 1948. december 13.

Molnár Judit naplói:

1. füzet, 1943. augusztus 7. – 1946. február 12.

Sorszám nélküli füzet, 1956. szeptember 4. – 1956. december 30.

Interjúk (a szerző tulajdonában)

Interjú Molnár Judittal 2011. május 18-án, készítette Kunt Gergely.

Interjú Molnár Judittal 2012. január 26-án, készítette Kunt Gergely.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Allport, Gordon W. 1999: *Az előítélet*. Budapest.

Csepeli György 2005: *Szociálpszichológia*. Budapest.

Gilman, Sander 1991: *The Jew's Body*. New York.

Gyáni Gábor 1999: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest.

Horváth Sándor 2009: Lakáspolitikai és lakáselosztás Budapesten az 1960-as években.

In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc, 59–71.

Lehotay Veronika 2012: *Szabadságjog-megvonó intézkedések a Horthy-korszakban, különös tekintettel a zsidótörvényekre*. (PhD-disszertáció.) Miskolci Egyetem, Miskolc.

Majtényi György 2000: Mobilitás és életstílus. Szakértségek életútja. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.): *A mesterség iskolája*. Budapest, 429–449.

Majtényi György 2002: Emlékezés és személyiség. Az életút rekonstrukciójáról. *Aetas* (17.) 2–3. 162–178.

Nagy Ágnes 2004: Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall* (5.) 17. 138–166.

- Nagy Ágnes 2013: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Budapest.
- Smith, Eliot R. – Mackie, Diane M. 2002: *Szociálpszichológia*. Budapest.
- Szűts István Gergely 2010: „A szükséglakások felét menekültek kapják...” Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. *Korall* (11.) 40. 114–133.
- Szűts István Gergely 2012: Vasutas vagonlakók és a MÁV menekültpolitikája, 1918–1924. *Múltunk* (57.) 4. 89–112.
- Taylor, Charles 2008: Modern társadalmi imaginációk. In: Niedermüller Péter (szerk.): *Sokféle modernitás: A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Budapest, 34–71.
- Tóth Eszter Zsófia 2004: A fogyasztás ábrázolása munkások és munkásnők életútbeszéléseiben. In: Rainer M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 357–386.
- Valló Judit 2010: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén. *Korall* (11.) 40. 84–113.

Valló Judit

„Háborítatlanul lakni valahol, ahol az én összes »motyóm« [...] megfelelő helyen, együtt van”

*Egy építész lakhatási karrierje az 1930-as évek Budapestjén**

Hegedős Károly 1945. augusztus 19-én vetette papírra „élete történetének” első sorait, amelyeket még sok ezer mondatnyi visszaemlékezés követett, az 1950-es évek végéig rögzítve az építész emlékeit. A szövegfolyamot a szerző furcsa, a múltba visszahelyezett jelen idejű naplóként – egykori élményei, életeseményei helyszínére visszarepítő időutazásként – írta meg. Visszaemlékezése még cseperedő fiának szólt, aki majd felnőtt fejjel okulhat édesapja élettörténetéből.¹

Ebből a visszaemlékezés-sorozatból tanulmányomhoz a VI., 1952-ben írt, 1933 ősze és 1939 nyara között játszódó *Új honfoglalás* című kötetet használtam fel. Elsősorban a szerző lakhatási élményeit dolgoztam fel, mint például Hegedős szoba- és lakáskeresési kálváriáját, lakásainak részletesen dokumentált megtervezését, berendezését. Az építész életének központi problémája volt ebben az időszakban a stabil egzisztencia megteremtése mellett a megfelelő minőségű lakhatás biztosítása. Ezek hiányában sokáig családalapításra, házásra gondolni sem mert.

A visszaemlékezés nagyon részletesen, pontosan idézi fel az 1930-as években megélt hétköznapi minden apró elemét, például az építész járadékának, fizetéseinek összegét; a lakbérek, a fűtés korabeli költségeit, a lakáshirdetések szövegeit, a főbérlnök fizetett kisebb-nagyobb pluszköltségeket; lakásai fenntartásának és berendezésének terheit. Ezekben a részletekben Hegedős nemcsak memóriájára hagyatkozhatott, hanem részletes noteszjegyzeteire és temérdek gondosan összegyűjtött, elrakott korabeli dokumentumra (számlákra, újságvivágásokra, levelekre, fotókra, építészeti pályázati anyagokra stb.) is, amelyeket csa-

* A tanulmány az OTKA K 105 953. számú, *Lakás, ház, lakhatás Budapesten: épített formák és diszkurzív terek 1870–1945* című projektjének támogatásával készült.

¹ A kézzel írott, szépen letisztázott szöveg kilenc, egyenként 7-900 oldalas kötetet tesz ki. Az első kötet a szerző 1895 és 1915 közötti mezőberényi gyermek- és kecskeméti, illetve pesti középiskolai és egyetemi éveiről szól, a második – az 1915-től 1922-ig tartó időszak emlékeinek szánt könyv – a világháború, majd az egyetem befejező szemesztereinek személyes krónikáját tartalmazza. Az 1922–1926, 1926–1929 és az 1929–1933 közötti évekre emlékező kötetek pedig az építész zömében Romániában (Bukarestben, Nagyváradon, Kolozsváron) töltött évtizedét meséli el, míg a befejező kötetek (1933. szeptember–1939. augusztus 5.; 1939. augusztus 5.–1945. január 16.; 1945. január–1955. július; 1955–1957/1958) Hegedős budapesti életének negyedszázadát ölelik fel. (A visszaemlékezés részleteit eredeti helyesírással közlöm.)

tolt a visszaemlékezéshez (beragasztott az adott szövegrészhez, hosszabb pályázati anyagokat a kötetek végén helyezett el). Hegedős sorait olvasva egy szokatlanul precíz, a legapróbb dokumentumokat is gondosan rendszerező ember karaktere rajzolódik ki, aki az emléktárgyak mellett temérdek vizuális emlékképet is elraktározott. Ezeket a szövegkészítés során rajzokban jelenítette meg, az írott szöveg mellett (a felidézett emberekről karikatúrákat, a megidézett épített környezetről – lakás, iskola, hivatal stb. – pedig részletes alaprajzokat készített).

SZOBABÉRLETEK „ÖRÖKÖS RABSÁGÁBAN”

Hegedős a VI. kötet kezdetén 38 éves, önálló tervezőépítész (állástalan építészmérnök), aki tizenegy Romániában töltött év után gyenge fővárosi szakmai kapcsolati hálóval, de viszonylag erős és hatékony családi, baráti kapcsolatrendszerrel próbál új életet kezdeni, munkához, lakáshoz jutni. Megélhetését első fővárosi hónapjaiban a nagy nehezen kijárt havi 300 pengős Fisher-féle hadisegély biztosította, amelyet „hadikölcsön-károsultként” az édesapja által 18 évvel korábban jegyzett 60 000 aranykorona hadikölcsön után, kárpótlás gyanánt folyósítottak számára.²

Ebből a járadékból Hegedős 1933 szeptemberétől a Ferenc körút és az Üllői út találkozásánál, egy a Tűzoltó utca elején lévő bérházban bérelt szobát³ barátjával, a szintén állástalan építészmérnök Tabéry Ivánnal.⁴ A II. emeleti, utcai, háromszobás lakásban 1933 őszén egy harminc éve özvegy, 70 év körüli asszony és 45 év körüli leánya élt, akik a családfő halála óta, a lakás belső, hátsó udvari fertályára, a cselédszobába-konyhába visszahúzódva, szobáik kiadásából tartották fenn magukat. Hegedősnek elég borús emlékei maradtak erről az olcsó⁵ és nagyon nyomasztó lakásról. A családfő által valaha biztosított magas társadalmi presztízsű életre utaló utcai háromszobás, fürdőszobás, cselédszobás nagylakás Hegedős szobabérlete idejére az özvegyasszony és hajadon leánya számára már

² Hegedős összesen 3600 pengő hadikölcsönsegélyt kapott 1933–1934-ben. A segély utolsó részletének folyósításakor kiszámolta, hogy ez a „kárpótlás” mindössze az eredetileg 1916-ban jegyzett kölcsönösszeg egy évi kamatának felel meg. Ha a tőkeösszeget kamataival együtt kifizették volna, Hegedős számításai szerint 1934-ben 120 000 pengős örökséggel rendelkezett volna, ami „szolidább kamatozás mellett is hozna évenként (6%-kal) 7200 pengőt, ami azt jelentené, hogy pusztán ebből a tőkéből, havonként 600 pengő [...] jövedelem lenne” (BME 437. f. VI. kötet 155).

³ A Tűzoltó utca 3. alatti lakóház az építési telket teljesen körbefogó, középen apró, sötét kútudvart hagyó kisebb bérház volt. Hegedős szobája ugyan a Tűzoltó utcára nézett, de az utca ezen a szakaszon nagyon szűk, a szemközti házsor igen közeli.

⁴ Tabéry Iván a II. világháború után a Magyar Építőművészek Szövetségének elnöke, majd a Mezőterv igazgatója volt, 1960-ban halt meg (<http://epiteszforum.hu/majusi-evfordulok> – utolsó letöltés: 2014. október 17.). Tabéry 1933 végén Hegedőshöz hasonlóan nem rendelkezett rendszeres bevétellel, jövedelemmel, őt ebben az időszakban édesanyja tartotta a felszínen, a nyugdíjából havonta elutalt 100 pengővel. Tabéry az apanázs felvétele után minden hónapban egyszer jóllakott, evett egy „nagy menüt” valamelyik étteremben (BME 437. f. VI. kötet 9).

⁵ Hegedős napi 1, havi 30 pengőt fizetett a szobáért „ágyneművel, takarítással, kiszolgálással egyútt”. A lakbért kéthetente előre kellett leadnia a főbérlőnek (BME 437. f. VI. kötet 5, 7).

csak a létfenntartásukhoz szükséges bevétel megtermelésére szolgált, az évtizedek óta festetlen szobák, a kopott, agyonhasznált bútorok ekkorra már alig emlékeztettek a valamikori stabil anyagi háttérre:⁶

„Tipikus pesti kút-udvar az első világháború előttről, de talán még akkor sem lehetett új ebben a házban semmi, de még a lakásban se igen. [...] Nem pótoltak, nem javítottak ők azalatt a tenger sok idő óta semmit sem a lakásban; az Iván szobája közepén álló »ebéldő-asztal« a múlt század 80-as éveiben lehetett mutatós, drága(?) staffirung-darab, a vásott ágy-terítőknak akkor lehetett még valami-féle színük is s a lakás, az biztosan vadonatúj volt. [...] Az enyém inkább csak hálóhely. Két ágy van benne véggel egymásnak, nyomorgó diákoknak való. Minden a végletekig lekoptatott benne. Ez nem volt kifejtve legalább 25 esztendeje! Azért mégis kínos „tisztaság” mindenütt, de olyan kellemetlen szag, amit külön meg kell szokni.”⁷

Hegedős ugyan sokat zsörtölődött a kopott, szegényes lakás miatt, de anyagi helyzetének bizonytalansága okán (a hadisegélyt hol hozta a postás, hol nem) hónapokig nem mert drágább, jobb színvonalú bérleményt keresni.⁸

Tabéry Iván nősülését, költözését⁹ követően Hegedős nyomasztó és reményvesztett napokat töltött a Tűzoltó utcai szobájában, a takaró alatt fagyoskodva (mivel takarékoskodott a drága tüzelővel), detektívregényeket olvasva és várva, ahogy írta, „a sült galambra”, amely 1933. december 5-én valóban be is repült a szájába. Az építész egy szívélyes hangú levélben, Rakovszky Iván „rendelkezése alapján”, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának mérnöki osztályára hívta

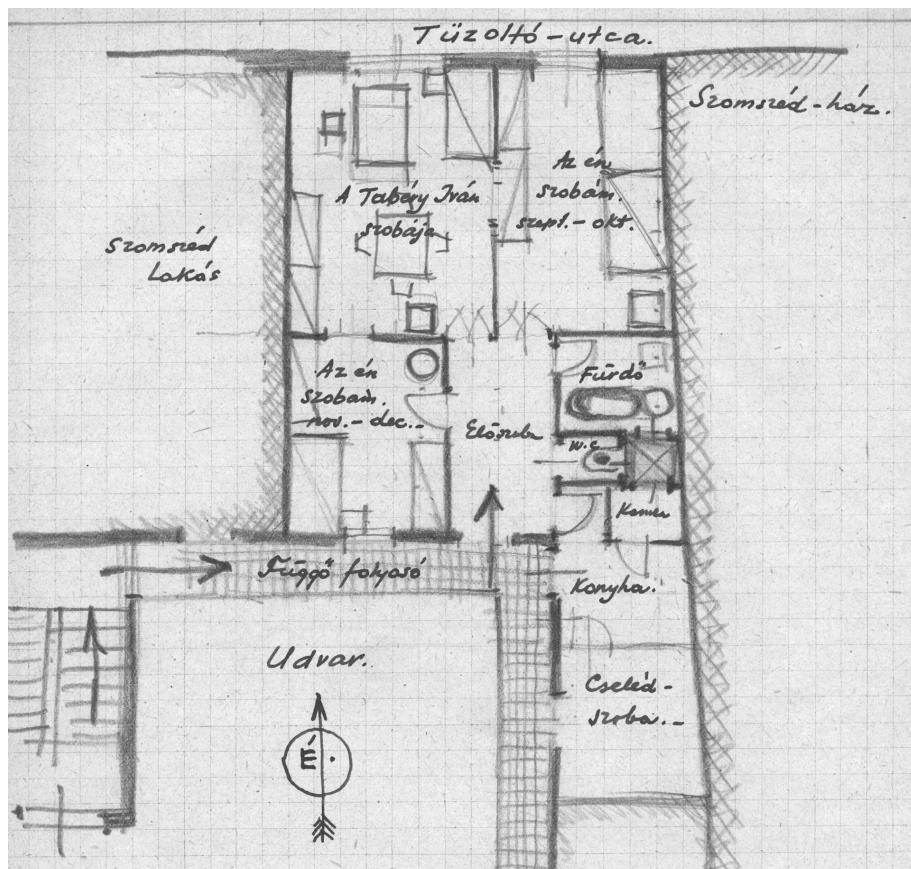
⁶ A Tűzoltó utca 3. számú házat dr. Balog N. Imre építtette 1911-ben. A bérházban 12 lakást alakítottak ki. Szintenként egy kétszobás, cselédszobás, fürdőszobás és egy háromszobás, cselédszobás, fürdőszobás lakás alkotta az épület utcai lakásállományát, az udvarra pedig egy garzonlakás (szoba, előszoba, fürdőszoba) és egy komfort nélküli egyszobás lakás nyílt (szoba, konyha). A II. emelet 2. számú lakás tehát az épület legnagyobb és legjobb fekvésű lakásai közé tartozott (BFL XV.17.d.329. Tűzoltó u. 3. 37 531. hrsz.). A visszaemlékezésben megörökített nők sorsáról egy 12 évvel később keletkezett dokumentumból, a lakásban rögzített 1945-ös népszéferási lakásív adatsoraiból értesülhetünk. Az anya itt már nem jelenik meg a lakók között, csak két nő, egy 63 éves háztartásbeli és egy 67 éves házivarrónő (valószínűleg testvérek), akik a bejegyzés szerint a lakásban annak lebombázása előtt albérlőket tartottak. Valószínűleg tehát a család nőtagjainak életstratégiája az anya (feltételezhető) halála után is megmaradt, a háztartásbeliként és házivarrónőként rögzített testvérek továbbra is fenntartották és jövedelemforrásként használták a család által 1914 óta bérelt nagylakást (BFL IV.1419.j. 770. sz.; Tűzoltó utca 3. II. 2. [10. lakásív]).

⁷ BME 437. f. VI. kötet 5–7.

⁸ Tabéry Iván nősülése és költözése nyomán vetődött fel először benne „egy kicsit emberségesebb lakás” keresésének az ötlete. 1933. november végén Hegedős nagyobb összeghez jutott, a legnagyobb szükség idején 800 pengőt kapott kézhez (több havi elmaradt hadisegélyt folyósítottak egyben), ebből 360 pengőn 50 kiló tojásbrikettet és 20 kiló aprított tűzifát vásárolt szobája és a fürdőszoba felfűtésére. Hegedős ekkor, téli tüzelője beszerzése után rájött (a fűtés nem képezte a szobabér részét), hogy ez a költség gyakorlatilag megduplázza a lakbérét (BME 437. f. VI. kötet 59).

⁹ Tabérynak ekkor sem volt még állása, így felesége és saját családja által az első évben küldött havi 200-200 pengő apanázs tette lehetővé a házaspár kezdetben igen szegényes, közös életének beindítását (BME 437. f. VI. kötet 61).

A Tüzoltó utcai lakásról készült alaprajz

Forrás: BME 437. f. VI. kötet 5.

Fodor Sándor miniszteri tanácsos „a szent-margitszigeti építkezéseknél leendő alkalmaztatása ügyében”.¹⁰

Hegedős ettől a pillanattól, munkába állásától kezdve tudott saját lakás bérletére, fenntartására egyáltalán csak gondolni is. A havi 300 (nettó 272) pengős fizetéssel kezdő Hegedős eleinte még megmaradt a szobabérlők táborában,¹¹

¹⁰ Hegedős még szeptemberben, egy újságcikkből értesült a margitszigeti gyógyfürdő és nagyszálló átépítési munkálatairól, ezzel kapcsolatban mint „építési ellenőrző-mérnök” ajánlotta fel szolgálatait régi ismerősének, Rakovszky feleségének. A levélre választ nem kapott, és az idő múlásával egyre kevesebb reményt fűzött hozzá, hogy valóban bekerül a Fővárosi Közmunkák Tanácsához. Egyébként a Fisher-féle hadisegélyhez is Rakovszkyék közbenjárására jutott hozzá (BME 437. f. VI. kötet 63).

¹¹ 1928-ban a fővárosi köztisztviselők körülbelül fele keresett 200 pengő alatt, egyharmad részük 200 és 400 pengő között (Laky 1932: 50). A felsőfokú végzettségű fővárosi közalkalmazottak havi

bár visszaemlékezése szerint már nagyon nem fűlött a foga az albérlőséghez.¹² Az olcsó, havi 30 pengős lakbérű ferencvárosi szobabérletet rövidesen magasabb bérleti díjú, egy újlipótvárosi, új építésű ház lakásában lévő szobára cserélte.¹³

„Találtam egy hirdetést. »Szép udvari szoba, fürdőszoba használattal, esetleg pensióval.«¹⁴ Megnéztem. A szoba – jóllehet így nem volt benne, csak egy kanapé – megtetszett. Szép balkonja volt, s igaz, hogy udvari, de nem kút-udvarra nyílt, hanem a telektömb közös udvarára, ami a 30-as évek nagy vívmánya volt Pesten.¹⁵ A ház új, modern, a bútorok is újjak, jó lesz – gondoltam. Korall utca 22.¹⁶ (most,

átlagkeresete pedig ekkoriban 457 pengőt tett ki. Az 1931 és 1933 között négyszer végrehajtott fizetéscsökkentések miatt Hegedős alkalmazásának idejére a köztisztviselői bérek már lényegesen alacsonyabbak voltak (Kovács I. 2011: 19; Medriczky 1934: 100–105). Így Hegedős 1933. decemberi havi 300 pengős fizetése, ha nem is magas, de átlagos kezdő bérnek számíthatott. Fizetése mellett viszont az építész a köztisztviselők esetében elég jelentős lakáspénztől ideiglenes alkalmazása miatt elesett. A két világháború közötti időszakban jellemző volt a megnehezedett diplomás pályakezdés (illetve a tömeges diplomás munkanélküliség). Gyakran dolgoztak felsőfokú végzettségűek több évig óradíjas, ideiglenes munkavállalókként (Kovács I. 2011: 21).

¹² Az építész egy ideig még penzióba való költözésen is tűnődött, de akárhogy osztott-szorozott, a napi 8-10 pengőt, azaz havi 240-300 pengőt képtelen lett volna egy penziószobáért kifizetni (BME 437. f. VI. kötet 93).

¹³ 1927-ben a konyahasználat nélkül bérbe vett szobákért az albérlők közel 30%-a 16–30, fele pedig 31 és 50 pengő közötti albérlési díjat fizetett ki havonként, a fürdőszobahasználatos szobabérletek 25 pengőtől felfelé kezdődtek. A komfortos, fürdőszobás lakások korabeli lakáspiaci hiánya az albérletek körében is látszik, a 75–100 pengő közötti szobabérletek relatíve magas arányát a fürdőszobák használatáért elkért, ekkoriban aránytalanul magas plusz lakberek is jelzik (Laky 1929: 199, 267–268).

¹⁴ Itt a „pensióval” hirdetett szobabérlet ellátással, étkezéssel együtt biztosított albérlőséget jelentett, ami bár a hirdetésekben fel-felbukkant, nem volt túl népszerű az 1927-ben felvett al- és ágybérlő-statisztika adatai szerint (Laky 1929: 255). Hegedős ezt a szobát eredetileg panzióval: reggelivel és ebéddel együtt akarta kibérelni. Kérését a házasszony igyekezett elhárítani, mondván, ők kóser konyhát vezetnek és meglehetősen „egyszerűen étkeznek”. Az építészt az érvelés nem tántorította el, sőt korábbi emlékei alapján lelki szemei előtt ízletes libamáj jelent meg a kóser konyha említésére. Végül reggelivel, ebéddel együtt a szobát Hegedős havi 150 pengőért vette ki, úgy, hogy az étkezés díját csak két hétre előre fizette ki. Ennek a két hétnak az emléke még két évtized távolából is felkavarta a szerzőt. Rövid idő alatt világossá vált, hogy háziasszonya nem véletlenül igyekezett háritani a panziós ellátást, nagyon rossz szakácsnak bizonyult. Így néhány kellemetlen közös étkezés után Hegedős maradt az ellátás nélküli szobabérlet konstrukciójánál (BME 437. f. VI. kötet 95).

¹⁵ A tömbönkénti keretes beépítést a Fővárosi Közmunkák Tanácsa az 1930-as években parcellázott telkek után tette kötelezővé, és az 1934. évi rendkívüli házadómentességi rendelet után terjedt el tömegesen (Ferkai 2001: 19). Annak ellenére, hogy a Korall utca 24. korábban, 1928-ban épült (a Korall utca 24. sz. Házépítő Rt. tulajdonában), ennek a bérháznak is 4 lakóépület által határolt nagy, közös belső udvara volt, amelyet, ha a teljes telektömb tovább épül, végül 10-12 ház fogott volna közre (BFL XV. 17.d.329. 25 245/3. hrsz.).

¹⁶ A bérház eredetileg négyemeletes volt, szintenként négy lakással (a tető-manzárd szinten plusz egy egyszobás lakással). Minden szinten az utcára egy két szoba-hallos, egy garzon- és egy három szoba-hallos (ennek egy szobája és a „gazdasági-traktusa”: konyha, kamra, cselédszoba nyílt az udvarra) lakás nézett, az udvar felé pedig egy egyszobás, konyhás, fürdőszobás kislakás nyílt (BFL XV.17.d.329. 25 245/3 hrsz.).

1952-ben = Légrády Károly utca 32.¹⁷⁾ Szerény zsidó-asszony fogadott. Kérdeztem a szoba árát. Ötven pengő havonként – de fűtéssel együtt, jó, új cserépkályha volt a szobában.”¹⁸

Az új, modern lakás és a szoba nagyon tetszett az építésznek szegényes, leromlott állapotú lakhelye után. A Korall utcai lakásba beköltöttek a telefont is, amit Hegedős beszélgetésenként 20 fillérért használhatott. A szállásadó család három tagból állt,¹⁹ a tőzsdeügynökként dolgozó családfőből, a háziasszony feleségből és a házaspár 20 év körüli szabadúszó újságíró fiából. Ebben a szobabérletben egészen más dolgok zavarták a szerzőt, mint a „szegénység szagú” előző bérleményében, leginkább személyes terének megsértését nehezményezte.

„[...] egy este, amikor úgy 6 óra tájban hazamentem a szobámban, a divánomon ülve egyszer G.-nét máskor meg a cselédet találtam, amint a világ legtermészetesebb dolgának tartva ezt, ott kézimunkáztak a jó meleg kályha előtt. Ezek – szóval –, ha én nem vagyok otthon, használják a szobámat. Hát mi vagyok én, ágyrajáró, akinek a szobájában egész nap azt tehetik amit akarnak?”²⁰

Szintén erős érzelmeket váltottak ki az építészből a család fürdőszoba-használati szokásai is. Hegedős nehezen emésztette meg a szép, új fürdőkádban hagyott „évgyűrűket”, piszokcsíkokat és a koszlott, közös családi törölközőt. Ezeket a tapasztalatait összevetve saját kifinomult tisztálkodási szokásaival és piperefelszerelésével, rövid úton levonta a következtetést, hogy szállásadói csak látszólag „kultúremberek”, akik mindössze a „külszínre” figyelnek.

Hegedős a két részletesen bemutatott albérletében eltérő társadalmi helyzetű családoknál vett ki szobát. A ferencvárosi lakás tulajdonosai a korszakban gyakran választott megélhetési stratégiát követtek, amikor a korábban kényelmes, reprezentatív lakhatást biztosító otthonukat bérbe adták a mindennapi költségeik fedezése érdekében.

Az újlipótvárosi bérházban szintén az épület egyik legreprezentatívabb, legnagyobb, három szoba-hallos, cselédszobás lakásából adták ki a háziak az egyik szobát, minden bizonnyal a kereső férfi családtagok bizonytalan bevételi forrásai, jövedelmei miatt. Ennél a családnál az albérlőtartás ellenére is még igyekeztek megőrizni a megfelelő társadalmi presztízis látszatát, cselédet tartottak, időnként

¹⁷ Hegedős nem pontosan emlékezett a címre, valójában a Korall utca 24. (később valóban Légrády Károly utca 32.) számú házban lakott. A visszaemlékezéséből pontosan rekonstruálható a ház, hiszen a szerző részletes helyszínrajzot készített a lakott és a szomszédos épületekről, és a lakás tervrajzát is felskiccelte szövege mellé.

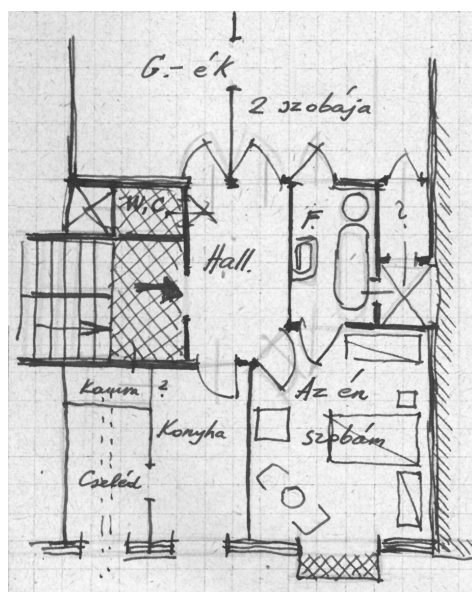
¹⁸ BME 437. f. VI. kötet 94–95.

¹⁹ Illetve négyből a cselédet is beleértve, akit Hegedős a családtagok többszöri, részletes bemutatásánál nem említ, csak zörtőlődéséből tudhatunk létezéséről. Pedig a szöveg mellé rajzolt alaprajz szerint Hegedős szobája a lakás belső udvari, hátsó fertályán a konyha-cselédszoba-kamra birodalom mellett helyezkedett el, így a szerző bizonyára gyakran találkozott a cseléddel.

²⁰ BME 437. f. VI. kötet 100.

2. kép

A Korall utcai lakás rajza, közepén a közös fürdőszobával

Forrás: BME 437. f. VI. kötet 100.

színházba jártak (ha az újságíró fiuk ingyenjegyet tudott szerezni), miközben Hegedős soraiból is kiderül, hogy elég visszafogottan, például az élelmiszeren is spórolva éltek.²¹

A lakhatási költségek mellett a másik nagyobb, de szükséges kiadást az étkezések fedezése jelentette. Hegedős 1933-as Budapestre érkezését felidézve első emlékei (és első noteszbejegyzései) Tabéry Iván túlélési tanácsai voltak, a szobabérletük közelében fellelhető olcsó és kiadós menüket kínáló helyekről,²² illetve a „komplett-reggeliket” felszolgáló kávéházakról. Ez utóbbiak az építészeknek azért voltak különösen fontosak, mert itt, főleg a Valéria kávéházban, a még a legnehezebb időszakokban is kifizethető 80 fillérért (borravalóval 1 pengő 20 fillérért) kaptak két kiflit, továbbá az összes újsághoz is hozzáférhettek,

²¹ Az albérlőtartás elterjedt, az otthon falai között végezhető jövedelemkiegészítési forma volt az I. világháború utáni budapesti tisztviselő- és értelmiségi háztartásokban, amivel általában a családok női tagjai foglalkoztak (Pogány 2000: 123–125).

²² Ferencvárosi szobabérlete idején Hegedős a Baross utcánál, a 32-esek szobra mögött, a Varga kifőzdében evett gyakran „kis menüt” 96 fillérért, borravalóval 1 pengő 6 fillérért. Ez húslevesből, főzelékből (egy szelet sült marhahússal), sült tésztából és 1 dl vörösborból állt. Megfigyelései szerint az idejéről törzsközönség főleg köztisztviselőkből, diákokból állt (BME 437. f. VI. kötet 10). Újlipótvárosi élete során pedig gyakran fogyasztott az építész a Nyugati pályaudvar melletti tejszarnokban drágább, de kiadósabb, háromfogásos menüt 1 pengő 30 fillérért (BME 437. f. VI. kötet 97).

amelyekből a futó vagy tervezett építészeti tervpályázatokról értesülhettek (szorult helyzetben még kölcsönhöz is juthattak, a törzsvendégeket különös becsben tartó főúrtól).²³

Szobabérlőként élt hétköznapjairól írva Hegedős úgy emlékezett, hogy a szakmai „megrekedtség” érzése (állástalanság, sikertelen tervpályázatok) és a korabeli szűkös anyagi viszonyai (lakhatási, alapvető létfenntartási nehézségei) okozta rosszkedv mellett ekkoriban magánéletének kilátástalansága nyomasztotta leginkább. A nőülést felelőtlenységnek tartotta, hiszen nem „kapacitálhatott” egyetlen leányt sem közös szobabérleti nyomorgásra, jómódú családból származó vagy dolgozó, őt is eltartó feleséget pedig „elvből” nem akart választani magának.²⁴

FELKÉSZÜLÉS A SAJÁT LAKÁSBÉRLETRE

Az építész húsz éven keresztül élt a legkülönfélébb szobabérletekben: pesti diák-szállón vagy ellátással, illetve ellátás nélkül kínált családi szállásokon Bukarestben és Kolozsváron. Ezek közül egyedül az 1913–1914-ben lakott pesti Luther Otthon-beli²⁵ saját szobáját emlegette jó szívvel, mint az egyetlen helyet, amelyben „én korlátlan úr voltam, s amiben engem, ha úgy akartam, senki sem háborgatott”.²⁶ Ezt a lakhatási élményt felidézve fogalmazta meg írásában akkori életének legfőbb vágyát: „Háborítatlanul lakni valahol, ahol az én összes »motyóm« [...] megfelelő helyen, együtt van.”²⁷ Hegedős, „szabadságvágya” mellett, végül Tabéryék²⁸ biztató szavainak hatására kezdett a hónapos szobabérletek után 1934 őszén garzonbérletben gondolkodni.

„Hédi [Tabéry Iván felesége] bízott engem, hogy számoljam fel már végre a hónapos szoba rendszert. Elvgre nem nagy költségtöbbletet jelent, a különbség pedig

²³ BME 437. f. VI. kötet 7.

²⁴ Hegedős – elítélő hangnemben – több, „magát a feleségével eltartató” ismerőst is felsorolja. A korabeli házasulandó korú lányokról pedig leírja, hogy közülük sokan az állástalan, vagyontalan fiatalemberek sokasága miatt „örökös nagylánykodásra” ítéltetve családjukkal maradnak (BME 437. f. VI. kötet 55). Az 1930-as években rengeteg újságcikk, novella, (ponyva)regény dolgozta fel a fiatal értelmiségi férfiak állástalansága, megrekedt pályakezdése miatt elmaradt, kitolt házasságokat, a családon belüli megváltozott szerepeket, a korábban elképzelhetetlen középosztályi női munkavállalás, a kétkeresős családmódelletterjedését (Valló 2010: 109; 2011: 456; 2013: 115–126).

²⁵ Az Üllői út 24. szám alatti épületben működött 1909 és 1949 között a főiskolán, egyetemen tanuló evangélikus ifjak számára fenntartott Luther Otthon. A fiúkollégiumban csekély díjazás ellenében szobát, napi háromszori étkezést kaptak a diákok (Czente–Zomboryné Bazsó 2006: 12–13).

²⁶ BME 437. f. VI. kötet 121.

²⁷ BME 437. f. VI. kötet 121.

²⁸ A Tabéry házaspár közös életét egy apró szoba-konyhában kezdte, úgy, hogy a legszükségesebb bútordarabokat „fillérekért” a Teleki téri piacról szerezték be (BME 437. f. VI. kötet 122).

óriási! Ma már lehet kapni Pesten jó kis garcon-lakásokat havi 70-80 pengőért.²⁹ Az ember megveszi a legszükségesebb bútordarabokat s beköltözik. Azután pótolja a berendezését; hol ezt, hol azt vesz hozzá s lassanként van egy »otthona«! Olyan otthon, ahol ő a »főbérlő«. Nem megrúrt alak egy hónapos-szobában, aminek rendesen száz- és egy kikötése van, hanem korlátlan úr a maga lakásában!³⁰

A költözést komoly előkészületek előzték meg. Hegedős nem követte Tabéryék példáját, és nem a Teleki térről beszerzett olcsó, használt bútorokkal rendezte be új otthonát, hanem még Korall utcai szobabérlésében elkezdte megtervezni és legyártatni leendő garzonlakásának berendezési tárgyait. Hegedőt az autonóm lakhatási tér hiánya, illetve korlátozása mellett albérleteiben a leselejtezett, rozoga bútorállomány zavarta a legjobban, amely sem esztétikailag, sem funkcionálisan nem felelt meg az igényeinek.

„[...] a holmimat újra itt-ott, kopott ebédlőkredencek aljában, akasztós ruhaszekrények mélyén, nehezen hozzáférhető helyen vagyok kénytelen elhelyezni. [...] Kopott, vásott, vén jószágok, amiket meg kell szoknom – jobb hijján –, túl magas szalonsztalet mellé helyezett túl alacsony fauteuille-ekre ülve kell gyötrődnöm, ha egy levelet akarok megírni.”³¹

1934 tavaszán–nyarán az építész kétféle bevétellel is rendelkezett, a Fővárosi Közmunkák Tanácsától kapott havi bruttó 300 pengő (nettó 277 pengő) fizetéssel és a szintén havi 300 pengő hadikölcsön-segéllyel (ebből néhány pengőt mindig elvitt a postai kézbesítés költsége). Előbbiből a megélhetését finanszírozta, utóbbiból pedig az új egységes berendezést készítette el. Hegedős visszaemlékezésében minden bútordarab pontos méretét, árát, elkészítésének történetét rögzítette a tárgyak színes rajzaival együtt.

Legelső bútordarabként a felül (három polcban) nyitott, alul egy polcon két ajtóval zárható könyvszekrény készült el, amelyre az évekig az útiláda alján tárolt, így addig nehezen hozzáférhető könyvek kerültek. Ezt Hegedős a margitszigeti munkáknál megismert Gonda asztalosmesterrel tudta legolcsóbban legyártatni, „közönséges fenyőfából” 20 pengőért. A könyvespolc nyitott része elé „virágos mintával hímzett kóbolt-kék vászonfüggöny” került, így 36-38 pengőre rúgott az első bútordarab teljes ára. Következő lépésként Hegedős egy ágyat szeretett volna beszerezni, visszaemlékezésében hosszan elmélkedik a kérdés korabeli megoldási lehetőségein: a rendetlen vetetlen ágy vagy a kényelmetlen „díván” dilemmáján. Ahogy azt levezeti, az I. világháború utáni új „polgári lakásideal”:

²⁹ Az 1941-es év budapesti lakbéréiről, így garzonlakbéréiről is, rendelkezünk pontos adatokkal az 1941-es népszámlálás fennmaradt lakásívei alapján. Eszerint, hét évvel Hegedős első garzonbérlete után, 70-80 pengő/hónap, azaz 840-960 pengő/év lakbérért központi fűtéses, modern garzonokat lehetett bérelni a fővárosban (Valló 2010: 94).

³⁰ BME 437. f. VI. kötet 122–123.

³¹ BME 437. f. VI. kötet 122.

a két szoba-hall a nappali és a hálószoba összeolvadását hozta, amiből az éjszakai kényelmes alvásra és nappali üldögélésre egyaránt alkalmas kétfunkciós, összecsukható rekamié korabeli megjelenése következett. Hegedős is e mellett a bútordarab mellett döntött, főleg hogy neki egyetlen garzonszobán belül kellett minden lakhatási funkciót megoldani.

„Megterveztem hát a »Recamier-emet«. [...] Elsősorban sodronybetétes legyen. Ezen a legjobb aludni. Azután kell rá 3 mattratz, lószőrrel töltve. Ha ez a 3 mattratzce [!] be van vonva bútorszövettel, a recamier egy szép ülőbútor lesz nappal, de minden időben, amikor nincs megvetve. [...] Megrendeltem a Recamiért (valami 300 pengőbe került) és megterveztem a többi bútort. Ezeknél a bútoroknál két fő szempont vezetett: 1.) ne legyen magasabb a teteje, mint állva az én szem-magasságom, mert akkor nincs a szobámban az a gyűlöletes porfogó, »schiffon-teteje«, 2.) egy-egy darab ne legyen 1 méternél szélesebb, hogy könnyű legyen vele költözködni.”³²

Hegedős a bútortervezésnél a tértakarékosság szempontjai mellett a berendezési tárgyak későbbi egyszerű karbantartását, takaríthatóságát (a szekrények poltitúros tetejűek lettek, így akár mindennap könnyen portalanítani lehetett őket) és könnyű mozgathatóságát is szem előtt tartotta.

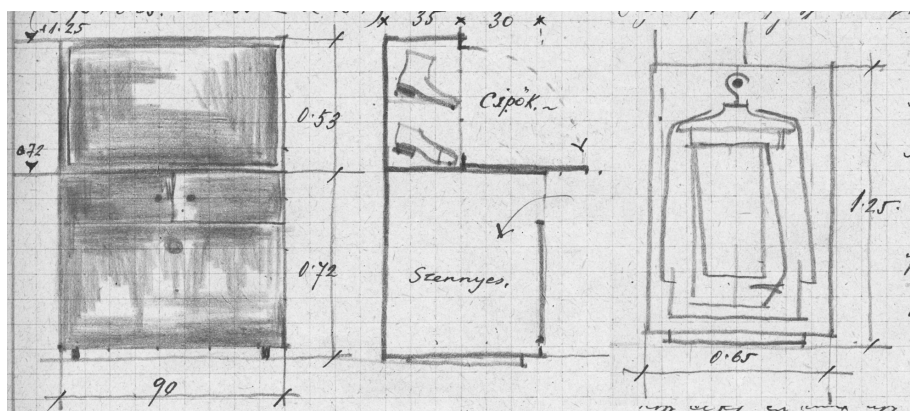
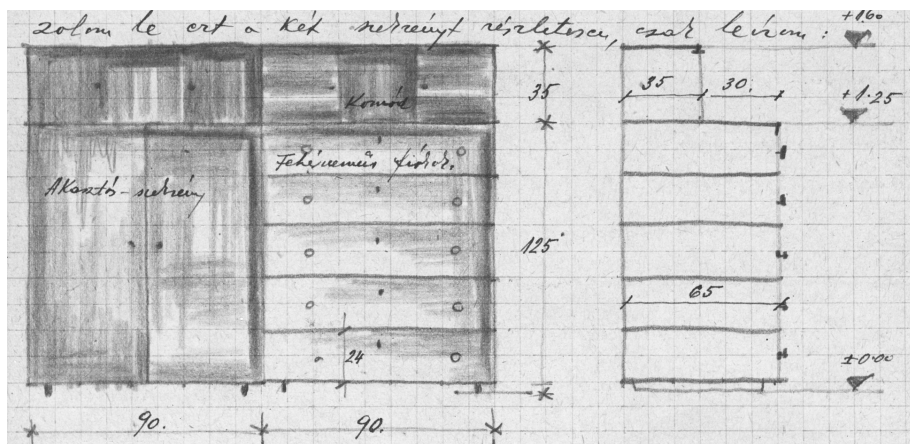
Az építész a bútordarabok méretezésénél gondosan végigvette, rendszerezte saját igényeit, azaz hogy a teljes 1934-es ruhatára mekkora helyen férne el (a 12 rend ruhájának pontosan 98 centiméternyi akasztószekrény-belsőre volt szüksége),³³ de ennél a helyigénynél kicsit nagyobb szekrényeket tervezett. Szármolt leendő garzonja és a még nem tervezhető, de remélt következő lakása(i) lehetséges méreteivel, ezért két 90 és egy 65 cm-es szekrényt készíttetett (egy fiókos fehérműst, egy akasztóst és egy felsőkabátoknak valót). Ezek egyenként elfértek az ablakok vagy ajtók közötti egyméteres helyeken, összetolva – garnitúraként (egységes magasságúak, anyagúak, színűek voltak) – pedig pont kitöltöttek egy ágnak való helyet vagy egy kétméteres falszakaszt. A szekrények mellé egymásra helyezhető szennyesartót és cipőszekrényt is tervezett Hegedős.

³² BME 437. f. VI. kötet 127.

³³ Hegedős tételesen felsorolta 1934-es ruhatárát. Érdemes áttekinteni, hogy „egy ágrólszakadt úri-ember” gardróbja miből állt ekkor: „12 fehér ing, 12 színes ing, hat hálóing, 12 olcsó-nadrág, 12 törölköző, három pizsama, három dressing gown [jelentése: házikabát, ezekre a szerző különösen büszke volt, darabját 30 pengőért vette], [...] 30 pár zokni, 12 pár hosszú harisnya, 50 zsebkendő, 40-50 fehér gallér, vegyesen frakk ing meg alkalmi nyári ing”. A ruhatár gerincét az 5-6 centiméteres közökkel elhelyezett, 12 rend alkalmi téli és nyári ruha alkotta az építész funkcionálisan és esztétikai szempontból is gondosan megtervezett szekrényeiben. Tételesen a 12 rend öltöny: egy frakkot (1914-ből), egy szmokingot (1928-ból), egy zsakettet (1913-ból), egy (új) sötétszürke alkalmi délutáni ruhát, két őszi-tavaszi mindennapi ruhát, két téli mindennapi ruhát, két tropikál, nyári szövetruhát, két vászonruhát (két pár vászonnadrággal) jelentett (BME 437. f. VI. kötet 132–133).

3–4. kép

Szekrénytervek

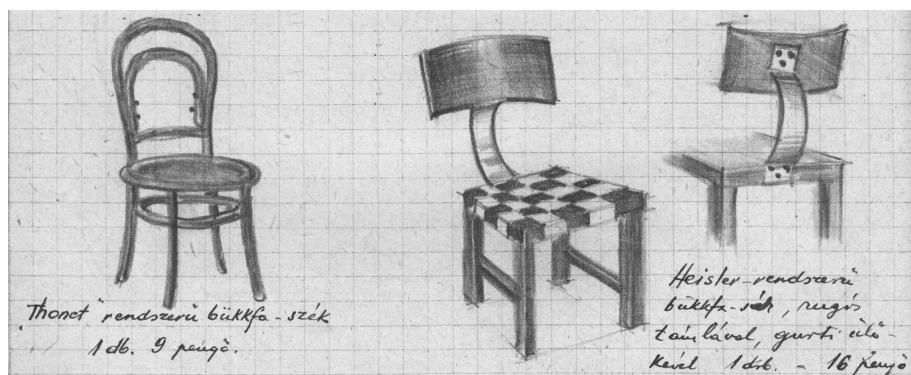

Forrás: BME 437. f. VI. kötet 128–129.

Íróasztalt viszont nem készíttetett magának, mondván, az építészeknek ilyenmire nincs szükségük, nekik munkasztaluk, rajztáblájuk van. Ezt a felfogását később megbánta, hiszen, ahogy írta, az idő múlásával összegyűlt okmányai „több Wertheim-zárral jól elzárható” íróasztalfiókot is igényeltek volna.

Székekre is szükség volt az új otthonban, hiszen mindössze egy 1927-ben vásárolt zongoraszék vándorolt az építéssel szobabérletről szobabérletre, amelyen a tervezőasztal mellett ülve „pompásan lehetett rajzolni”, de másra nem volt használható. Hegedős karosszéken, „fauteuil-ön” pénz hiányában nem gondolkodott, a számára megfizethető tonettszékeket pedig hónapos szobáiban „megutálta” (jegyzetei szerint egy Thonet-rendszerű bükkfa szék ekkoriban 9 pengőbe került). „Éppen eleget voltam kénytelen eltérni a hónapos-szobáimban ezeket a rozszant, ízléstelen, kényelmetlen székeket” – írta felindultan.

A Thonet- és Heisler-rendszerű székről készült rajzok

Forrás: BME 437. f. VI. kötet 132.

A megoldás ismét Tabéryéktől érkezett. Tabéry Iván a Heisler Bútorgyár-ból vett rajzszekeket, „ahol nagyon olcsó, bükkfából készült széria-bútort árultak”. Végül innét érkeztek a komplett garzonlakáshoz hiányzó utolsó bútorarabok – székek, fotelek, kisasztal. Hegedős összesen 108 pengőt költött ülőalkalmatosságokra (három székre, egy nádfotelre), illetve egy kis asztalkára (aminek 28 pengő volt az ára). Ennek a beszerzésnek a legizgalmasabb darabjai, az igazi modern külsejű, új formavilágú, Heisler-rendszerű székek voltak (rugós támlával, gurtis, fekete-fehér nagykokás ülőkevel, bükkfából, darabonként 16 pengőért).³⁴

Ezzel össze is állt az új otthon teljes berendezése, már csak a „luxuskellékek”: a szőnyegek, függönyök és terítők hiányoztak. Hegedősnek az élete során lakott „sok össze-vissza színű, hónapos szobái fakult, kopott interieurjei után erős vágya [...] támadt egy élénk színekben játszó s kellemes szín-ellentéteket adó berendezésre”.³⁵ Ennek alapját természetesen az általa tervezett bútorok színe adta, amit az építész a margitszigeti Nagyszálló átépítése során megismert Fischer bútorgyárossal gyártatott le. Fischer szállította a margitszigeti fedett uszoda kabinjait is, amelyeket szépen fényezhető, félnemes fából – vörösfenyőből – készített el. Hegedős bútor kollekciója az ebből megmaradt tömör vörösfenyőfából készült, összesen 8-900 pengőért. A textilek kiválasztása ehhez a „mély dióbarna” színű, politúrozott bútorsorozathoz illetve történt (a gurtifonás révén fekete-fehér sakkablás székek fa része is mélybarna volt). Hegedős sokat „meditált” az akkoriban népszerű „magyar szövésű perzsa szőnyegek” beszerzésén, amivel kapcso-

³⁴ A Heisler-rendszerű, rugós támlájú székek ekkoriban igen népszerű íróasztalszékek voltak, gyakran vásároltak belőlük a családok nagyobb gyerekeknek, diákoknak készült darabokat az íróasztalok mellé, tanulásához (Somlai 2008: 139, 205, 223, 304).

³⁵ BME 437. f. VI. kötet 132.

latban húga, Ilon³⁶ intette óvatosságra. Ezek a szőnyegek gyakran silány anyagú, ritka szövésű, csak „szemre készült” szőnyegek voltak, amelyek 8-10 év (!) használat után ronggyá foszlottak. Hegedős Révész Jenő Teréz körüti üzletében szerezte be végül a „nagyon jó anyagú” szőnyegeit 135 és 65 pengőért.³⁷

Az építész – két évtized távlatából visszatekintve is – elégedett volt „élete óriási eredményével”, az 1934 szeptemberében birtokba vett garzonlakásával,³⁸ amelyben saját tervezésű mélybarna bútorai és az azokhoz válogatott textíliák „kellemes, üde, élénk színhatású interieurt”³⁹ eredményeztek.

Hegedős garzonszobájának beosztását, a berendezések elhelyezését a visszaemlékezésben megörökített rajz alapján pontosan tudjuk rekonstruálni. Az előszobából belépve a csőszerűen hosszúkás szobában jobbra, szorosan a fal mellett tárolópolcok, szekrények sorakoztak. Az építész a szoba terét, körülbelül hasonló arányban három részre osztva, három funkció köré szervezte, a padlóra helyezett két szőnyeggel jelölve ki a „szigetek” határait.

A garzonszobába lépve az első harmadot – az étkezőt – a nagyszőnyegen elhelyezett étkezőasztal és a fotelek alkotják (jobbra a fal mellett: szekrény, polc); a középső harmad, azaz a háló rekamiéből (kisszőnyeggel), székekből és egy gördülő kis büfészekrényből (jobbra falba épített szekrény) állt; az utolsó, ablakhoz közeli harmadba, a dolgozóba pedig a tervezőasztal, két szék és egy könyvespolc került (jobbra a fal mellett két polccal). A bútor-összeállítást Hegedős, aszerint, hogy éppen milyen kedve volt, átvariálta, a negyedkörös ablaknál elhelyezett napsütötte dolgozósarok kivételével.

A visszaemlékezésben bemutatott, belülről kifelé építkező, a használó igényei és a használati tárgyak helyigénye szerint felépülő, funkcionális bútortervezői szemlélet, gondolkodásmód az 1930-as évek újdonsága volt. Nemcsak a lakóházépítésben lépett a korábban térgazdag, reprezentatív épületeket termelő szemlélet helyébe a – belülről felépített – lakás, ház gondolata, hanem – követve a lakásméretök zsugorodását – a súlyos, díszes, terpeszkedő bútorgarnitúrák divatját is felváltotta az egyre kisebb és praktikusabb bútorok módija.⁴⁰ Azonban

³⁶ A két testvér sűrűn levelezett. Ilon a lakás berendezésének apró praktikáiban, a textilek, ágyneműk beszerzésében részletes tanácsokkal látta el Hegedőst, a férfi első tollpárnáját és a már említett – a könyvespolcra került – kék textilt is ő küldte (BME 437. f. VI. kötet 123).

³⁷ A nagyobb szőnyeg a visszaemlékezés írásakor – 1952-ben – ment tönkre. Hegedős a húga tanácsára felkeresett üzlet tulajdonosában, Révész Jenőben korábbi békéscsabai iskolatársát, Reisz Jenőt ismerte fel. A Reisz családnak az egykori diáktársak ifjúkorában, Békéscsaba főterén volt divátáru-kereskedése (BME 437. f. VI. kötet 134).

³⁸ Garzonja berendezése körülbelül 1300 pengőbe került. Kozma Lajos egy 1930-ban publikált cikkében egy garzonnak megfelelően bebútorozott lakó-hálószoba árát 2000 pengőben adta meg (Kozma 1930: 13).

³⁹ BME 437. f. VI. kötet 134.

⁴⁰ Kaesz Gyula 1935-ben a *Tér és Forma* című lapban egy a Hegedős korábban bemutatott szekrénytervezési metódusával megegyező szemléletű, hosszú szekrénytörténeti cikket publikált. Ebben leírja, hogy a szekrény nem „dísz, műtárgy” hanem „használati tárgy”, amelyet „vissza kell vezetni az emberi alpméretre”, és az abban elhelyezett tárgyaknak kell meghatározniuk annak méretét, formáját (Kaesz 1935: 241–247).

a kislakásba megálmodott funkcionális kisbútorok az 1930-as évek elején még bizonyosan nehezen elérhető, drága daraboknak számítottak, hiszen tömeges szérgyártásuk ekkor még nem létezett Magyarországon.⁴¹

GARZONSZABADSÁG A PANNÓNIA UTCÁBAN

Végül a Korall utcai albérletből egyszerűen mozdítható, könnyű és alacsony szobabútor-kollekciójával Hegedős csak néhány méterrel költözött arrébb, a Pannónia utca 34-es számú garzonbérházba.⁴² Azt nem jegyezte fel, hogy garzonlakását miképp találta, de az utolsó szobabérlet közelsége miatt feltételezhető, hogy akár közvetlen környezetében hallhatott róla, vagy a garzonház előtt mindennap elhaladva láthatta a kapuba kifüggesztett lakáshirdetéseket. A garzonház hat szintjén ekkor összesen 101 garzonlakás helyezkedett el, szintenként 17 (a négy emelet és a manzárdszint beépítése mellett a földszinten is kialakítottak 16 garzont és egy házmesteri lakást).⁴³ A garzonlakások szállodaszerűen, az épületen belüli hosszú folyosóról nyíltak. Egy-egy kislakás 24-25 m²-es volt, kicsi előszobából, fürdőszobából és egy 17 m² körüli szobából állt.

Hegedős visszaemlékezésében élete legszebb időszakaként mesél a garzonlakásában eltöltött éveiről, persze felhívva fia figyelmét a garzonélet veszélyeire is.⁴⁴ A saját igényei, ízlése szerint berendezett garzonlakásában az építész talán a terének, idejének és erőforrásainak beosztása felett megszerzett teljes szabadságot élvezete a legjobban.

„[...] ha jól esik éjfélig dolgozom, nem kopog rám a szobát kiadó vén boszorkány, hogy »drága a villany, ne éjjel dolgozzon, hanem nappal!« (Drága? A hónapos szobában 10 pengőt fizettem a »világításért«, itt meg, ha az összes lángjaimat égetem reggelig, akkor sem fizetek érte többet, mint 6 pengőt egy hónapra!) Ha meg kedvem

⁴¹ Az ismert és bútorait gyakran publikáló Kovács Zsuzsa bútortervező szerint 1930-ban még hiányoznak a bútorgyártás fordjai és citroënjei, kivételként a tonett- és acélcső bútorokat, ülőbútorokat említi (Kovács Zs. 1930: 463). Hegedős a saját tervezésű szekrényei mellé diványt és székeket tudott tömeggyártásból beszerezni.

⁴² Az 1928-ban átadott, neobarokk stílusú garzonlakásos bérházat Bauer Emil tervezte. Az épület fotója a *Pesti Hírlap* ötvenéves jubileumi albumában is megjelent *A magyar építőművészet az elmúlt fél században* című cikkhez tartozó épületfotók között (Ferkai 2001: 367).

⁴³ A földszinti garzonsort az épület átadása után nem sokkal, 1929-ben, üzletsorral alakították át (nyolc kisebb üzlet, egy söröző és egy vendéglő számára) úgy, hogy az udvar felé maradt egy házmesteri lakás és egy szoba-konyha kialakítva az épület fűtőjének. A következő években a garzonházban több átalakítás is történehetett, hiszen 1941-ben a földszinti üzletek mellett már ismét 100 garzonlakást adtak bérbe az épületben (a félemeleten is találhatunk ekkor kislakásokat).

⁴⁴ Ahogy Hegedős írja, megvan az az előnye a garzonlakásnak, hogy „egy-egy futó-kaland »regie-költségei« között most már nem szerepel a »tete a tete« helyiség költsége”, de azt, hogy kit enged be a lakásába, bizony minden garzonlakónak nagyon meg kell gondolnia. Hegedős, fia okulására, a terjedelmes felvezetés után nem kevésbé hosszasan elmeséli egy italo éjszakáján könnyelműen felszedett hölgyvel folytatott kalandját, és annak keserves, végül csak ügyvédi segítséggel orvosolható következményeit (BME 437. f. VI. kötet 139–143).

szottyán egy-egy vasárnap délelőtt, délig alhatom. Ha meg felkeltem, nem kell egyebet tennem, mint bevetnem a recamier-t s a szobám máris rendben van, nem kell fél-délelőttöt távol lennem, mert »takarítanak! Nagyon élvezem a fürdőszobámat is! Akkor fürdöm, amikor kedvem szottyán; senki nem zavar! Úgy járok-kelek, olyan negligée-ben, a fürdőszobám meg a szobám között, ahogy jól esik.”⁴⁵

A garzonlakásáért fűtéssel, állandó melegvízzel havi 75 pengőt, a takarítáért pedig további 15 pengőt fizetett Hegedős.⁴⁶ A garzonház minden szintjén külön takarítónő dolgozott, akinek szolgáltatásait a bérlők, ha akarták, igénybe vehették (ők nemcsak a lakások rendbentartásában jeleskedtek, hanem a garzonházon belül keringő információkat, pletykákat is begyűjtötték és terjesztették a lakók között).⁴⁷ Minden garzonlakásban lehetővé tették a gázhálózatra való rácsatlakozást, így aki akart, gázrezsón főzhetett parányi (2-3 m²-es) előszobájában. Hegedős nem élt a lehetőséggel, félt, hogy egyszer nyitva felejtí gázrezsóját és megfullad.⁴⁸ Az építésznek garzonbérlete első évében 272 pengős havi fizetésből kellett kijönnie, ami már biztos megélhetést jelentett számára, de még mindig takarékoskodásra készítette. Hegedős az előszobai főzésről ugyan lemondott, de első főbérletében felismerte az otthoni étkezés olcsóságát.⁴⁹ Garzonéletének első hónapjaiban beszerezte a szükséges asztalneműket: abroszokat, szalvétákat, tányérokat, csészéket, és egy ajándékba kapott kávéfőző lombik segítségével már kávé is tudott főzni magának. Ettől kezdve otthon vacsorázott, és az esti-éjszakai tervpályázati munkákhoz saját maga készítette a kávéét. Átalakította az eredetileg cipősszekrénynek tervezett bútorarabját görgős büfékocsivá, tányérjai, poharai és a likőrök, borok tárolására. Reggelizni és uzsonnázni továbbra is eljárt otthonról, garzoneveiben a bérháza aljában lévő kis cukrászdába. A cukrászda fontos helyszíne volt az információcserének, -áramlásnak. Hegedős tejeskávéja és fél vajás zsemleje mellé mindig megkapta a *Pesti Hírlap*ot is, amelyből ezután is értesülhetett a készülő vagy már kiírt építési tervpályázatokról, s a lokális hírekről, a ház- és utcabeli pletykákról is első kézből, a cukrászda vezetőjétől, „Mamától” kapott tájékoztatást.

⁴⁵ BME 437. f. VI. kötet 137–138.

⁴⁶ BME 437. f. VI. kötet 135.

⁴⁷ A tervrajzokon 6-7 m²-es kamrákat tüntetnek fel minden szint végén, ezek lehetnek a takarítónők tárolóhelyiségei. Az 1941-es lakásívek alapján ekkor – lehet, hogy már eredetileg is így volt – itt is laktak a takarítónők – volt, aki férjével, gyermekével (BFL IV. 1419.j. 352/a. szj.).

⁴⁸ BME 437. f. VI. kötet 144. A gázmérgezéstől való félelme mellett a gázdíj megspórolása is motiválhatta az építést.

⁴⁹ A Sabaria étteremben elfogyasztott virsliért páronként 60 fillért kértek, míg a hentesből hazavitt három pár, mustárral, tormával kísért virsliért csupán 70-80 fillért kellett kifizetnie (BME 437. f. VI. kötet 137).

LAKÓTÁRSÁK, HÉTKÖZNAPOK A GARZONHÁZBAN

Saját tapasztalatai, a takarítóasszonytól hallott friss pletykák és a cukrászdában felcsipegetett információk alapján Hegedős írásában beszámolt a garzonház társadalmáról és az azon belüli konfliktusokról.

A bérházban az építészhez hasonló agglegények mellett számos egyedülálló nő is élt. Róluk nem volt túl jó véleménnyel a szerző. Részletesebben egyik szomszédasszonyáról, egy elvált, egyedül élő, harmincas éveiben járó nőről írt, aki tipikus, néhány bútorral berendezett „kleinstwohnungban” élt. Berendezései összesen egy „recamier, kombinált-szekrény, kerek asztal, két fauteuil meg egy gör-piccoló” voltak.⁵⁰ Hegedős vele csak addig barátkozott, amíg egy beszélgetésük után arra a következtetésre nem jutott, hogy az asszony zsidó származású lehet, és bizonyára csak férjhez akar menni hozzá.⁵¹

A visszaemlékezés szerint a férjre vadászó egyedülálló nők mellett más veszélyek is leselkedtek Hegedős lelki békéjére a garzonházban. Leginkább a pletykákból és saját gazdag fantáziájából felépített, a látható világ felszíne mögötti garzonélet „feneketlen fertője” feszélyezte ekkoriban az építészt. Lakott az épületben egy, a garzonház közvéleményét és a cukrászda törzsközönségét állandóan izgalomban tartó, feltűnően dekoratív „dísz-nő”, aki a pletykák szerint titokzatos gróf szeretőjével együtt tehetős férfiakat fosztott ki. Mellette Hegedős sejtése szerint a szakma néhány „kiskereskedője” is fogadott „csendben és roppant diszkréten” férfiakat garzonlakásán, illetve akadtak olyan garzonbérelő nők is, akik maguk ugyan nem váltak prostituáltakká, de keresetkiegészítés gyanánt lakásukat átengedték más, kuncaftokat fogadó nőknek. Az építész egészen odáig jutott a garzonházbeli rejtett prostitúció elemzése során, hogy szerinte az egész garzonház azért épült, mert a „magyar magánjogi törvények”, amelyek „megtiltották a nyilvános nőknek, hogy a belvárosi utcákon sétálgassanak”, kénytelenek megállni a magánlakások ajtóinál, így egy ekkora garzonház, ami jogilag nem szálloda, hanem magánlakások sokasága, tökéletes terepe lehet a prostitúciónak. Hegedős erkölcsi aggályait az anyagi megfontolások felülírták, hiszen a garzonház végül is az ő lakásgondját is megoldotta, mégpedig havi 75 pengőért, amiért szerinte fűtést, állandó meleg fürdőt máshol nem kapott volna a városban.⁵²

A garzonbérelők közül még egy típusra, a felnőtt gyermekei által eltartott idősekre figyelt fel az építész, akik a garzonházba költöztetve „nem zavarnak sok vizet”.⁵³

⁵⁰ BME 437. f. VI. kötet 144.

⁵¹ Visszaemlékezése számos során átszűrődik, hol nyíltan, hol burkoltan, Hegedős antiszemizmus. Gyakran előfordul, hogy a számára nem szimpatikus vagy nem szimpatikus véleményt hangoztató embereket automatikusan zsidónak minősíti. Írásából nem derül ki egyértelműen, hogy mi alapján „jön rá” szomszédasszonya zsidó származására, de úgy tűnik, a „zsidóság gyanúját” a nő elítélő véleménye a háborúról, azaz Hegedős szavaival „vad pacifizmus” kelti fel benne (BME 437. f. VI. kötet 144).

⁵² BME 437. f. VI. kötet 150.

⁵³ BME 437. f. VI. kötet 151.

A garzonház társadalmáról kicsit árnyaltabb képet az 1941-es népszámlálás minden bérlakásban felvett lakásívei alapján alkothatunk. Az ekkor kiadott 100 bérlakás közül 64-ben egyedülállók, 42-ben többfős családok éltek (a két csoport között van némi átfedés). Az egyedülállók zömében 40 év feletti tisztviselők, illetve nyugdíjasok voltak, a jellemzően kétfős családokat pedig házaspárok, illetve gyermekükkel vagy idős szülőjükkel együtt élő egyedülállók alkották.⁵⁴

Hegedős 1934 szeptemberétől 1936. október 31-ig lakott a Pannónia utcai garzonházban. Továbbköltözését legfőképpen egy olyan garzonlakás iránti vágy motiválta, amely elegánsabb, kevésbé szállodaszerű, és ahol építészeti munkájával kapcsolatos „kuncsaftjait” is megfelelően fogadhatja. Két év után már nagyon szeretett volna elköltözni, így egyre több hibát fedezett fel első garzonlakásában.

„Eleinte roppant tetszett, mert a vadonatúj bútorok tényleg kedves interieurben hatottak s nem éreztem akkor mindjárt a szobának azt a túl-keskeny, túl-hosszú, szóval folyosószerű voltát, amit később egyre jobban meguntam. A fűtéssel is sok bajom volt, már többször reklamáltam. [...] Télen a szobában csak 17 °C volt, a [lakásbérleti]szerződés ellenben külső -20 °C mellett is állandó +20 °C-ot garantált.”

Hegedős a fűtéssel kapcsolatos problémáit is először a házmesterrel próbálta megbeszélni, majd némi eredménytelen veszekedés után a bérháztulajdonost szólította fel írásban a lakásbérleti szerződésben foglalt 20 °C biztosítására.⁵⁵ Miután az építész panaszát nem sikerült orvosolni, egy átdidergett, hideg tavasz utáni nyáron, 1936 augusztusában, november 1-jével Hegedős felmondta a Pannónia utcai garzonbérletét.⁵⁶ Azonban továbbra is a környéken keresett új lakást, sem megszokott cukrászdájától, étkezdéitől, sem a Lipót (később Szent István) körút elején lakó tervezőtársától, Tabéry Ivántól, nem akart távol költözni.

⁵⁴ A lakásíveken látszik – a feltételezhetően a második zsidótörvény hatására – állásukat veszített izraelita tisztviselők jelentős száma a garzonházban (BFL IV.1419.j. 355/b. szj.). Hegedős korábbi szobabérletének helyszínén, a Korall utca 24-ben, szintén feltűnő a népszámlálási lakásívek adataiból az izraelita tisztviselők tömeges állásvesztése és a bérházban ekkoriban gyakran – garzonokban is – alkalmazott jövedelempótlási módszer, az albérlőtartás (BFL IV.1419.j. 352/a. szj.).

⁵⁵ Hegedős személyesen is felkereste a bérháztulajdonost, aki ígéretet tett a „meleg” és „jól fűtött” bérlemény biztosítására, de a lakásbérleti szerződésben rögzített, padlószinttől 1,5 m magasságban mért 20 °C-ot már nem garantálta (BME 437. f. VI. kötet 394–395).

⁵⁶ Hegedős a lakásbérlet felmondásával tavasztól várt még egy negyedévet, hogy így álljon bosszút a bérháztulajdonoson. Reményei szerint a tulajdonos életét megkeserítő „cseléről” ezt írta visszaemlékezésében: „[...] – évnegyedre lehetett csak felmondani – május 1-én nem vagyok bolond augusztus 1-re felmondani, mert ilyenkor szokta mindenki biztosítani magának őszre (augusztusban) a lakást s akkor te az én szobámat játszva ki tudod adni, hanem felmondom majd – persze másikat biztosítok magamnak – augusztus elsején 1936. november 1.-re! Akkor már nem fogod tudni tavaszig kiadni a szobát!” (BME 437. f. VI. kötet 395).

ELEGÁNS GARZON A SZENT ISTVÁN PARKBAN

Rövid keresgélés után Hegedős néhány háznnyira korábbi otthonától, a Lipót (később Szent István) park 19-es számú, hatemeletes bérházában nézett meg egy udvari garzonlakást.⁵⁷

„Pár éve épült, spekulációs bérház, két-szoba hallos tucatlakásokkal. A földszinti alaprajzot a középre elhelyezett díszes előcsarnok – a lépcsőház tengelyében – megzavarta s így a földszinten mindössze egy két-szobás garcon (utcai) egy házmester-lakás és két egy-szobás garcon (az egyik utcai, a másik udvari) van. Az udvari garcon-lakás lesz szabad november 1.-re. Megnéztem a lakást, éppen délelőtt volt és nagyon megtetszett nekem a szoba keleti, nagy udvarra néző fekvése. Az is nagyon megtetszett, hogy földszinten van, a házmesterlakás ugyan szemben van velem (ez sohasem rokonszenves, mert a pesti házmester nem kiszolgálója a lakóknak, mint a párizsi consierge, hanem basája, aki örökké csak fegyelmezi és macerálja a lakókat), de oly szép, kertre nyíló fürdőszobája van, nagy, hosszú előszobája garderobe-szekrénnel és főző-pulttal, hogy igazán kedves, lakályos otthonnak ígérkezik. A szoba szélessége 4,50 m itt két kétíves táblát fel tudok állítani. Kivettem, előleget adtam reá és nagyon örültem neki. Ez se sokkal drágább, a Pannónia-utcai folyosószerű szoba 75 P. volt; ez havi 80 Pengő. Igazán megér 5 P.-vel többet. Az is érték a szememben, hogy nem egy hosszú folyosón végigbaktatva (mint a Pannónia-utcainál) érem el a lakásomat, akár egy szállodában, hanem közvetlenül a földszinti előcsarnokból. Lakókat nem is fogok látni!”⁵⁸

Hegedős természetesen magával vitte új otthonába a garzonbútorait, garnitúrájából Szent István parki legényélete során egyedül a rekamiét cserélte le,⁵⁹ egy feltét háttámlákkal is rendelkező, így kényelmes napközbeni üldögélésre is alkalmas, saját tervezésű darabra.⁶⁰ Új otthonában sokkal jobban ki tudta alakítani a lakás irodasarkát, és hatékonyabban működött a közös munka tervezőtársával, Tabéry Ivánnal is. Kettejük számára egy komplett dolgozóállomást készítettett. Ez két kétíves rajztáblából állt, amelyek egyik felét bakok, másik végét „egy kis könyv-, akta-, folyóirat- és papíros polcocska tartotta”.⁶¹

Hegedős udvari, de nagy belső kertre nyíló garzonjában legjobban a fürdőszoba ablakán beszökő közvetlen napsütést szerette.

⁵⁷ A 19-es ház a Szent István park kisebb lakásokat tartalmazó bérházai közé tartozott, szintenként egy két szoba-hallos és egy szoba-hallos bérlakásával (XV.17.d.329. 25 260/36 hrsz.). Az épület melletti házhelyen, a Csanády és a Hollán Ernő utca kereszteződésénél, Hegedős odaköltözésekor és utána még évtizedekig fatelep működött (BME 437. f. VI. kötet 397).

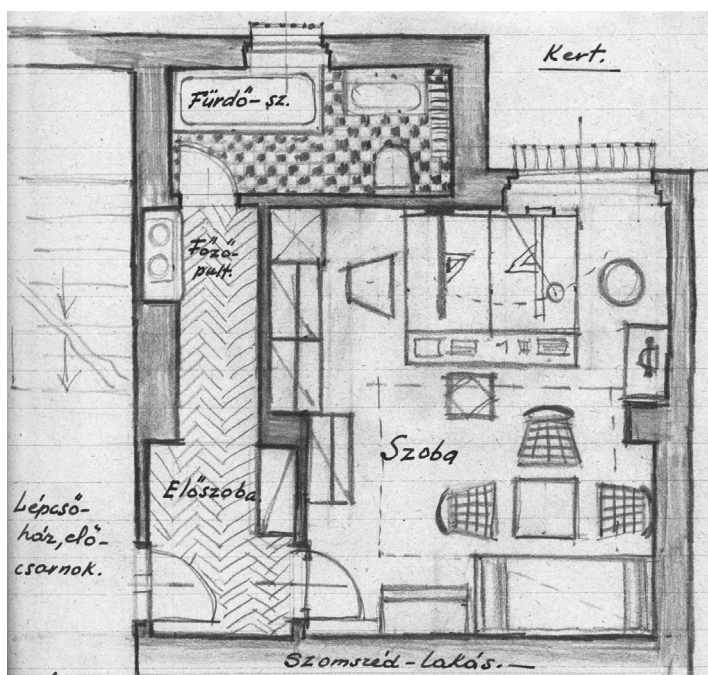
⁵⁸ BME 437. f. VI. kötet 397–398.

⁵⁹ Ebben a garzonban 1936. november 1-től 1939. augusztus 1-ig lakott az építész.

⁶⁰ BME 437. f. VI. kötet 419.

⁶¹ Az alacsony, hosszú aktopolc 40-50 pengőbe került, a hársfa rajztábláért 32 pengőt kértek. Utóbbi Hegedős a műgyetem alagsorában dolgozó asztalostól vette, aki gyártotta, vette, eladta a rajztáblákat (BME 437. f. VI. kötet 410).

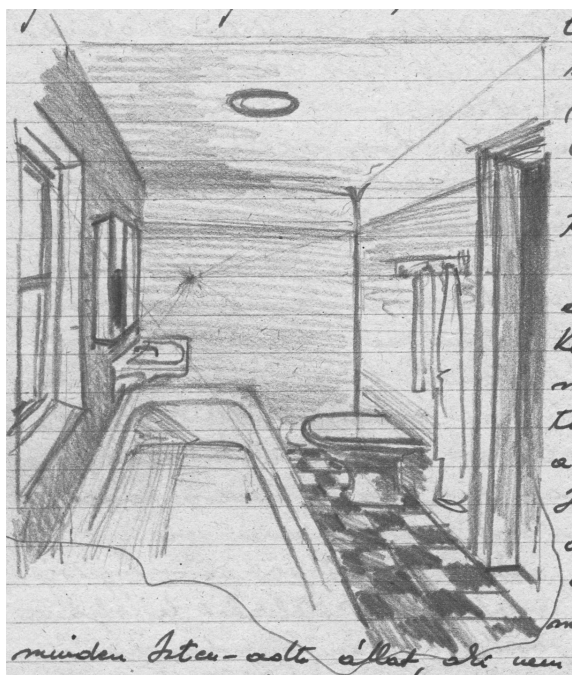
6. kép

A berendezett új garzonlakás rajza

Forrás: BME 437. f. VI. kötet 399.

„Nagyon megszerettem ezt a kis garcon-lakásomat. A fürdőszobája szép, közvetlen (nem légaknából jövő) világítást kapott, az ablak épen a fürdőkád felett volt, ha odakünn történetesen sütött a nap, a napsugár ott táncolt reggel a fürdővizemben. Ezen már oly sokat töprengtem életemben: Miért nyomorodik el az ember élete annyira a kényszerítő „muszájak” miatt, hogy az ember legtöbb helyiségéből kizárja a „gazdaságos” tervezés az Isten áldott napját. [...] Ma Pesten már fehér-holló számba megy az olyan előszoba, fürdőszoba, hall amelyeknek közvetlen ablaka volna a szabadba! Lichthof építészekké züllesztett bennünket a kényszerűség. Óh, micsoda különbség egy Lichthof-fürdőszobában villany mellett megfürödni, vagy itt, ebben a csöpp kis fürdőszobában, amelyik kertre nyílik és besüt a reggeli nap.”⁶²

⁶² BME 437. f. VI. kötet 416–417.

A napsütötte fürdőszoba

Forrás: BME 437. f. VI. kötet 416.

Az 1936 és 1939 közötti években Hegedős stabil egzisztenciát teremtett magának, az első két évben még állással, fix havi fizetéssel is rendelkezett,⁶³ és mellette Tabéry Ivánnal közösen folyamatosan részt vett tervpályázatokon,⁶⁴ de tervezett

⁶³ 1935-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsa élén Rakovszky Ivánt Bessenyei Zénó váltotta, aki – Hegedős szerint – saját embereivel cserélte le Rakovszky pártfoglaltjait, így az építész ideiglenes megbízását sem hosszabbította meg. Bessenyei Zénó 1935. december 18-ai dátummal kiküldött levelében 1936. január 1-jével mondott fel Hegedősnek, aki ügyvédi tanácsra ki tudta harcolni magának a diplomás embereknek 2 év jogviszony után járó, háromhónapos felmondási időt. A felmondási idő lejártával Hegedős, Tabéry közvetítésével, 1936. április 15-től a Honvédelmi Minisztérium építési programjában dolgozott, eleinte adminisztratív területen, szerény javadalmazásért – havi 200 pengőért –, októbertől viszont már a tapolcai laktanya tervezési munkáit végezhetette kicsit magasabb – havi 240 pengős – fizetésért. Munkahelyén végig feszültséget okoztak magánmegbízásai, tervpályázati munkái, végül 1937. januárjától felmondtak neki. Ekkorra Hegedős már elkezdte egy nagyobb OTI-megbízás munkáit, a békéscsabai OTI-székház tervezését, amelytől 10 000 pengős honoráriumot remélt, mellyel többek közt független tervezőépítési karrierjét akarta megalapozni (BME 437. f. VI. kötet 254, 271, 314, 375, 408).

⁶⁴ Többször a tervek megvételével járó „szép helyezéseket” értek el tervpályázatokon, például a Dob utcai telefonközpontra kiírt pályázaton terveikért 1000 pengőt kaptak. Tekintélyes mel-lékjövedelmet biztosítottak Tabéry számára az ekkoriban egyre gyakoribb bírálóbizottsági fel-kérések is az Építészegylettől és a Nemzeti Szövetségtől (BME 437. f. VI. kötet 213).

magánmegrendelésekre is. Majd 1937-től már hivatali állás nélküli, önálló tervező-mérnökként dolgozott, Tabéryval közös társas vállalkozásban. Hegedős, korabeli noteszjegyzetei alapján, visszaemlékezésében pontos képet tudott alkotni 1936 és 1939 közötti anyagi helyzetéről.⁶⁵ Az 1936-os évben összesen bruttó 5198 pengő 81 fillért keresett, ami átlagosan havi 433 pengőt jelentett.⁶⁶ Az építész számításai szerint, bevételei 64%-kal nőttek az 1935-ös évhez képest. 1937-ben és 1938-ban Hegedős és Tabéry társas vállalkozása nagyon jól ment, folyamatosan pályáztak, terveztek, hol Hegedős garzonjában dolgoztak, hol a lakáshoz közeli Dunapark kávéházban beszéltek át munkájuk és magánéletük kérdéseit.⁶⁷ A két tervező személyes kapcsolata 1938-ra már erősen megromlott, ami aztán 1939 áprilisától különválásukhoz vezetett.⁶⁸ Hegedős ezután is sok (állítása szerint Tabéry távozása után még több) OTI-megbízást kapott.

Hegedős ezekben a szakmailag és anyagilag is sikeres években is állandó egzisztenciális félelemmel küzdött, a korábbi időszak súlyos anyagi problémái még kísértették, sokáig hezitált, hogy egyáltalán alapítson-e családot, illetve latolgatta, ki lenne számára a megfelelő pár ehhez. 1939-ben jutott el odáig, hogy „nyilatkozzék” és feleségül kérje Stoffa Erzsébetet, akinek évek óta udvarolt.

A DOLGOZÓ GYERMEKTELEN HÁZASPÁR OTTHONA – KÉT SZOBA-HALL A PHÖNIX-HÁZBAN

A Stoffa családot a Hegedős család régről ismerte. Hegedős nővére, Ilon levélbeli unszolására vette fel újra a kapcsolatot 1933-ban a családdal. Stoffa Erzsike édesapja Cegléden, a Nemzeti Banknál dolgozott, ahonnét egy kétes banki

⁶⁵ A tervezőiroda felfutásával együtt Hegedős több „luxuskiadást” is engedélyezett magának, 1938-tól volt rádiója garzonlakásában, vett (10 havi részletre) írógépet „az irodába”, és a telefon is bevezetette otthonába (BME 437. f. VI. kötet 644, 648). Utóbbiról azt írja, hogy a telefon ekkor már egy építész számára elnegedhetetlen munkaeszköz, és inkább lakik konyha nélküli lakásban – ahogy Tabéryék is –, de a bevezetés egyszeri húszpengős és a használat havi tízpengős díját nem sajnálja a telefonra (BME 437. f. VI. kötet 324).

⁶⁶ A felsőfokú végzettségű közalkalmazottak havi átlagkeresete 457 pengő volt 1929-ben a fővárosban, ami az 1931 és 1933 között négyszer végrehajtott fizetéscsökkentés miatt ekkorra lényegesen alacsonyabb lett (Kovács I. 2011: 19).

⁶⁷ Hegedős 1937-ről azt írja, hogy ebben az évben sokat keresett és sokat is költött. Tételezen egy 1937-es összesítését veszi végig, amelyben a napi kiadásain kívüli, rendkívüli költségeit összegezte. Eszerint ebben az évben 4750 pengőt költött szabóra, a csabai OTI-bérlőház gépészeti és statikai terveire, adósságai törlesztésére (BME 437. f. VI. kötet 520).

⁶⁸ Hegedős Tabéryval való viszonya megromlásáról meglehetősen furcsán ír visszaemlékezésében. Tabéry „gorombasága” mellett Tabéry feleségét, Edelmann Hédi teszi felelőssé a tervezőtársak közötti feszültségek fokozásáért. Egyik vitájukat így idézi fel: „[Edelmann Hédi], aki – csak természetes – olyan sovíniszta, elfogult zsidó volt, mint annak a rendje. Ha megpendíttem előtte, hogy hát mitagadás, a magyarországi antiszemita hullámnak a kifejlődésében nem csak Hitler az egyedüli ludas, hanem maguk a zsidók is, kihívó, pöffeszkedő, szörnyen követelődző magatartással, Hédi egyszerre készen volt a goromba válasszal: Csakis »unintelligens« ember lehet antiszemita” (BME 437. f. VI. kötet 650).

ügylet nyomán 1932-ben nyugdíjba küldték, ezután költöztek Budapestre, egy Csanády utcai négy szoba-hallos lakásba. Hegedős legfőbb félelmét Erzsikével mint leendő feleségével kapcsolatban a lány Stoffa családból hozott eltérő szocializációja okozta. Félt attól, hogy a stabil, magas fizetéssel rendelkező családfő mellett megszokott jólétet, biztonságot nem tudja felesége, leendő családja számára biztosítani.⁶⁹ Hegedős szerint Stoffáék századeleji házasságescsménye alapján, mint férjnek, az alábbiakat minimum biztosítania kell majd Erzsikének:

„[...] egy »úriember« felesége joggal megkövetelheti az urától, hogy minden szükségletét úgy elégítse ki a férfi az asszonynak, ahogy az otthon megszokta, vagyis: 1.) Háztartást csak nem vezet? Csak nem főz, mosogat, takarít? Személyzet kell! Szakácsé kell, ha másképpen nem egy mindenés, ha pedig megérkezik a házasság első értelme; a gyermek, akkor már nélkülözhetetlen a második cseléd! Három szoba az obligát, olyan 3 szoba, amiben a ház asszonya a teljhatalmú parancsnok; »úri ember« nem csinálhat a lakásában olyan rendetlenséget, olyan disznóságokat, [...] mint amilyeneket én viszek véghez a szobámban a ceruzáimmal, tusos üveggemmel, festékeimmel, amikor egy tervpályázat munkája ég az asztalomon! Mit jelent ez? Azt, hogy a lakás mellett még egy irodára is szükségem van, ahol úgy »rendetlenkedhetem«, ahogy nekem jól esik?»⁷⁰

Az építész végül egy nagyobb bérháztervezői honorárium (4500 pengő⁷¹) kézhezvétele után kérte meg Erzsike kezét, aki ekkorra már alkalmasabbnak tűnt a jövőbeli feleség szerepére a szemében. Stoffa Erzsike 1939-re az eltartott nő szerepéből átlépett a dolgozó nőébe, Hegedős unszolására elvégzett egy gyors- és gépírói tanfolyamot, és havi 130 pengőért állást vállalt a Weiss Manfréd-gyárban.⁷²

⁶⁹ Hegedős így ír a lánykérés előtti félelméről: „Az idő kétségbeesetten fut velem, ma már 43 éves vagyok! Stoffa Erzsike túl fiatal hozzám! [Stoffa Erzsike ekkor 30 éves.] Mert az ember arra gondoljon, hogy a házasságában, az élettársával minden képpen egyező életszemlélete legyen, Erzsike, mondhatni, nálam már egy generációval fiatalabb. Ő más viszonyok között nőtt fel, mint én, ő hozzám képest watta-között, üvegbúra alatt nőtt fel, s életében mindene megvolt a világon. Ők az I. világháborút meg se érezték, mi több az I. világháború utáni nincstelenség, leszegényedést sem. Az öreg Stoffának mindig megvolt a jó fizetése, évtizedeken át; hónapról-hónapra, ők nem ismerik mi az élet terhe, a nélkülözés, a szükség! Hogy vegyem magamra azt a kötelezettséget, hogy én Erzsikét, minden körülmények között [eltartom]” (BME 437. f. VI. kötet 595–596).

⁷⁰ BME 437. f. VI. kötet 596.

⁷¹ Az Endresz György tér 2–3. szám alatti OTI-bérházat tervezte ekkor Hegedős (BME 437. f. VI. kötet 700).

⁷² Erzsike 135 pengős havi fizetése abszolút értékben persze nagyon alacsony volt, de a korabeli női magántisztviselői fizetések sorában nem számított rossz keresetnek. A pénzügyi tisztviselőnk kezdő fizetése és lakáspénze 1933-ban volt 135 pengő, ami tízesztendei szolgálat után emelkedett 225 pengőre. A kereskedelmi és iparvállalatoknál működő magántisztviselőnk kezdő havi fizetése és lakáspénze pedig 35 pengő volt ugyanebben az évben, ami 10 szolgálati év után érte el a 135 pengőt (Molnár 1934:131).

A lánykérést követően a leendő házaspár leült és megtervezte közös otthonát, jövőjét. Megegyeztek, hogy számukra egy modern, két szoba-hallos, összkomfortos, a város központi helyén lévő lakás lenne megfelelő. Hegedős kalkulációi szerint havi 600 pengőt tudott a háztartásra biztosítani, aminek 25%-a mehetett a lakásra (1800, maximum 2000 pengő évente), 35%-a az egyéb háztartási kiadásokra, 25% öltözködésre és 15% a többi felmerülő fizetendőre. A pár hosszú hetekig kereste a megfelelő lakást,⁷³ de két szoba-hallos bérlakásból sokáig csak olyat talált, amelyben az ebédlőnek és vendégfogadásra is alkalmas helyiségnek szánt hall használhatatlanul sötét és kicsi volt.⁷⁴ Végül 1939 júniusában az újlipótvárosi Phönix-házban⁷⁵ bukkantak rá a megfelelő két szoba-hallos lakásra.

„A szobákat rögtön megmértem; a nagy szoba az ablaknál 4,50 m széles, tehát két darab egy-egy méter széles rajztábla egymással szemben felállítható; egy jobbkezes majd a rajzolómnak – ha majd lesz – egy balkezes tábla pedig nekem magamnak. A kisebbik szobába befér az Erzsike leányszobája. A hall elég nagy ahhoz, hogy kényelmes kis ebédlő legyen. [...] Cselédet nem fogunk tartani, csak egy bejárónőt. [...] A bejárónő reggel bejön, kitakarít és este 6 órára megfőzi a vacsorát. Délben Erzsike a Weiss Manfréd gyárban ebédel valamit, én meg majd eszem valami hideget. Erzsike reggel 8– $\frac{1}{2}$ 5-ig dolgozik [...] Erzsikének nagyon megtetszett ez a lakás különösképpen, mert a fürdőszobájában beépített fürdőkád és wc-csésze is volt. [...] A lakás bére is megfelelő volt; havi 150 pengő, no meg a központi fűtés valami évi 180 pengő, házmesterpénz stb., az egész évi 2000 pengő.”⁷⁶

⁷³ A Pannónia utca 36. számú házban találtak egy megfelelő 3 szoba-hallos lakást, de Hegedős nem merte vállalni az évi 3200 pengő + 25% fűtés laktól (BME 437. f. VI. kötet 710–711).

⁷⁴ Az 1930-as években épített modern bérházakkal kapcsolatban gyakran felbukkanó téma volt az új lakások kicsi, szellőtelen, sötét hallja. Hajós Miklós *A budapesti lakások ú.n. hallja* című cikkében végigveszi, hogy a hall a lakáson belüli funkciók közül vajon melyiket látja el. Arra jut, hogy a négyféle rendeltetés közül, amellyel egy ideális lakásnak rendelkeznie kell – a nappali és közös tartózkodásra szánt rész, az alvárszoba, illetve a magányszobákat tartalmazó rész, a gazdasági és testi higiénia szolgáló rész –, a hall egyik funkciót sem tudja ellátni (Hajós 1935: 164–165). Hegedős az általuk kibérelt kétszobás lakás hallját értékesnek és a vendégek fogadására alkalmas helyiségnek szánta.

⁷⁵ A Phönix-ház 1928-ban hat házhelyre épült bérház-tömb, amelyet az akkori Katona József, Tátra, Pannónia és Névtelen (később Phönix) utca fogott közre. Az építetők a Phönix Életbiztosító Társaság Magyarországi Igazgatósága és a Turul-Magyar Országos Biztosító Intézet Rt. voltak, tervezők: Jónás Dávid és Jónás Zsigmond, építőmester Wágner Sándor. A terveken 8 lépcsőház, két nagy díszes bejárat és négy oldalsó, kisebb bejárat szerepelt, szintenként 12 db két szoba-hallos (háló, nappali), a sarkokon 4 db négy szoba-hallos (úrszoba, nappali, háló, ebédlő), továbbá 4 db két szoba-hallos és 4 db három szoba-hallos (ebédlő, nappali, háló) lakással. Az épület közepén nagy kertet alakítottak ki (XV.17.d.329. 25 183/1–6).

⁷⁶ BME 437. f. VI. kötet 711–712.

GARZONLAKÁS + LEÁNYSZOBA + HALL: A KÉT SZOBA-HALLOS LAKÁS BERENDEZÉSE

Az új, közös otthon berendezését Hegedős garzon- és Erzsike leányszoba-bútorokkal oldották meg, illetve a hallba az építész tervezte hallbútorokat helyezték, egy hatszemélyes kerek asztalt hat karosszékkal és egy „buffet-szekrényt”.⁷⁷

„Az én garcon-szobám komplett, az egy szoba bútor: iroda és nappali szoba is egyben, ahol nekem még egy külön recamie-m is elfér. Az Erzsike leányszoba-bútora, az a másik szoba: hálószoba, egyben női vendégek fogadására is alkalmas. Mégegy helyiségünk lesz, a »hall«, amit úgy kell berendeznünk, hogy étkezhessünk benne, egyszerűs mind napközben fogadószoba is lehessen, tekintve, hogy az iroda erre kissé szűkös [...]»⁷⁸

A garzon- és a leányszoba berendezését új férfi- és nőiszoba-, illetve háló- és irodabútor szerepeiknek megfelelően átalakították egy asztalossal. A hall berendezésének elkészíttetését pedig Erzsike fizette félretett kelengyepénze terhére.⁷⁹ Hegedős, akár a garzon berendezésénél, itt is részletesen leírta a hallbútorok funkcionális megtervezésének menetét. Először is egy kisméretű, szűkebb hallban is elhelyezhető tálalószekrény terveit rajzolta meg, amiben így is mindennek „hagyott helyet”. Újítása ennél a bútordarabnál a hatszemélyes ezüst étkezőasztal rejtő „service-kazetta” beépítése volt a kisszekrény alsó, kulccsal jól zárható részébe.⁸⁰ Étkezőasztalnak kerek, szerkezetileg háromlábú, „kinézését illetőleg” hatlábú, így sohasem billegő asztalt készíttetett, amelyet hat ember kényelmesen körbe tudott ülni. Az ehhez való karosszékeket (amik hangsúlyozottan nem fotelek) vízszintes ülőfelülettel és közel függőleges támlával rendelte, kivethető ülőkékkel. A monotonitás elkerülése érdekében kétféle, egymáshoz közeli árnyalatban rendelte a karosszékekre húzott szövetet, három szék zöldeskék, a másik három kékeszöld árnyalatú lett.

Irodájába Hegedős új, háromtámlás rekamiét készíttetett, a régit (legénylakásbeli múltja miatt) Erzsike nem engedte áthozni az új lakásba. Irodabútorai átalakítására, kiegészítésére az építész jelentős, majdnem a korábbi garzonberendezésének megfelelő összeget, 1000-1200 pengőt adott ki. Az 1934-ben

⁷⁷ A hall berendezésével kapcsolatban a pár lemondott a készbútorok vásárlásáról, mert azok vagy „silány, ízléstelen, sok helyet foglaló, tucat, kommerce-bútorok” voltak, vagy megfizethetetlenül drága garnitúrák, például a Lingel-bútorgyár kínálatából (BME 437. f. VI. kötet 705).

⁷⁸ BME 437. f. VI. kötet 703–704.

⁷⁹ Stoffa Erzsikének 6000 pengője volt házasság esetére félretéve, miközben a kelengyéje nagy részét (ágyneműt, asztalneműt, ezüsteneműt) nagymamája a 20-as évek alatt megvásárolta és eltette unokája számára. Az új háztartáshoz szükséges „service-dolgokat” innét vagy a Stoffa család egyéb felgyűlt ezüstenemű-, asztalnemű-készleteiből állították össze (BME 437. f. VI. kötet 704).

⁸⁰ Hegedős szerint a századfordulón még divat volt külön asztalkán kihelyezve, szabadon tárolni a családi ezüst étkezőeszközöket, ami ma (1939-ben) a régi, megbízható cselédség hiányában már nem megengedhető (BME 437. f. VI. kötet 705).

8. kép

A két szoba-hall alaprajza, berendezése

Forrás: BME 437. f. VI. kötet 710.

szennyes- és cipősszekrénynek készült, de tálalószekrénynek használt bútordarabot most kis szekreterré alakította át, egy iratmegvilágító lámpa beépítésével. A jól bevált, a rajztabla egyoldali lábaként szolgáló könyv- és nyomtatványtartó szekrénykeit kétszárnyú ajtókkal látta el, melléjük pedig egy két méter hosszú, rajzasztal-magasságú aktapolcot tett. Íróasztal helyett, az íróasztalfiókok pótlására, egy „ügynevezett, sokfiókos kis trümét” (alacsony szekrényt) is készített.⁸¹ A Hegedős házaspár végül körülbelül 3000-3500 pengőből rendezte be a két szoba-hallos lakását.

A hozott és az újonnan gyártatott bútorokból Hegedős igyekezett egységes stílusú otthont varázsolni. Ami visszaemlékezése szerint végül így nézett ki:

„Az Erzsike szobáját, amit [...] egy ceglédi, vidéki asztalosmester úgy-ahogy [...] stílusban próbált tartani – a hozzátartozó képekkel, csillárral, szőnyeggel, minden részével együtt igyekeztem »stíltisztán« megőrizni. (Mindössze egy »modern« sarkot csináltam benne a sima toilette-tükörrel és a felette levő sima »hidronalium« fémeretes képpel!) Az én szobám is stílusban maradt, bider-meyerbe oltott modern, akárcsak a hall-bútor [...]»⁸²

* * *

Hegedős Károly visszaemlékezése VI. kötetét úgy állította össze, hogy az itt megírt 1933–1939 közötti életszakasza egyfajta felemelkedéstörténetté állt össze. A szobabérletek, állástalanság, magány kezdeti időszak után következtek a kellemetlen, kényelmetlen, köztisztviselői robotból, első tervezésekből megkeresett szabad garzonélet évei, majd a „révbe ért”, önálló tervezőépítész józan beosztással kialakított két szoba-hallos házaselete. Hegedős írása egészen egyedi társadalom- és mentalitástörténeti forrásanyag, amely bepillantást enged a két világháború között induló, „megrekedt” diplomások, értelmiségiek életébe: túlélési stratégiákba, életmódjukba, és ezen belül is az építészszakma – itt most kevésbé tárgyalta – korabeli működés módjába.⁸³ Emellett a visszaemlékezés, Hegedős különleges precizitása, lakásai berendezésének pontos dokumentálása és a megtervezés menetének részletes, átgondolt leírása miatt, különösen értékes életmódtörténeti forrásanyag is. Tanulmányomban elsősorban az írás ezen rétegét igyekeztem fel dolgozni, hiszen a lakások berendezésével, „belakásával”, használatával kapcsola-

⁸¹ BME 437. f. VI. kötet 707. A Hegedős házaspár új lakásának berendezése a garzon-, a hall- és az irodabútorokat számolva körülbelül 3000-3500 pengőbe került. Kozma Lajos 1930-ban 5200 pengőből rendezett be egy hasonló lakást, igaz, ott a konyha 300 pengős berendezése is szerepelt a listán (Kozma 1930: 13). Hegedősnél a konyhabútorról nem esik szó, valószínűleg náluk beépített konyhabútorok voltak.

⁸² BME 437. f. VI. kötet 717.

⁸³ A szöveg sokat mesél az 1930-as évekbeli fővárosi építészszakma működéséről: a kapcsolatok hálózatán keresztül megszerzett tervpályázati munkák világáról, a zsidó származású építészek fokozatos kiszorításáról a szakmából.

tos, gyakran idézett korabeli lakberendezési újságok, tanácsadó könyvek esetében mindig probléma az idealizált, illetve vágyott lakás és a valóban használt bútor-
darabok, lakásberendezés képének összehasonlítása.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1419.j. Az 1941. évi népszámlálás budapesti felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.

352/a. számlálójárás.

355/b. számlálójárás.

770. számlálójárás.

IV.1419.n. Az 1945. évi budapesti népösszeírás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye.

352/a. számlálójárás.

XV.17.d.329. Építési ügyosztályok tervtára.

Légrády Károly utca 32. 25 245/3. hrsz.

Pannónia utca 16–20. 25 183/1–6 hrsz.

Pannónia utca 34. 25 272/7. hrsz.

Szent István park 19. 25 260/36. hrsz.

Tűzoltó utca 3. 37 531. hrsz.

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára (BME)

437. f. Hegedős Károly: *Az életem története*. I–IX. kötet.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Czenthe Miklós – Zomboryné Bazsó Rozália 2006: Százéves az Üllői úti országos szék-
ház. A Luther Otthon története 1909–1949. *Evangelikus Élet* 52. 12–13.

Ferkai András (szerk.) 2001: *Pest építésze a két világháború között*. Budapest.

Hajós Miklós 1935: A budapesti lakások ú.n. hallja. *Tér és Forma* (8.) 5–6. 163–165.

Kaesz Gyula 1935: Szekrénybútor-problémák. *Tér és Forma* (8.) 8. 241–247.

Kovács I. Gábor 2011: A diplomások kereseti viszonyai a két világháború között. (Ada-
tok a társadalmi hierarchiához.) In: Kovács I. Gábor: *Eliték és iskolák, felekezetek és
etnikumok: társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest, 9–32.

Kovács Zsuzsa 1930: Az olcsó bútorokról. *Tér és Forma* (3.) 10. 463.

Kozma Lajos 1930: Mibe kerül ma egy kétszobás lakás berendezése? In: Kaesz Gyula:
Korszerű lakásművészet. Budapest, 13–14.

Laky Dezső 1929: *Az albérlők és ágybérlők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*.
(Statisztikai Közlemények 58.) Budapest.

- Laky Dezső 1932: *A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* (Statisztikai Közlemények 67.) Budapest.
- Medriczky Andor 1934: *A székesfővárosi tisztviselői illetmények alakulása.* (Statisztikai Közlemények 74.) Budapest.
- Molnár Olga 1934: *A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban.* (Statisztikai Közlemények 76.) Budapest.
- Pogány Ágnes 2000: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború közötti Magyarországon. *Történelmi Szemle* (42.) 1–2. 115–127.
- Somlai Péter 2008: *Tér és idő. Lakásbelsők a két világháború között 1925–1942.* Budapest.
- Valló Judit 2010: Nemzetgyilkos lakástípusok vagy a modern nagyvárosi élet szimbólumai? Középosztályi kislakások a harmincas évek Budapestjén. *Korall* (11.) 40. 84–113.
- Valló Judit 2011: Móricz Zsigmond Budapestje. Egy bérház társadalma *Az asszony beszél* című Móricz-regényben. In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* Budapest, 450–459.
- Valló Judit 2013: *Képzelt Csikágó.* Budapest.

Ungváry Krisztián

„Véres övezet” – Kovács András pokoljárása, 1939–1951

Timothy Snyder amerikai történész *Véres övezet* címmel tette közzé nagy hatású Kelet-Európa-történetét, amely a totális diktatúrák pusztításainak fényében mutatja be a térség sorsát. A „véres övezet” koncepcióját többen vitatják, elsősorban Németországban. Jelen tanulmány ehhez a vitához¹ – amelyet itt most részleteiben nem ismertethetünk – szolgál adalékként. A totalitarizmusteóriát továbbfejlesztő „véres övezet” paradigmája sok szempontból találó és alkalmas lehet arra, hogy hiteles narratívába rendezze a térség eseménytörténetét. A továbbiakban ezért a történelmi sorsfordulókat, amelyek a jelzett időszakban milliók életét meghatározták, egy ember sorsán keresztül szeretném bemutatni. Az alább közölt történet, lényegét illetően, egyáltalán nem tekinthető egyedinek.

Munkám alapvetően egyetlen forráscsoporton, az állambiztonság beszerzési dossziéján alapul.² E dokumentumok különlegességét az adja, hogy legalább annyira szólnak készítőjükről, mint tárgyukról. Éppen ezért szükségesnek tartom, hogy a használt forrásokat minden esetben külön értékeljem is.

Az 1919. november 19-én született Kovács Andrásról 1950. március 29-én az ÁVH ismeretlen tisztje által készített jellemzésből egy ígéretes karrier képe bontakozik ki.

„1947-ben a Hazahozatali Kormánybiztosság megszüntetése után a Külügyminisztérium állományába került, innen lett kiküldve a bécsi követségre, ahol mai napig is szolgálatot teljesít. Komoly és jelentőségteljes munkát végzett Bécsben számunkra, úgy követségi, mint emigrációs vonalon.

Jelenleg is a követségben van beosztásban, hosszú ideig teljesen egyedül vezette a követség ügyeit. Munkáját nagy akarattal, lelkiismeretesen végzi, sokat dolgozik és meglehetősen jól. Jelentős eredményeket ért el már ausztriai viszonylatban. Elég jelentős hálózatot mozdgat és irányít jelenleg is.

Politikailag képzi magát, ezt azonban fokoznia kell. 1945 óta párttag, politikailag megbízható, ugyanakkor erkölcsileg is. Felesége és gyermeke van, kiegyensúlyozott családi életet él. Komoly feladatok elvégzésére is képes. Hibája, hogy kissé kapkod, nem türelmes. Mindemellett követségi munkájával is meg vannak elégedve.”³

¹ Snyder 2012. Snyder munkájáról Magyarországon sajnos nem jelent meg érdemi szakmai recenzió. Németországban azonban igen, ezek közül is kiemelendő: Zarusky 2012.

² A forrásokat szövegűen közlöm, az egyértelműen elütésből származó hibák kivételével, amelyeket javítottam.

³ ÁBTL Bt-70. 33.

Egy nappal később erre a szövegre ismeretlen személy ráírta, hogy „nyolc informátort tart”, és javasolta meghagyását. Ezen nem csodálkozhatunk, mert ahogyan az iratból kiderül, valójában Kovács vezette a teljes bécsi hírszerzési tevékenységet: külön kiemelték, hogy egy év leforgása alatt tizenhárom komoly lehetőségekkel rendelkező személyről adott értékes adatokat, tizenöt fontos és részletes jelentést küldött, és hat nagy értékű dokumentumot szerzett meg eredetiben vagy másolatban! Mindezt Kovács teljesen ingyen végezte, „elvtársi alapon dolgozik” – áll adatlapján, amely szerint:

„Politikailag megbízható. Állandóan képezi magát. 1945 óta párttag. Feladatát kellően tudja az adott politikai helyzetre beállítani, kellő politikai érzékkel rendelkezik [...] szolgálatát meggyőződéssel vállalta.”⁴

Utóbbi értékelés finoman célzott arra, hogy Kovács számára nem okozott gondot az SZKP, illetve az MDP mindenkori vonalvezetésének változása (ekkor zajlik a Rajk-per, illetve a Jugoszlávia elleni propaganda-hadjárat).

A jelentés egyetlen ponton volt elmarasztaló, amennyiben „kispolgári származásúnak” minősítette Kovácsot. Ez figyelemre méltó, mivel a korszak pártzsargonjában ezt elsősorban a zsidó származás szemérmes körülírására használták. Marxista terminológia szerint a kispolgár olyan, járadékokból vagy saját munkájából élő személyt jelentett, aki nem tart alkalmazottat és a munkásosztálynál magasabb, ámde a középosztálynál alacsonyabb életszínvonalon él. Amint a későbbiekben látni fogjuk, Kovács származása a szó szoros értelmében nem volt „kispolgári” – illetve ha az is volt, akkor ebben nem különbözött az ÁVH számos vezetőjétől,⁵ akik esetében azonban ezt a jelzőt személyzeti értékelésüknél nem használták.

Hasonlóan dicsérő az 1950. április 26-án kelt értékelő jelentés is:

„Az, hogy bécsi követségünk hálózata mind a külső, mind pedig a belső egyike a legjobbaknak, az annak köszönhető, hogy Tabi Ervin [Kovács fedőneve – U. K.] rezidensünk egyrészt szakmailag kellően képzett, másrészt hogy utasításainkat pontosan és lelkiismeretesen végrehajtja. Ehhez még jó adag kezdeményezőkézség és öntevékenység is járul. [...]

Munkáját némileg hátráltatja, hogy nem a legjobb viszonyban van Mátrai Tamás⁶ követtel, aki nem támogatja, sőt bizonyos esetekben kimondottan hátráltatja őt. [...]

⁴ ÁBTL Bt-70. 28. Adatlap szerző nélkül, feltehetően 1950 elejéről.

⁵ Csak a példa kedvéért: Száberszki József, Janikovszky Béla, Décsi Gyula, Bauer Miklós, Vajda Tibor családjára sem illett volna a „kispolgári” besorolás, mivel szüleik cégtulajdonosként tartottak alkalmazottakat, ráadásul Janikovszky nemesi származású volt.

⁶ Mátrai Tamás 1945 és 1948 között az ÁVH tisztje volt, végül ezredesi rangban, ekkor Péter Gábor áthelyeztette a Külügyminisztériumba, hogy ott is megerősítse befolyását. Az ÁBTL Bt-70. dosszié 46. oldalán található, feltehetően 1950 elején írt jelentésben az ismeretlen szerző megjegyzi, hogy leszerelése után „Tomi János” néven beszervezték: „a mi munkánkban használhatatlan, belső követségi ügyeknél jelent segítséget. Polgár.” Mátrait a Péter Gábor-ügyben

Katonai hírszerző vonalon ő irányítja Heilt,⁷ és ennek eredményeként megszerezték az ODI⁸ Salzburgban őrzött titkos térképeinek fotókópiáját. Felderítették az ODI osztályainak feladatkörét, valamint a CIC⁹ és az FBI¹⁰ feladatát. Jelentette ezenkívül az USA légi egységek németországi összeállítását. [...] Segítségével távolítottuk el Kovács Zoltánt¹¹ a restitúciós bizottságból, melyhez ő írta az összefoglalót. [...] több provokációs kísérletet leplezett le részben ő, részben hálózata az ő irányítása mellett. Több provokációs jelenséget és lefigyelést jelentett Kovács Attila ügye után [...]. Jelent többek között Wilhelm Höttl¹² CIC ügynökről.¹³

Ha ezek után azt gondolnánk, hogy „Tabi Ervin” karrierje fényes jövő előtt állt, hatalmasat tévedünk. Tihanyi János¹⁴ osztályvezető a szövegre ugyanis kézzel a következőt jegyezte fel (igaz, fél évvel később): „Pongyola, hanyag jelentés. Dénes¹⁵ volt fhgy. csinálta? X. 18.”¹⁶

Kovács tevékenységével egyébként a másik oldal is tisztában volt. Egy 1950. november 24-én kelt, de nyilván korábbi állapotokra vonatkozó osztrák jelentés tárgyalta az Ausztriában beazonosított magyar hírszerzőket, és ebben Kovácsot is megemlíti:

letartóztatták, de később szabadon bocsátották. Ezúton is köszönöm Gecsényi Lajosnak Mátrai életrajzi adatai kiegészítését.

⁷ Nem azonosítható.

⁸ Office of the Director of Intelligence, azaz a Hírszerzési Igazgató Hivatala.

⁹ Counter Intelligence Corps, azaz az USA kémelhárítása.

¹⁰ Federal Bureau of Investigation, Központi Nyomozó Hivatal, az USA szövetségi szintű bűnüldöző szerve.

¹¹ Nem azonosítható.

¹² Wilhelm Höttl, dr. (1915–1999) történettudományból doktorált, 1938 előtt már belépett az NSDAP-ba, 1939-től a Birodalmi Biztonsági Főhivatal munkatársa, 1944-ben a magyar ügyek egyik felelőse. 1945-től az amerikai titkosszolgálat alkalmazásában állt, 1953-tól feltehetően más szolgálatoknak is dolgozott. „Walter Hagen” álnéven több könyvet is megjelentetett tevékenységéről.

¹³ ÁBTL Bt-70. 41–43.

¹⁴ Tihanyi János (1922–?) Budapesten született, ismeretlen időpontban Neumann Henrikről magyarosított. 1940-től kapcsolódott be a munkásmozgalomba. Péter Gábor szűkebb bizalmasai közé tartozott, a politikai rendőrségen 1945-től szolgált, 1945 nyarától már csoportvezető, 1947-től az egyházi alosztály vezetője. Több koncepciós ügy vizsgálatában is szerepet kapott. 1950 májusától a hírszerzés osztályvezetője, majd Farkas Vladimir helyettese. 1953-ban Péterrel együtt őt is letartóztatták, de tíz hónap múlva szabadlábra helyezték. Ezt követően több vállalatnál töltött be felső vezetői funkciót. 1962-ben az úgynevezett törvénytértékek felülvizsgálata során kizárták az MSZMP-ből. A hírszerzéssel való kapcsolata nem szűnt meg teljesen, 1966-ban a berlini kereskedelmi kirendeltség vezetője lett.

¹⁵ Nem azonosítható. Feltehetően a Katpoltól átvett és nem sokkal később eltávolított személyről van szó.

¹⁶ ÁBTL Bt-70. 43.

„Követségi titkár, ő a bécsi magyar követség valóságos vezetője. A foglalkozása tanító¹⁷ és Kárpát-Ukrajnából származik. A háború folyamán az oroszoknak dolgozott, akiknek teljes bizalmát élvezi, noha sohasem volt Moszkvában. A diplomáciai munkában a háttérben marad.”¹⁸

ÖNÉLETRAJZOK

Kovács 1950 tavaszán írt életrajzából egy viszonylag tipikus és megpróbáltatásokkal teli zsidó sors bontakozik ki:

„Apám magántisztviselő volt. Rahón végeztem a négy elemi és Brünnben a középiskolát. Egyetemi tanulmányaimat Prágában kezdtem a bölcsészeti karon, ahol 1939 tavaszáig, amikor a németek bevonultak Prágába, tanultam. Az üldözések miatt¹⁹ nem volt maradásom Prágában. Sok kísérletezés után átcsempésztem magam Szlovákián keresztül Lengyelországba. Krakóban illegálisan kényszerültem élni, amíg ott tartózkodási engedélyhez jutottam. Ennek birtokában letelepedtem vidéken Sztaniszló²⁰ megyében, Delatin községben. A háború kitörése ott ért, ezt a területet a Szovjetunió szabadította fel. A német–szovjet háború megindulásáig a Szovjet közellátásügyi népbiztosság kirendeltségén dolgoztam Jeremcsén²¹ és a malom munkások járási szakszervezet elnöke voltam. 1941. február havában a szovjet hadsereghez bevonultam, s a német előrenyomulásnál gyűrűbe kerültem, ahonnan sikerült megszökni és ott hosszú ideig bujkálással sikerült átvészelnem a németek által²² ott rendezett vérfürdőket. Amikor más kiutam nem volt, a Kárpátokon keresztül szöktem Magyarországra szüleimhez. Így érkeztem 1942 januárjában Rahóra. Itthonlétem sem volt zavartalan, mert Gestapo intézkedésre, az ottani sváb feljelentések alapján, mint szovjet kémgyanúst és mint volt szovjet politikai biztosi váddal a kémelhárító máramarosszigeti börtönébe lettem bebörtönözve, ahonnan szüleim és rokoni kapcsolataim révén tudtam csak két hónap múltán szabadlábba kerülni. De továbbra is szigorú felügyelet alatt maradtam. Állandó vegsaturáknak [sic!] kitevé közben munkaszolgálatra lettem behívva és Kassára lettem beosztva. Különböző munkásszázadoknál szolgáltam (Kassán, Erdélyben vasútépítésnél, Veszprémben és

¹⁷ Ez tévedés.

¹⁸ Ezért az adatért Gecsényi Lajosnak mondok köszönetet. A jelentéshez hozzáfűzték, hogy „egy külföldön élő bizalmi embertől származik, aki hírszerző, és jelentése egy első osztályú forrásból ered”. Az irat jelzete: ÖStA AdR Bundesministerium für Inneres Öffentliche Sicherheit Abt. 2. 449/1951.

¹⁹ Jellemző, hogy nem említi meg, miszerint nem politikai nézetei, hanem származása miatt üldözték.

²⁰ Sztanyiszlau, ma Ukrajnában.

²¹ Jaremcsse, ma Ukrajnában.

²² Szemérmesen hallgat arról – amit másutt azért megemlít –, hogy a tömeggyilkosságok végrehajtói általában helyiek, azaz „szovjet emberek” voltak – ez a kérdés ugyanis tabunak számított.

Szentkirályszabadján repülőterépítésnél) és 1943 októberében a századommal Budapestre kerültem. A Szálasi rezsim indulásakor megszöktem a századomtól és hamis iratokkal felszerelve álnév alatt változó szerencsével éltem át a súlyos időket. A felszabadulás után eleinte szovjet katonai alakulatoknál működtem. Később beléptem a budapesti rendőrfőkapitányság politikai rendészeti osztályára, ahol egy évet, mint közbiztonsági előadó a fogalmazói karban dolgoztam. Tekintve hogy nagy családomból egyedül maradtam életben, családi ügyeim rendezése végett kénytelen voltam szolgálatomból való felmentésemet kérni és Csehszlovákiába távozni. Onnan visszatérve egy szállítmányozó vállalatnál helyezkedtem el. A belügyminisztérium 1947. július hó 2.-án megbízott München székhellyel a németországi és ausztriai magyar állampolgárok hazahozatalával és ott Clay tábornok amerikai katonai főparancsnok által 1948. április 15-én foganatosított kiutasításomig mint helyettes hazahozatali főmegbízott működtem. 1948 októberében a bécsi követségre lettem kihelyezve. Feleséggel, sz. Ackermann Olgával, aki családjából egyedül tért haza a deportálásból, 1946-ban házasságot kötöttem. A Magyar Dolgozók Pártjának tagja vagyok. Több nyelven beszélek. 1950. április 18. Kovács András.²³

Az életrajz bizonyos elemei némi magyarázatot érdemelnek. Kovács András (aki nevét Kanferről 1946-ban magyarosította) nyilván nem a Gestapo intézkedésére üldözték 1942-ben, mivel ez a szervezet csak 1944. március 19. után tevékenykedett Magyarországon. Az is több mint valószínű, hogy nem „sváb feljelentés” volt az ellene indított eljárás oka, mivel Rahó környékén „svábok” nem is laktak (német nemzetiségűek ugyan igen, de csak csekély számban, és ha Kovácsot fel is jelentették volna, az valószínűleg nem függött össze a feljelentő etnikai hovatartozásával). Ezek a csúsztatások összefüggtek a kor közbeszédével, amely a fasiszta, illetve antiszemita jelenségeket szinte kizárólag a „sváb” ötödik hadoszlop nyakába kívánta varrni. Erre az exkulpáló közbeszédre egyébként is komoly igény volt 1945 után, és a Magyar Kommunista Párt (a sorok írásakor már Magyar Dolgozók Pártja) erre kifejezetten rá is játszott, mivel taktikai érdekeit súlyosan sértette volna annak feszegetése, hogy a magyar lakosság mennyire felelős az 1944-ben bekövetkezett borzalmakért. Ha ugyanis ezt tematizálta volna, akkor kisnyilasait hozta volna kínos helyzetbe (akikre a koalíciós időkben még szüksége volt), nem beszélve arról, hogy a zsidó származásukat kínosan takargató kommunista vezetők ezt az egész kérdést igyekeztek nem létezőnek tekinteni, illetve csupán munkásmozgalmi keretek között értelmezni. Figyelemre méltó, hogy önéletrajzában Kovács családi körülményeiről, szülei anyagi helyzetéről nem árult el semmit sem.

Szövege nem aratott osztatlan sikert. 1950. október 28-án az említett Tihanyi a papír szélére kézzel a következőket írta:

²³ ÁBTL Bt-70. 32–33.

„Vértés elvtárs!²⁴

1. A gyűrűbe zárás és szökés körülményeit pontosan kellene tisztázni. Nem tudott volna-e a Szovjet Hadsereggel [sic!] visszavonulni?
2. Pontosán tisztázni kellene szülei és rokoni kapcsolatait, akiknek segítségével sikerült kiszabadulnia a máramarosi deff²⁵-ről!
3. Mit jelent a ref²⁶? Hol, milyen időközönként kellett jelentkeznie?
4. Miért ment Csehszlovákiából Lengyelországba 1939-ben? Hogyan szerzett tartózkodási engedélyt, mint zsidó fiatalember a fasiszta [sic!] Lengyelországban?
5. Mi a „családi ügyek rendezése” ami miatt felmentését kérte, mennyi ideig volt Csehszlovákiában?

Javaslom, a) londoni kihelyezése ürügye alatt kérjünk részletes életrajzot tőle, b) prioráljuk²⁷ le a valódi nevén, c) az E osztálytól el kell kérni külügyi személyi dosszióját.”²⁸

Tihanyi megjegyzései jól példázzák a sztálinista hisztéria légkörét. Egy „szovjet katona” a kor hivatalos értékelése szerint nem eshetett hadifogságba, aki gyűrűbe került, az eleve kémgyanusnak minősült, és ezért ha vissza is jutott, az NKVD nagy eséllyel letartóztatta és a Gulagra deportálta vagy akár ki is végezte „gyávaság” vádjával. A szövegen emellett átsüt a gyanakvás, hogy a defenzív osztályon Kovácsot esetleg beszervezték. Ugyanebbe a sorba illeszkedik a „fasiszta Lengyelország” kifejezés is. Ennek lehetett volna némi alapja, amennyiben Tihanyi a lengyel állam antiszemita hozzáállására akart volna célozni. Csakugyan magyarázatot igényel, hogyan maradhatott Kovács Lengyelországban, amikor a lengyel belügyi szervek rendre kitoloncolták a hozzájuk menekülő zsidókat. Valószínűbb azonban, hogy Tihanyi ehelyett a Hitler–Sztálin-paktum hatására elterjedt kommunista propaganda szövegeit szajkózta, annál is inkább, mivel a Szovjetunióval szemben is harcoló, és még 1950-ben is tevékeny Armia Kraiova harcosait a hivatalos kommunista propaganda nyíltan fasisztának nevezte.

1950. november 3-án este Vértés kihallgatta Kovácsot a Bajcsy-Zsilinszky Endre u. 46. alatti beszervezési lakásban, s utasította, hogy igazoló jelentését november 4-én reggel 8.30-ig (!) készítse el. Az iratokból kiderül, hogy aznap délután 4-kor is találkoztak ugyanott. Új önéletrajza szerint:

²⁴ Vértés János (1920–?) cipészsegéd, 1936-tól vett részt a munkásmozgalomban. 1942–1944 között katonai szolgálatot teljesített. Ismeretlen időpontban, de még 1948 előtt nevét Wertről magyarosította. 1945–1953 között a PRO, illetve az ÁVO/ÁVH munkatársa, utolsó beosztása osztályvezető. 1953-ban „frakciózás” vádjával elbocsátották. 1957–1962 között ismét az MB hírszerzési osztályán dolgozott. 1962-ben újra elbocsátották, és az Országos Tervhivatal egyik főosztályára nevezték ki. 1970-ben külügyi szolgálatba került, 1981-ben nyugdíjazták. Szigeti János álnéven különböző kémkedéssel kapcsolatos műveket is írt a nyilvánosság számára.

²⁵ A 2. vkf. osztály, azaz a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás több helyen, így Máramaros-szigeten is kirendeltségeket működtetett, elsősorban kémelhárítási feladatokkal. Ezeket a „defenzív” kifejezés rövidítésével jelölték.

²⁶ Ez alatt a rendőrhatalósági felügyeletet értették.

²⁷ A priorálás a különféle állambiztonsági nyilvántartásokban történő ellenőrzést jelentette.

²⁸ ÁBTL Bt-70. 33.

„Apám magántisztviselő volt Rahón és egy brünni kereskedelmi cég lerakatát vezette 1940-ig, azután állás nélkül maradt.²⁹ Megspórolt pénzéből élt és alkalmi ügyleteket közvetített. 1944-ben édesanyámmal együtt Auschwitzba deportálták, ahonnan nem tért vissza. Családunk rajtam kívül elpusztult, szüleimen kívül nővérem, és annak kislánya is. A sógorom Stern Elemér a deportálásból visszatért, először Magyarországon élt, majd visszatért Csehszlovákiába. Pesten, mikor találkoztunk, összeveszttem vele, feleségem miatt, aki neki rokona. Volt sógorom ellenezte házasságomat: illetve azt akarta, hogy rokona egy jobb partit kössön egy barátjával, akinek sok pénze volt.

Édesapám hozzátartozói Lengyelországban éltek, Delatinban.³⁰ Bátyja egy lengyel sörgyár képviselője volt. Egyetlen fia jogász volt (nagybátyám Kanfer Vilmos, fia Kanfer Mauríci). Azon kívül két nővére volt édesapámnak. Az egyik már a 20-as években meghalt és három árvát hagyott maga után, a másik 1939-ben halt meg, férje Delatinban írnok volt a városházán, később tisztviselő a tanácsban, 1941-ben meghalt. Gyermeük nem volt. Apám részéről az egész rokonság amely Delatinban élt, a hitleri mészárlások folytán 1941–1942-ben kipusztult.

Édesanyámnak Rahón több testvére élt, akik egy kivételével (Dr. Ábis Márton orvos) családjukkal együtt az 1944-es deportálásból nem tértek vissza. [...] Gimnáziumot részben Lőcsén, részben Pozsonyban és Brünnben jártam. [...] Tekintettel arra, hogy a diákokthonban baloldalinak ismertek engem, továbbá származásom miatt is, elhatároztam, hogy Hitlerék elől menekülök. Haza a horthysta rezsim miatt, amely akkor szintén elfoglalta Rahót, nem akartam térni és így diáktársaimmal együtt Slovenskón keresztül Lengyelországba igyekeztem. Ebben a szándékomban az volt segítségemre hogy egyik társam észak-slovenskói volt, és így az ő közreműködésével vált lehetségessé a szökés Lengyelországba. [...]

Azonnal értesítettem delatini nagybátyámat, hogy Csehszlovákiából sikerült megszökni: kértem anyagi támogatását és segítségét. Nagybátyám azonnal elküldte fiát Krakóba, aki régebben ott járt iskolába. Az ő segítségével sikerült tartózkodási engedélyt mint csehszlovák emigránsnak kapnom... [...] A szovjet Népbiztonsági Közellátás járási kirendeltségén kaptam állást mint a nyilvántartás vezetője.

1940-ben sorozásra mentem Delatinba és 1941 elején bevonultam. Bevonulásom napjáig a jaremcsei munkahelyemen teljesítettem szolgálatot. És szakszervezetünk járási megbízottja voltam. Lwow megyében a német határ közelében egy építő zászlóaljhoz mint zászlóaljírnok lettem beosztva. A német orvtámadás ott ért engem. Tekintettel arra, hogy zászlóaljunk nem harci egység volt, visszavontak bennünket, [...] de az út el volt már zárva.”

²⁹ Itt is hiányzik az utalás arra, hogy miért – pedig egyértelmű, hogy a zsidótörvények miatt.

³⁰ Ma Deliatyn, kisváros Ukrajna galíciai területén (ivano-frankovszki járás). Kovács saját szövegében is különböző megnevezéseket használt a településre, ezeket egységesítettem.

Kovács aztán eljut Brodyba, majd Nadvorna közelében ukrán nacionalisták fogják el:

„[...] és egy erdőszéli magányos házba vittek bennünket, ahol szörnyű kínzásokkal párosult kínvallatásnak vetettek alá bennünket és pár nap múlva kiengedtek egyenként azzal az utasítással, hogy a megadott úton egyenesen mehetünk csak Nadvornába. Amennyiben nem ezen az úton megyünk, agyonlőnek. Engem másodikként engedtek ki és alig haladtam pár száz lépést, egy 50 év körüli nő lépett hozzám és megsúgta, hogy ne az egyenes úton menjek, mert lelőnek, inkább azon, amelyet ő elmagyaráz. Így értem Nadvornára majd később Delatinra ahol már magyar csapatok voltak. Egy hónap múlva a városba német megsemmisítő osztagok érkeztek, és vízfürdőket kezdtek rendezni a kommunistákra és a zsidókra. Rokonaimmel együtt bujkáltam egy ideig Delatinban. Később egy ismerősöm lakásán elhelyezett magyar híradós csoportnál (5-6 fő) találtam menedéket. A csoport vezetője egy szakaszvezető volt, akivel összebarátkoztam, és akinek segítségével teherautón eljutottam Rahóra. Emlékezetem szerint ez a szakaszvezető Csorba János volt. Szüleim megjutalmazták. [...] Alig voltam pár napig Rahón, egy éjjel a szüleim lakásáról csendőrök vittek el. A rahói csendőr-parancsnokságon nagyon megkínóztak. A szüleimmel való előzetes megbeszélés alapján dacára a kínzásoknak nem vallottam be, hogy szovjet területen voltam valaha is hanem azt állítottam, hogy Prágából Krakkóba mentem és ott voltam a német megszállás alatt mindaddig, amíg a zsidóüldözések elől hazajöttem Magyarországra. [...] Beszállítottak engem Máramaroszigetre a kémelhárító kirendeltségre, ahol szörnyű kínzásokon mentem át. Letartóztatásom után szüleim és nagybátyám, Dr. Ábis Márton igyekeztek helyzetemen segíteni és egy ismerősük révén (Marmaros nevű körösmezei építész) aki jó viszonyban volt dr. Dividatzky Pál rendőrkapitánnyal, aki a rendőrség aknaszlatinai határkirendeltség vezetője volt, sikerült elérni, hogy az ügyemet az aknaszlatinai kirendeltségre tegyék át. Ez sok pénzébe került szüleimnek, de sikerült. Kb. egy hónap múlva át is szállítottak Aknaszlatinára, ahol Dividatzky egy nap múlva engedélyezte, hogy Máramaroszigetre kórházba vigyenek. Itt egy hónapig voltam: utána visszatértem Aknaszlatinára. Itt letárgyalták az ügyemet és végzésként szigorú rendőri felügyelet alá helyeztek és csak Rahóra mint kijelölt tartózkodási helyemre távozhattam. Háromszor hetenkint kellett a csendőrségen jelentkeznem, ahol sváb feljelentések alapján minden alkalommal csúnyán elvertek. Nagy megkönnyebbülés volt részemre, hogy 1942 nyarán Kassára a 8. munkaszolgálatos zászlóaljhoz behívtak és a 4-ik századba beosztottak.

Kassáról Erdélybe, a Déda-Szeretfalva vasútvonal építéséhez kerültünk. Innen Veszprémbe majd Szentkirályszabadjára vittek. Pár hónap múlva [...] Budapestre vezényeltek. A Tenyészállatvásár telepre lettem munkára beosztva (kb. 1943. szeptembertől). Körletünk a jelenlegi Dózsa György úton volt. 1944. október 15-én a Leipziger gyárban századomnál voltam, mikor is a Szálasi uralomra jutása után megszöktem. Ekkoriban megismerkedtem egy Tóth Zsófia nevű hajdunánási születésű háztartási alkalmazottal, aki pesti bajtársaimtól szerzett pénzen egy főbérleti lakást vett ki a Váci út. 14. VI. 3. alatt. Nála bujkáltam úgy én, mint a bajtársak

(Dr. Gáldi pesti harisnyagyár tisztviselője egész családjával, Ábis Ferenc nagybátyám, egy Adler nevű felvidéki bajtárs és mások). Adler szerzett nekünk különféle hamis papírokat. A lakásban egy razzia során igazoltattak bennünket és Ábis Ferenc nagybátyám papírjait hamisnak találták, őt elvitték (később hallottam, hogy Mauthausenben meghalt). A lakás már nem volt biztonságos, és így széjjeloszoltunk. Én Tóth Zsófia segítségével az Ó utca 46. szám alatt találtam menedéket. Ebben a házban ért az ostrom és a felszabadulás.

Felszabadulás után a Politikai Rendőrségen mint közbiztonsági előadó teljesítettem szolgálatot kb. egy évig. Ekkor úgy értesültem, hogy édesapám, nagybátyám és menyasszonyom (jelenleg a feleségem) deportálásból Prágába érkeztek ezért kértem elbocsájtásomat a rendőrség kötelékéből és Prágába mentem ahol Édesapámat nem, azonban nagybátyámat (dr. Ábis Márton) és menyasszonyomat megtaláltam. Kb. egy hónap múlva menyasszonyommal visszatértem Budapestre.

Egy ideig Frolov szovjet őrnagy soroksári városparancsnok tolmácsa voltam, később egy MATEOSZ szállítmányozási vállalatnál helyezkedtem el mint könyvelő. 1947 tavaszán a Belügyminisztérium Népgondozó Osztálya mint hazahozatali megbízottat Németországba küldött. Itt működésemet 1947. szeptemberben megkezdtem Münchenben és 1948. áprilisi kiutasításomig folytattam. 1948. július óta a Külügyminisztérium állományába tartozom. 1948. október óta a Bécsi Magyar Követségen működöm. Beszélem az orosz, cseh, lengyel és német nyelvet. Megértetem magam francia és angol nyelven. 1946. októberben nősültem Budapesten az V. ker. elöljáróságban. Feleségem Ackermann Olga 1922. január 8-án Dercen, Bereg megyében született. Édesapja gazdálkodó volt. Az egész családot 1944 márciusában Auschwitzba deportálták, ahonnan feleségem és egy fivére tért vissza. Fivére Szovjet-Kárpátukrajnában él. Feleségem 4 polgárit végzett. Beregszászon mint varrólány dolgozott. 1945-ben léptem be a Magyar Kommunista Pártba, feleségem 1947-ben. Mindketten az MDP tagjai vagyunk. Előző nevem Kanfer András volt. Bujkálásom alatt, mint Kovács András szerepeltem és a Felszabadulás után Belügyminisztériumi engedéllyel a vezetéknevemet Kovácsra változtattam.”³¹

Ebből az új szövegéből kihámozható volt, hogy Kovács „osztályhelyzete” a párt szempontjából nem tekinthető ideálisnak. Minden rokona, akit meg tudott nevezni, középosztálybelinek, illetve értelmiséginek minősült. Mivel azonban senki sem dicsekedhetett munkásmozgalmi múlttal, ráadásul az egész család zsidó volt, ezért ez az osztályhelyzet az ÁVH zsargonjában „kispolgárinak” számított, annak dacára, hogy Kovács több mint fél tucat nyelvet beszélt és anyagi lehetőségei 1939 előtt lehetővé tették, hogy költséges egyetemi tanulmányokat folytasson. Az sem volt érdekes, hogy a zsidótörvények miatt feltehetően majdnem minden családtagja elvesztette teljes vagyonát (és később a holokauszt során életét is). Figyelemre méltó, hogy Kovács nem tudott túl sok konkrétumot összeszedni saját „baloldali” meggyőződéséről. Ennek ellenére bízott a jövőben,

³¹ ÁBTL Bt-70. 54–60.

amit az is jelzett, hogy aznap reggelre még jellemzéseket is leadott két személyről, akiknek angliai kapcsolatai voltak.

VISZONZATLAN SZERELEM

1950. november 8-án újabb találkozóra került sor Vértes Jánossal, akitől ennek során két dolgot kért: egy osztrák párt káderese csomagot akart küldetni vele Palesztinába, illetve szeretett volna felvenni háztartási alkalmazottat, mert a felesége is dolgozni akart, és így kívánta biztosítani kisfiuk ellátását. Egyik kérésére sem kapott határozott választ. Vértes közölte vele, hogy egyelőre a követségen semmilyen munkát sem végezhet, csak helyismeretét gyarapíthatja.

A tapasztaltak alapján Vadász Tibor³² főhadnagy 1951. január 11-én, összefoglalva az addigi anyagokat, jellemzést készített róla:

„Politikailag fejlődőképes, bár még vannak kispolgári csökevényei... kispolgári származású, szülei jómódú kereskedők voltak... Miután lényegében 1947-től kezdve külföldön van, pártmunkát kizárólag a követségen belül végez. Jelenleg szemináriumi előadó. Politikailag megbízható, polgári származása dacára a Párthoz való viszonya jó. Különösen jó a viszonya a Szovjetunióhoz, amit alátámaszt az, hogy bécsi állomáshelyén a szovjet elvtársakkal a lehető legszorosabb kapcsolatot tartotta. [...] A felszabadulás előtt a munkásmozgalomhoz nem volt köze, valószínű, hogy a felszabadulás után közvetlenül a Pártba való belépése nem volt politikai meggyőződésből teljesen megalapozva. Szimpatizánsnak tekinthető ebben az időben. Az utóbbi egy évben politikailag, ideológiailag sokat fejlődött, ez a fejlődés azonban egy kissé felületes, elméleti képzettsége közepes. [...] beszerzése 1947 tavaszán történt, amikor a hazahozatali ügyekkel lett megbízva... Munkája értékesnek mondható, rendkívül nagy ambícióval, szorgalommal igyekezett feladatát ellátni. Az utasításokat mindenkor pontosan betartotta, a hozzánk való viszonya igen jó... Szükséges megemlíteni, hogy kisfiát születése után 1947-ben régi vallási szokásnak megfelelően kereszteltette meg.”³³

Utóbbi mondat értelmezése nem könnyű, mivel a zsidó származású Kovács semmiképp sem „régis szokásnak” megfelelően kereszteltethette meg gyermekét – ha egyáltalán ezt tette. Könnyen lehet, hogy az egyébként is meglehetősen műveletlen Vadász összekeverte a körülmétélést a megkereszteléssel.

1950. december 2-án környezettanulmányt készítettek róla, ellenőrzendő az eddig összegyűjtött ismereteket. Ebben elsősorban Tóth Zsófiát jelölték meg adatközlőnek, aki szerint volt kedvese, azaz Kovács 1939-ben Lengyelországban,

³² Vadász Tibor (1922–?) 1970-től az MTA-n belül működő Akadémia rezidentúra helyettes vezetője. Alezredesként ment nyugdíjba az 1980-as évek elején.

³³ ÁBTL Bt-70. 66–69.

Varsóban élt „dúsgazdag” rokonainál. A környezettanulmány érdekes adatokat hozott felszínre Kovács 1944-es időszakáról.

„[Munkaszolgálatosként] a Leipziger gyárból minden este kijárt nagybátyjához, Ábis Ferenchez, mert bejelentés nélkül, annak Kresz Géza utca 57. sz. alatti lakásán volt állandó lakhelye. [...] Ábis Ferencnél takarítás fejében lakott Tóth Zsófia (Hajdunánás 1915. március 4.) aki szerelmi kapcsolatban állt nevezettel. Ugy Kovács András mind rokonsága kérésére Tóth Zsófia mint fajilag nem üldözött személy [sic!] kibérelte a Váczi u. 14. sz. alatti lakást és fedezte nevezettet, annak családját és barátait... Desszauer György jelenlegi ÁVH százados is ott lakott egy ideig.”³⁴

Tóth mellett a környezettanulmány adatközlőként még dr. Németh Imrét és Oravecz Károlyt jelölte meg, utóbbinak az ostrom alatt Kovács rendszeresen vitt élelmiszert. Állítólag rengeteg pénze volt, „nevezettnek a nyilas éra alatt is társas viszonyban tulajdonában állt a Stefánia u. körüli egyik utcában lévő »Gyertyafény« Club, amely nagyon nagy forgalommal bírt”.³⁵ Tóth Zsófia szerint Kovács jelentős feketekereskedelmet bonyolított le gépalkatrészekkel és gumiárukkal, amíg az ÁVH kötelékében volt.

„Álláspontja az volt, hogy az ÁVH-n munkáját nem fizetik meg kellőképpen, többet keres különböző fekete üzleteivel. Ugyanakkor azonban ÁVH nyomozói rangjáról sem akart lemondani. Így felbérelt két embert – nevüket Tóth Zsófia nem tudja – és azokkal végeztette el azt a munkát, amivel az ÁVH kötelékében meg volt bízva.

Kovács András a nyilas éra alatt házasságot ígért Tóth Zsófiának. Ezt azért tette, hogy Tóth Zsófiát minél jobban ki tudja használni, saját egyéni céljai érdekében. Ennek valódiságát bizonyítja az a tény, hogy dr. Németh, Oravecz és maga Tóth Zsófia szerint azonnal a felszabadulás után magatartása a legteljesebb mértékben megváltozott Tóth Zsófiával szemben. Tóth Zsófiát mindenekelőtt lekicsinyítette, szinte nem tartotta embernek. Többször jelentette ki, hogy számára olyan primitív nő nem alkalmas feleségnek, mint Tóth Zsófia, mert azt társaságban nem tudja bemutatni, holott tisztában volt azzal, hogy életét végeredményben Tóth Zsófiának köszönheti. Ebben az időben Kovács és Tóth Zsófia már ismét a Váczi u. 14. sz. alatt laktak. A lakás két szobából állt, és az egyik szobába hozzájuk költözött nevezett jelenlegi felesége, aki akkor tért vissza a deportálásból. Kovács jelenlegi feleségével már a háború előtt is hosszú évek óta kapcsolatban állt. Tóth Zsófia – Oravecz szerint – nevezett jelenlegi feleségét saját összespórolt pénzéből öltöztette fel és etette. Ennek dacára Kovács mindennek elmondta Tóth Zsófiát mert meggyanúsította azzal, hogy szekrényéből ellopott 4 drb. aranypénzt és ugyanekkor Kovács jelenlegi felesége meg is pofozta Tóth Zsófiát. Későbbiek során kiderült, hogy a szekrényből ellopott 4 aranypénzt nagybátyja dr. Stern Elemér tulajdonította el.

³⁴ ÁBTL Bt-70. 70–75.

³⁵ ÁBTL Bt-70. 71.

[...] Tóth Zsófia szerint nevezett lakásán az inflációs idők alatt rendszeresen volt dollár, arany. Tóth Zsófia azt állítja, hogy nevezett lakásán ma is kell dollárnak lenni, azonban arra a kérdésemre, hogy ezt honnan tudja, azt válaszolta, hogy feltételezi. [...] Még a nyilas éra alatt is rendszeresen járt különböző szórakozó helyekre, Tóth Zsófiával együtt, hamis papírokkal.”³⁶

A környezettanulmány szerint Kovács rokona, Stern Elemér visszament Rahóra a családi kincsek felkutatására, de csak 15 aranypénzt hozott Kovácsnak, mondván a többi értéktárgy elveszett. Az irat ismeretlen adatközlők alapján azt is állította, hogy „családi vagyonukat egy hatalmas erdőség képezte Rahón, ahol fakitermelésük volt”.³⁷

Darvas [Desszauer] György százados december 11-én mindezt egy oroszul írt (!) és ebből lefordított jellemzéssel egészítette ki. Ezek szerint:

„Tóth Zsófiával a viszony már 1944 novemberében is rossz volt, mert Tóth rendkívül féltékenykedett. Később is sokat veszekedtek még a felszabadulás előtt különféle apróságokon. Közben Kovács Száberszki³⁸ és Dékán³⁹ társadalmi alosztályára került. Eleinte kielégítően dolgozott, de később munkáját elhanyagolta. Baráti köre volt munkaszolgálatosokból állt, akik akkor többé-kevésbé nagy üzletekkel foglalkoztak, részük volt a lánckereskedelemben”⁴⁰

Kilépése után Kovács teherfuvarozóként dolgozott 1947-ig, volt tehergépkocsija is – ami arra utal, hogy szolgálata alatt üzleteléssel vagyont halmozott fel, vagy pedig át tudta menteni értékei egy részét. Darvas szerint:

„Kovács viszonya a Párthoz a felszabadulás után nem nevezhető kielégítőnek. A pártéletben nem vett részt, pártmunkát nem végzett, nem tanult, sőt a pártsajtót is csak ritkán, rendszertelenül olvasta. 1946-ban még jobban elszakadt a Párttól. Ebben az időben törtek felszínre polgári törekvései. [...] 1948-ban jóirányú politikai fejlődése eredményeként maga is elismeri, hogy milyen súlyos hibát követett el 1946-ban, maga is elítéli azt. Ebben az időben magyarországi tartózkodása alatt élénken érdek-

³⁶ ÁBTL Bt-70. 70–71.

³⁷ ÁBTL Bt-70. 74.

³⁸ Száberszki József (1904–1953) Eredetileg bőrügynök, illetve cégtulajdonos, 1925 után illegális kommunista. A háború előtt a Vörös Segély ügyében többször letartóztatták. 1946 októberétől 1948 nyaráig az ÁVH X. alosztályának (operatív technika) vezetője. 1949-től a Pénzügyminisztériumban külföldi pénzügyletekért felelős főosztályvezető. Péter Gábor letartóztatása után hivatali szobájában főbe lőtte magát.

³⁹ Dékán István (1919–1975) Rákosi unokahúgának férje, 1942-ben mint honvéd szovjet hadifogságba esett, később a szovjet oldalon partizánként harcolt, 1945-től a politikai rendőrség tagja, 1948–1950 között az ÁVH kémelhárításának és számos koncepció per lebonyolításának vezetője. 1950 szeptemberében eltávolították az ÁVH-ból, de 1953-ban visszahívták és miniszterhelyettesi kinevezést kapott. 1962-ben más sztálinistákkal együtt kizárták a pártból. A Hotel Silvanus igazgatójaként ment nyugdíjba, Moszkvában halt meg.

⁴⁰ ÁBTL Bt-70. Jelentés, 1950. december 11. 77–78.

lődik politikai kérdések iránt. Megvásárolja a szovjet szépirodalom termékeit, mindenből látszik, hogy igyekszik behozni a mulasztottakat...⁴¹

Az iratokból mindenesetre annyit tudunk, hogy 1950. december 15-én átadták „tartásra” Vadász Tibor főhadnagynak mint informátort – bécsi munkakörrel. 1951. január 11-én az egyébként zsidó származású Vadász javasolta „Tabi” hazahívását, mert „feltételezhető hogy szabadon bocsájtásakor [értve ez alatt 1945-ös felszabadulását – U. K.] beszervezték, azonban erre bizonyítékok nincsenek... személye nyugati hírszerzőszervek előtt dekonspirálódott”.⁴²

VÉGJÁTÉK LONDONBAN

Kovács mindenesetre 1951 elején feleségével és gyermekével Londonba került. Azt ígérték neki, hogy ő fogja vezetni a londoni rezidentúrát, és eleinte az ÁVH hírszerzésének vezetése ezt komolyan is gondolta. Nem derül ki az iratokból, hogy ki és mikor változtatta meg ezt az ígéretet, az viszont tény, hogy Kovács nem kapott képességeinek megfelelő feladatokat. Az év áprilisában Loránd György hadnagy jellemzése szerint „nagyon becsületes elvtársnak látom, aki tele van energiával és munkakedvvel, csak amióta itt van Londonban nincs kedve dolgozni”. Az intrikák miatt feleségével együtt nagyon elkeseredtek és haza akartak menni: „A követ elvtárs nem beszél vele napokig és nem közöl vele semmit sem, ami a követség munkájára vonatkozik.”⁴³ A jelentésekből kiderül, hogy Bolgár Elek követ és felesége nem szimpatizáltak vele, sőt dekonspirálták a követség környezetében azzal, hogy állandóan célozgatnak orosz kapcsolataira, valamint arra, hogy máshonnan is fizetést húz.

Kovács képességeit előljárói kénytelenek voltak elismerni, amire egy 1951. augusztus 22-én kelt jelentés is utal. Ebben „Bozóki”, azaz Sógor Gyula,⁴⁴ a rezidentúra vezetője arról számolt be, hogy három órán keresztül beszélgetett Kováccsal a Hyde parkban utóbbi személyes problémáiról. Sógor szerint Kovács kinevezésének elmaradása miatti csalódottságát fokozta, hogy kérdéseire és gondjaira semmilyen választ sem kap. Sógor azt is elismerte jelentésében, hogy tagadhatatlan, „Tabi Ervin” jól tudna ismeretségeket kiépíteni – annál is inkább, mert a rezidentúra tagjai közül rajta kívül senki sem tudott angolul (!). Jellemző egyébként, hogy az ÁVH-s tisztek egymás között a Nyugat előtti hajbókolásnak minősítették az angol nyelvtanulást. Tanulságos Loránd már idézett jellemzése

⁴¹ ÁBTL Bt-70. Jelentés, 1950. december 11. 81.

⁴² ÁBTL Bt-70. 97–99.

⁴³ ÁBTL Bt-70. 97–99.

⁴⁴ Sógor Gyula (1921–?) életrajzi adatairól csak annyit tudni, hogy már 1946-tól a politikai rendőrségnél szolgált, a németek kitelepítésében is részt vett, mint a soproni mentesítési bizottság elnöke. Ezt követően különböző koncepciók perében kihallgató tisztként működött közre. Ismeretlen időpontban, de 1955 után a kémelhárításhoz helyezték át.

„Tabiról”. Egyrészt elismerte, hogy személye kapcsán „nem vettem észre semmilyen anyagiasságot”, de „megbízhatóság szempontjából úgy érzem, hogy ez nem egy 100%-os dolog. Mikor arra gondolok, hogy Kovács egy polgári származású egyén, igen sokszor – mindig – egy bizonyos fokú bizalmatlanság alakul ki bennem. Én azt gondolom, hogyha neki ajánlanának egy bizonyos nagyobb állást egy kapitalista országban, talán gondolkodás nélkül elvállalná, hogyha ott nagyobb fizetése lenne.”⁴⁵ Elgondolkodtató ez a gyanakvás, ami mögül szinte tapintható Loránd megfélemlési kényszere sztálinista előjáróinak. Csak ezzel magyarázható, hogy a „sokszor” kifejezést gyorsan „mindig”-re javította.

„Tabi Ervin” problémái nem meglepő módon nem oldódtak meg. Bauer Miklós,⁴⁶ aki a központból több alkalommal is Londonba utazott, így számolt be erről:

„Már a legutóbbi londoni tartózkodásom alkalmával »Tabi Ervin« üzenetet küldött számomra, hogy szeretne velem beszélni, azonban elutazásom miatt erre már akkor nem jutott idő. Mostani utazásom alkalmával »Bozóki« elvtárs jelezte, hogy valószínűleg »Tabi Ervin« ismét akarni fog velem beszélni.

»Tabi Ervin« f.h. 17-én d.u. meghívott magához vacsorára. Vacsora után elkísért a követségre és akkor felvetette a munkájával és személyével kapcsolatos problémákat. A vele való megbeszélés kb. egy óra hosszat tartott, amit a követség környékén sétálva bonyolítottunk le.

»Tabi Ervin« a beszélgetést azzal kezdte, hogy tulajdonképpen nincsen teljesen tisztában azzal, hogy »Bozóki« elvtárs visszaérkezése után miben fog az ő munkája állni. Én elkezdtem magyarázni neki, hogy az ő feladata elsősorban a kutatómunka, de alig hogy beszélni kezdtem, »Tabi Ervin« félbeszakított és panaszok tömegét mondta el.

Előadta, hogy úgy érzi, hogy teljesen félre van állítva, nem törődnek vele, nem akarnak számára munkát, feladatot adni, holott ő úgy érzi, hogy eddigi feladatait lelkiismeretesen ellátta. Már »Bozóki« elvtárs kiérkezése előtt úgy érezte, hogy kevesebbet dolgozik a mi vonalunkon, mint amilyen lehetőségei vannak, és nagyon örült, amikor »Bozóki« elvtárs érkezését a központból jelezték, mert azt remélte, hogy a helyszínen való irányítás mellett sokkal komolyabb, eredményesebb és jobb munkát fog tudni részünkre kifejtteni.

»Bozóki« elvtárs kiérkezése óta azonban ennek éppen az ellenkezője következett be. [...] Nem kapott más feladatot, mint ismerőseinek általános jellemzését és a követség belső helyzetének különböző szempontok szerinti leírását.

⁴⁵ ÁBTL Bt-70. 99.

⁴⁶ Bauer Miklós, dr. (1921–2008) 1944-ben antifasiszta ellenálló, az ÁVH jogelődjének 1945-ben alapító tagja. A kérdéses időszakban a nyugat-európai hírszerzés vezetőjének helyettese. Több koncepciós eljárásban kihallgató. 1953 januárjában cionizmus miatt és más vádakkal letartóztatták, 10 hónappal később szabadon bocsátották. 1962-ben kizárták a pártból, de ez életében nem okozott törést. A Komplex Külkereskedelmi Vállalattól ment nyugdíjba, de még hosszú évekig dolgozott az Eörsi és Társa ügyvédi iroda csendestársaként.

[...] Előadta Tabi azt is, hogy ő természetesen azt is tudomásul veszi, ha a központ úgy látja, hogy egy időre ki kell vonni őt a munkából [...]. Egyetlen kérése ebben az esetben az hogy ezt nyíltan közöljük vele [...].

Előadta »Tabi Ervin« azt is, hogy sértőnek találja magára nézve »Bozóki« elvtárs konspirálásának módját. Mint a követség vezetője, ő minden tekintetben engedékeny volt »Bozóki« elvtárral úgy a követségi munka tekintetében, mint »Bozóki« elvtárs mozgásának ellenőrzése tekintetében. [...] Nem találja azonban helyesnek azt, hogy olyan esetekben, amikor ő »Bozóki« elvtársat kereste és az nem volt a helyén, »Bozóki« elvtárs utána átlátszó hazugságokat, kifogásokat adott elő, ahelyett hogy akár előzőleg, akár utólag megmondta volna, hogy a mi munkánkkal kapcsolatos útja volt.

Sértőnek találja magára nézve »Tabi Ervin« azt is, hogy kint dolgozó elvtársainkat többször meghívta magához vacsorára és azok a meghívást minden esetben elutasították.

»Tabi Ervin« mindezt nagy érzelmi kitörések kíséretében adta elő. [...] Én a rendelkezésre álló időhöz és »Tabi Ervin« felindult lelkiállapotához képest igyekeztem megnyugtatni [...] azt állította, hogy ő mindezeket a kérdéseket »Bozóki« elvtársnak felvetette (tudomásom szerint »Bozóki« elvtárs a »Tabi Ervin«-nel kapcsolatos kérdésekről a központba nem terjesztett fel jelentést).

»Tabi Ervin«-ről egyébként benyomásom nem a legjobb, karrierista, törtető típusú személy, akinek a vele szemben elkövetett hibák elsősorban azért fájnak, mert beosztásának bizonytalanságát látja benne, nem pedig azért, mert nem tud számkra kellő munkát végezni. Mindemellett azonban a »Bozóki« elvtárral kapcsolatos kérdések nagy részében teljesen igaza van.⁴⁷

Kézzel a jelentéshez még azt írta hozzá Bauer, hogy »Bozóki elvtárs elismerte, hogy lényegében Tabi Ervinnek igaza van abban, hogy nincsen irányítva, nem kap elég feladatot. Hozzáfűzte Bozóki elvtárs hogy a többi kérdésben Tabi sokat elferdített.«⁴⁸

Kovácsnak 1951. december 10-én kellett volna szabadságra utaznia Budapestre, de helyett a követségen néhány soros levelet hagyott, amely szerint lemond állásáról. Ez rendkívül kínos helyzetet teremtett, hiszen Kovács ismerte a teljes rezidentúra személyzetét, ráadásul az ÁVH vezetésének egy részét is, valamint rengeteg osztrák vonatkozású adatot és ezenfelül a Jugoszlávia elleni propagandaanyagok terjesztésének konspiratív módszereit. Lakásán azonnal házkutatást tartottak, de ott csak 1500 forintot találtak – ez némileg ellentmond az eddig számítonak leírt Kovács jellemrajzának, hiszen a készpénzt disszidálása után hasznosíthatta volna. A botrányról szóló híradás már másnap az ÁVH-hírszerzés vezetésének íróasztalán feküdt. Loránd, akinek 11-én azonnal haza kellett térnie, jelentésében igyekezett mindenesetre a követre kenni a felelősséget:

⁴⁷ ÁBTL Bt-70. 106. Jelentés „Tabi Ervin”-nel folytatott beszélgetésről, 1951. október 23.

⁴⁸ ÁBTL Bt-70. 106. Jelentés „Tabi Ervin”-nel folytatott beszélgetésről, 1951. október 23.

„A követ már azzal az elhatározással jött ki hogy megmutatja Tabinak, ki az úr a háznál. Így pl. megérkezésemkor a pályaudvaron az egész diplomáciai kar, az angol protokoll főnökkel együtt rohángászott a pályán és a peronon, keresték Horváthot,⁴⁹ de nem találták. Én egy altiszttel helyben maradtam és vártam a fejleményeket és így rábukkantam Horváthra [...] Időközben odaért Torda elvtárs, bemutattam, aztán futva a többiek, ezek már maguk mutatkoztak be. Tabi halkán mondta nevét, erre Horváth megkérdezte: maga kicsoda? Tabi rávágta: Igen, én vagyok a kocsival! A helyzet komikuma világos volt, de szólnunk nem lehetett. Mikor a gépkocsi előtt megálltunk, Horváth megfordult és (bár ő is nyilvánvalóan tisztában volt a félreértéssel) megkérdezte: hát hol van ... elvtárs? Hiszen én azt hittem, maga a sofőrünk – azt mondta, maga van a kocsival. A dolog folytatódott az ünnepi vacsora után, amikor Horváth felment lakószobáiba. Nem engedte, hogy hívják az altisztet a bőrröndök felcipelésére, hanem kiadta a parancsot, fogja csak meg ... elvtárs. A holmija kirakását és szekrénybe helyezését sem adta át a jelenlévő pénztárnok-gondnokunknak, hanem Tabival és feleségével végeztette.

Az ilyen apróbb-nagyobb megaláztatások, de már követségi munka vonalán, úgy hogy ezek inkább túl erélyes letolásoknak néztek ki, folytatódtak két-három napig. Ezek különösen sérthették Tabit, azért mert célzatosan majdnem mind előttünk, beosztottak előtt hangzottak el.”⁵⁰

December 12-én Vértes is jelentést írt, és ebben megismételte korábbi vádaszkodásait, amelyeket a következő – csalódottságról és felháborodásról egyaránt árulkodó – mondatban összegzett: „A Párthoz és a munkásosztályhoz lényegében semmi köze nem volt.”⁵¹

Kovácsról az utolsó nyom 1954. február 9-éről származik. Aktájában egy jelentés szerint, amely „barátainktól” – azaz feltehetően a szovjet hírszerzéstől – érkezett, Southamptonban dolgozott pincérként.⁵² 1964-ben anyagát végleg lezárták.

* * *

Kovács András zsidó származása miatt 1939 és 1945 között folyamatos életveszélyben élt. Nem meglepő tehát, ha ezzel a múlttal első útja a rendőrséghez vezetett – sorsa ennyiből megfelelhetne a szokásos antiszemita kliséknek is. Érdekes módon azonban az életpálya 1945-től kezdve sem alakult egyszerűen. Feltehetően nem elégitette ki eleinte a rendőrségi munka, ezért egy év múlva kilépett a testületből, elveszítve ezzel egyszer s mindenkorra azt a helyzeti előnyt, amit korai belépése jelentett. Minden bizonnyal ez keltette fel 1947-ben felettesei gyanakvását, és ezért maradt végig ügynöki állományban, holott

⁴⁹ Horváth Imre, 1951-ben rövid ideig Magyarország londoni követe.

⁵⁰ ÁBTL Bt-70. 115. Feljegyzés, Budapest, 1951. december 11.

⁵¹ ÁBTL Bt-70. 135. Jelentés, Budapest, 1951. december 12.

⁵² ÁBTL Bt-70. 171. Jelentés, London, 1954. február 9.

tudása alapján már a kezdetektől tisztí beosztás járt volna neki, és 1947-re akár osztályvezető is lehetett volna. Ez okozta a későbbiekben is az összes vele kapcsolatos konfliktust: olyanokkal kellett együttműködnie, akik szellemi színvonalára messze az övé alatt maradt. Érdekes, hogy semmilyen jele sem mutatkozott annak, hogy az ÁVH zsidó származású vezetői – például Bauer Miklós vagy Tihanyi János – akár csak a legcsekélyebb együttérzést nyilvánították volna Kovács 1945 előtti szenvedéseivel kapcsolatban, holott pontosan tudniuk kellett, min is ment keresztül. Ez az érzéketlenség figyelemre méltó, és éles cáfolata a „zsidó összetartás” mítoszának is.

Kovács megmenekülései is tanulságosak. Ha 1941-ben hadifogságba esik, kivégezték volna a németek. Ha bujkál Lengyelországban, akkor a helyi antiszemita ukránoktól (és lengyelektől) kellett volna rettegnie. Figyelemre méltó, hogy magyar honvédek segítettek neki a Magyarországra jutásban. Ezzel egyébként nem volt egyedül, a korabeli antiszemita propaganda állandóan harsogta a „zsidó beözönlés” mítoszáét, és László Dezső, a honvéd vezérkar 1. (hadműveleti) osztályának vezetője 1942 elején külön parancsot akart kiadni arról, hogy mindenkit, akit a rendészeti szervek elfognak, ki kell végezni. Szombathelyi Ferencnek köszönhető, hogy ebből a javaslatból semmi sem lett, de 1942 nyaráig a magyar határőrizet rendszeresen átadta a németeknek azokat a személyeket, akik Galíciából menekültek. Ha a magyar csendőrség kitoloncolja, Kovácsra is a kivégzés várt volna.

Az iratokból nem állapítható meg pontosan, hogy Kovács milyen anyagi viszonyok között élt, de az biztos, hogy megmeneküléseit részben annak köszönhetette, hogy családtagjai, illetve ő maga meg tudta vesztegetni a magyar hivatalnokokat. Mindez korántsem a „kispolgári” környezetére utal. Kovács sorsa arra is bizonyíték, hogy a munkaszolgálat a nyilas hatalomátvételig nem volt mindenütt „mozgó veszthely” – hiszen minden jel arra mutat, hogy privát egzisztenciáját ez idő alatt is hatékonyan tudta biztosítani. A helyzet a nyilas uralom alatt gyökeresen megváltozott. Csak azért sikerült túlélnie ezt a korszakot, mert egy keresztény származású nő beleszeretett és bújtatta. Nyilvánvaló, hogy Kovács ezt a vonalmat csak színleg viszonzta, amire utalnak azok a konfliktusok, amelyek később a két személy között kiobbantak. Az is biztos, hogy ketjük között jelentős kulturális különbség lehetett, hiszen Kovács hét nyelvet beszélt és alapvetően középosztálybeli háttérrel rendelkezett, míg Tóth háztartási alkalmazott volt, aki önálló lakást is csak abból a pénzből tudott fenntartani, amit munkaszolgálatosok adtak neki össze.

Érdekes módon az állítólag állandóan seftelő és számító Kovács legkésőbb 1950-től mindent megtett annak érdekében, hogy elfogadják. Egyetlen adat sincs arra vonatkozóan, hogy ebben az időszakban saját zsebre üzletelt volna. Korábban is azzal tűnt ki, hogy operatív ügyekben rendkívül tehetséges volt. Még az ÁVH is elismerte, hogy 1950-ig lényegében ő vezette az ausztriai határon túli elhárítást és hírszerzést. Ráadásul lelkiismereti konfliktust okozott neki az, hogy nem dolgozhat megfelelően, és ezt feletteseivel többször érzékeltette is.

Magyarán: ha rajta múlt volna, akkor az ÁVH hírszerzésének egyik vezető alakja is lehetett volna. Ehhez képest az ÁVH tisztjei folyamatosan megalázták és nem tekintették partnernek, elsősorban azért, mert műveltségben és tehetségben felet-tük állt. Így végül nem maradt más út számára, mint a disszidálás – de érdekes módon itt sincsen adat arra, hogy döntésében anyagi számítás szerepet játszott volna. Mások, mint például Kruchina Viktor,⁵³ disszidálásukat logikus módon azzal kötötték össze, hogy információikat átadták az ellenérdekeltektől szolgálatnak. Ehhez képest Kovácsról semmi hasonló adat nem került felszínre, és az, hogy a szovjet hírszerzés később mint pincért azonosította be, szintén nem arra utal, hogy különösebben kamatoztatta volna azt a tudást, amit korábban megszerzett.

Kovács életpályája szörnyűsége ellenére nem példa nélküli. A szocialista országok londoni képviselői közül a lengyelt és a román is éppen ilyen háttérű személy vezette. Megkockáztatható, hogy az 1910 és 1930 között született zsidó származású kelet-európaiak többségének szembe kellett néznie azokkal a veszélyekkel és kísértésekkel, amelyekről Kovács esetében írtam. (Érdekes módon e tanulmány majdnem minden szereplője 1920 és 1922 között született, ami azt jelenti, hogy épp a háború ideje alatt váltak felnőtté.) A nemrégiben elhunyt német „irodalompápa”, és 1948–1949 között londoni lengyel titkosszolgálati rezidens, Marcel Reich-Ranicki,⁵⁴ vagy a nevét élete során hivatalosan is háromszor megváltoztató, 1945 után londoni román rezidens, 1967 után az USA-ban élő matematikus és 2004-től az MTA külső tagja, Balázs Egon⁵⁵ és még számos kortársuk vált először a sztálinizmus végrehajtójává, majd áldozatává. Ha mozgástér és kényszerpálya szempontjából nézzük Kovács sorsát, akkor viszonylag jól látszik, hogy életútja 1939-től meglehetősen behatárolt keretek között zajlott. Családi háttere sokszor megmentette a legrosszabbtól. Az, hogy 1945-ben először a rendőrséghez ment, nem meglepő, és ebben nem is kell a bosszúvágy jelét látni. Budapesten semmilyen egzisztenciája nem volt, arra pedig számos oka lehetett, hogy ne is kísérelje meg a hazatérést Rahóra. Így érthető, hogy valamilyen állami szervnél keresett érvényesülést, és ez ebben a korban csak a rendőrség lehetett (hiszen csak itt vettek fel teljesen új embereket, akik „politikai” megbízhatóságát származásuk látszott garantálni). Hamar kiderült azonban, hogy a származás mégsem elég, így vált Kovács „kispolgárrá”, mivel eleinte folytatni igyekezett azt a tevékenységet (a kereskedést), amiből korábban családjá is eltartotta magát. Sajnos az iratokból nem derül ki, mi értette meg vele, hogy ennek

⁵³ Báró schwanbergi Kruchina Viktor (1905–1978) hivatásos tiszt, 1944-ben antifasiszta ellenálló, 1945–1946 között a szociáldemokrata párt delegáltjaként a Katonapolitikai Osztály helyettes vezetője, 1947 elején elmenekült Magyarországról, és azután a brit hírszerzésnek dolgozott.

⁵⁴ Marcel Reich-Ranicki (1920–2013) saját identitásáról azt nyilatkozta, hogy neki nincs hazája, illetve ha van, akkor az a német irodalom. A lengyelek mindenesetre nem tartották lengyelnek, Németországban hivatalosan „német-lengyel” íróként emlegették.

⁵⁵ Balázs Egon 1922-ben született Kolozsváron Blatt Egonként magyar zsidó családban. 1945 után a londoni román követség titkára, nevét ekkor magyarosította Balázsra (saját bevallása szerint, hogy zsidó származásával ne kompromittálja a pártot), majd nemsokára Balaşra. Életútjára lásd Balas 2002.

nincsen többé perspektívája. Érdekes módon, miközben az ÁVO/ÁVH állománya a „népi káderek” beözönlésével sokszorosára nőtt, Kovácsnak mégsem jutott hely. Esetében is igaz tehát, hogy a sztálinista diktatúra azokkal szemben is kíméletlenül lépett fel, akik pedig szívesen kiszolgálták volna.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

Bt-70. „Tabi Ervin” beszervezési dossziéja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balas, Egon 2002: *A szabadság vonzásában. Veszélyes utazás fasizmuson és kommunizmuson át. Önéletrajz 1922–1966*. Vince Kiadó, Budapest.

Snyder, Timothy 2012: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Park Kiadó, Budapest.

Zarusky, Jürgen 2012: Timothy Snyders »Bloodlands«. Kritische Anmerkungen zur Konstruktion einer Geschichtslandschaft. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (60.) 1. 1–31.

Esésében is súlyos

Ujváry Gábor (szerk.): A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.

Ráció Kiadó, Budapest, 2011. 303 oldal.

Szekfű Gyula mind a mai napig a legszuggesztívebbnek tartott magyar történésznek, „történészfejedelemnek” számít, aki ugyan előadásait legtöbbször csak eldadogta, ám az emiatt esetleg érzett csalódásért írásaiban bőségesen kárpótolta hallgatóságát. Szinte elmaradhatatlan historiográfiai toposz Szekfű írásművészetének felelője – legtöbbször a „mai történészekkel” összevetve, amit a jelen tanulmánykötet egyik szerzője is megtesz, felmondva az éppen a *Három nemzedékből* oly jól ismert „bezzeg régen” hanyatlástörténeti leckét –, bár a legtöbben ilyenkor elfelejtik, hogy a sikeres író-férfiak mögött nemcsak nők állnak, hanem szöveggondozó lektorok is. A másik közhely Szekfűnek, a „magyar Meineckének”, az egymást követő rendszereket kiszolgáló, rendszerlegitimáló történész-ként való szerepeltetése, leginkább azt felelője, hogy a Horthy-korszak reprezentatív történésze 1945 után milyen gyorsan eljutott a „keleties típusú népi demokrácia” igenléséig. Megkérdőjelezhető, látványos politikai szerepvállalásai miatt bírálói gyakran opportunistának festik le a konzervatív történetpolitikai gondolkodót, a pálfordulásokat hangsúlyozva Szekfű életében.

A megkérdőjelezhetetlen írásművészettel és a kétes szerepvállalásokkal magyarázható, hogy *A száműzött Rákóczi* körüli botrányal harmincévesen az érdeklődés homlokterébe kerülő, és mindvégig ott is maradó Szekfű Gyula a magyar történetírás történetének legtöbbet elemzett és értékelt szereplője – hőse vagy éppen antihőse. Jelentőségét mutatja, hogy historikusaink közül egyedül ő ihletett – igaz, parodisztikus – diszciplínát, a *szekfűológiát*.¹ A már évszázados recepció változatos, a „szocialista realistától” a már-már „barokkosig” húzódozó formatartalmú megannyi Szekfű-bírálatából és -dicséretéből talán még egy számítógép is összeállíthatna ide egy randomgenerált bevezetőt, hiszen szinte mindegy, mit írunk, azt már úgyis megírta más. A Szekfű-szakirodalom évtizedek alatt akkorára nőtt, hogy először rápillantva könnyen beleszédül és elbizonytalanodik a „későn jövő historiográfus”: vajon hiányoznak újabb Szekfűről

¹ Ez a „diszciplína” Erős Vilmos és Miskolczi Ambrus Szekfű-vitájában keletkezett. A megbírált Miskolczi Ambrus hozta fel a maga mentségére, hogy nem „szekfűlógus”, mire következett Erős Vilmos vitázó válasza: „Lényegesebb kérdés az, hogy ebből is kiderül: Miskolczi Ambrus nem ismeri a Szekfű-kérdés teljes irodalmát, s főként nem is emésztette meg azt. Erre nem mentség, hogy nem hivatásos szekfűlógus, mert: ki az?” (Erős 2004: 321). Erős cikkének címe utalás Füst Milán 1948-as esztétikai művére (Füst 2006).

szóló bekezdések a világból? Mindenesetre az annyira várt „nagy” Szekfű-életrajz mindmáig nem készült el.

Ezen életrajz elkészültéig is nagy haszonnal forgathatjuk az Ujváry Gábor szerkesztette, *A negyedik nemzedék és ami utána következik – Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében* című tanulmánykötetet, amely a 2008. november 25-én, Szekfű Gyula 125. születésnapja alkalmából szülőhelyén, Székesfehérváron tartott konferencia előadásainak szerkesztett változatait közli. A tanulmánykötet meglehetősen egyenetlen: ötoldalas munka éppúgy található benne, mint harmincöt oldalas, és ezek színvonala is erősen ingadozó. Ez abból is adódik, hogy tizenöt „szekfűlógus” még sincs az országban – noha a kötetből hiányoznak olyan szerzők is, mint a Szekfű-reneszánsz elindításában kulcsszerepet játszó Glatz Ferenc,² Erős Vilmos,³ Miskolczy Ambrus,⁴ a szekfűi életművet a völkisch kihívás és konzervatív válasz kontextusában újraolvasó Romsics Gergely⁵ vagy éppen a Szekfű retorikájáról inspiratív tanulmányt jegyző Baráth Katalin.⁶ Ezért fenntartásokkal kezelendő Ujváry Gábor szerkesztői megállapítása, miszerint „szinte mindenki megszólal, aki az utóbbi években behatóan foglalkozott Szekfű munkásságával” (290).

A kötet tanulmányait a szerkesztő három, nagyjából egyenlő terjedelmű blokkba sorolta. Az írások első nagyobb halmaza a *Pályakezdetés és a bécsi évek* időszakát tekinti át, a második blokk Szekfűre, *A történelemre* koncentrál. Utóbbi némileg funkcióatlan elnevezés, tekintve, hogy nincs olyan csoportja a tanulmányoknak, amely Szekfűre, „a borászra” vagy „a politikusra” fókuszálna, vagyis Szekfű a kötet minden tanulmányában történészként kerül elő, a legszélsőségsébb esetben is történész-barátként, történész-mesterként vagy történész-tanítványként jelenik meg. Ez utóbbi szekfűi kapcsolatokat a *Kapcsolati háló* című egységbe sorolt írások veszik végig.

Lógassuk is bele az egyes tanulmányokat a Bunsen-égőbe! A legősibb szöveg- és kötettszervezési elvvel, a kronológiával teljes mértékben indokolható, hogy a kötetben az a tanulmány került az első helyre, amely Szekfű székesfehérvári gyermekkorát mutatja be: Csurgai Horváth József *Szekfű és Székesfehérvár* című írása (9–13), amely azonban – fájdalom – a legjelentéktelenebb is. Ez pedig igazán nem tesz jót a kötetnek, mert így az érdeklődés már az első oldalakon önmagával osztódik: „Szekfű Ignác és családja valószínűleg az 1880-as években költözött a belvárosi Megyeter (ma Szent István tér) 3. szám alatti épületbe. A ház, amelyben 6 lakás (a földszinten 4 lakás, az emeleten 2 lakás) volt, Végh Károly örökösének tulajdonába tartozott” (11). Kicsoda Végh Károly? Erre a tanulmányban nem kapunk választ, és a továbbiakban sem kerül elő többet e név. Maga a részletekben elveszés. Ezért veszünk a kezünkbe egy Szekfű-tanulmány-

² Glatz 1980.

³ Erős 2000.

⁴ Miskolczy 2001.

⁵ Romsics 2010: 378–415.

⁶ Baráth 2007.

kötetet? Nem. Ha Szekfű Gyula ezt olvasná, szívéhez kapna, hiszen Arisztotelész katarziszelmélete alapján vallotta, hogy a történésznek gyönyörködtetnie is kell, ahogy ezt már egy önképzőköri dolgozatában megfogalmazta a helyi ciszterci gimnázium diákjaként.⁷ Már a lakásbeosztás ismertetése is aránytévésztes, de az végképp, mikor azt olvashatjuk Csurgai Horváthnál: „Szekfű Gyula fehérvári kötődése történetírói munkásságában is tetten érhető. Erre az elemzésre elsősorban a Magyar történet ad lehetőséget. Számos ponton említi Székesfehérvárt és Fejér megyét. Megjelenik a város a királykoronázások alkalmával [...]” (12). Valóban, mivel ott koronázták a királyokat. Vagyis Székesfehérvár saját jogán szerepel a *Magyar történetben*, nem azért, mert ott született Szekfű Gyula, ehhez nyilvánvalóan nincs köze a történész székesfehérvári kötődésének. Születhetett volna Szekfű Dorogon is, akkor sem kerülnek át oda a királykoronázások a *Magyar történetben*. Mindazonáltal nem nélkülöz minden tanulságot a kötetnyitó tanulmány, gondolok itt például Csurgai Horváth azon következtetésére, hogy Szekfű szocializációjára nem „a székesfehérvári átlagközeg”, hanem „a belváros sajátos arculata” volt hatással, valamint szülei korai halála. Utóbbi talán pszichológiai magyarázatot jelenthet Szekfű befelé forduló személyiségének kialakulására, amelyet aztán írásainak élességével ellensúlyozott. De nem szeretném, ha – az emelet és a földszint abszolválása után – magam a vulgárpiszichológizálás pincéjébe esnék.

Paksa Rudolf Szekfű Eötvös collegiumi éveit mutatja be (14–27). Az Eötvös Collegiumról szóló tanulmányokra jellemző (ön)fetiszizálás helyett Paksa problémaközpontú tanulmányt írt Szekfű alma materéről. Alapkérdései a következők: a collegiumi felvételhez kikerülhetetlen volt-e a protekció, valóban a legtehetségesebb hallgatók nyertek-e felvételt (például Ady Lajost nem vették föl, mire bátyja publicisztikában küldte el melegebb éghajlatra az elitképzőt), és vajon a Collegium ténylegesen olyan színvonalas képzést nyújtott-e a 20. század elején, mint amilyen híre volt és van napjainkig. Paksa cáfolja Ady protekciós vádjait és a szintén collegista Szabó Dezső visszaemlékezéseit is társai vélt tehetségtelenségéről.⁸ Szekfű maga elismerte collegista társai teljesítményét: ezt mutatja, hogy a *Három nemzedék* 1934-es *Trianon óta* című pótkönyvében Szekfű Kodályt, Horváth Jánost, Gragger Róbertet emelte példaképpé. Közülük a *Három nemzedék* irodalomtörténeti megfelelőjét, az *Aranytól Adyig* című áttekintést jegyző, és például *A száműzött Rákóczi* és a *Három nemzedék*et is lektoráló és lírai képek-

⁷ Lásd: „aki esztétikailag gyönyörködik, annak szívéből az igazságtalanság és a gyávaság egyaránt eltávozik” (Glatz 1980: 96). Ha Szekfű életművét végigolvassuk, láthatjuk, hogy *A száműzött Rákóczi*tól kezdve az olvasóit felemelni akaró Szekfű mindvégig mennyire törekedett írásainak művészi megkomponálására, a „történeti valóságról” szóló elbeszéléseinek poétizálására. Ennek legmélyebb oka feltételezhetően ebből a fent említett korai felismerésből, hitvallásból eredeztethető, vagyis „a szépség igazság, az igazság szépség”, ahogy Keats írta (Tóth Árpád fordításában).

⁸ Hozzáteszem, hogy utóbbit nem nehéz: Szabó Adyn és önmagán kívül mindenkit tehetségtelennek tartott.

kel effektező Horváth Jánosra közelít Korompay H. János tanulmánya, amely Szekfű Gyula és Horváth János barátságának dokumentumait ismerteti (28–34).

Az előbb említettekhez hasonlóan fontos írás R. Várkonyi Ágnesé is, amely a pályakezdő Szekfű Gyulát támogató, a későbbi történészfejedelmet publikálási lehetőségekhez segítő – de nem a *Történelmi Szemlé*ben, mint ahogy R. Várkonyi tévesen írja (55), hanem az 1912–1930 között működő, és az előbbivel gyakran összetévesztett *Történelmi Szemlé*ben – Angyal Dávid és Szekfű ellentmondásos viszonyát mutatja be. A magyar történetírás történetének elbeszélése az egyik lehetséges (és szerintem leginkább alkalmazható) szövegszervező és értékelő szempont az utolérés-leszakadás sorvezetőként használása a történetírás centrumországaihoz képest. R. Várkonyi ezt alkalmazza, és Angyalt, a tanárt, valamint a tanítványt, Szekfűt jelöli meg a nagy „historikusi feladat” megkezdőiként – tudniillik, hogy a magyar történetírást kiemeljék a kurucos-függetlenségi perspektívából és tisztázzák viszonyát a korabeli Európához „historiográfiai, forrásfeltárási és szemléleti rétegei teljességében” (37). A 19. század második felének történetírásáról magyarországi alpműveket jegyző R. Várkonyi Ágnesnél tehát Angyal és Szekfű az önmagát túlélte nemzeti romantikus történetírással szemben a korszerű, egyetemes és autonóm tudományos eljárások érvényesítőiként tűnnek föl. Kettőjükben további közös nevező az arisztokratikus-aulikus szemlélet. R. Várkonyi Ágnes finoman mutatja be, hogy Szekfű *A száműzött Rákóczi* cselekményszervezőjévé (és egyben az általa megrajzolt és elrajzolt Rákóczi önsorsrontó végzetévé) megtett „emigránsmentalitás” koncepcióját Angyaltól vette át. Utóbbi Thököly-életrajzában alkalmazta ugyanezt a kifejezést, amely mindkét történetírónál a hiszékenységet, „a jelentéktelen, de reményteljes” dolgok felnagyítását foglalja magában (43). Hiába jelentette azonban számára a legfőbb inspirációt, Szekfű nevezetes botránykönyvében egyetlen egyszer sem hivatkozik mentorára. Ennek oka előbbinek az (általá felnagyított) Erdély-kérdésben tanúsított, Angyalétól eltérő felfogása – érvel R. Várkonyi Ágnes, aki bizonyítja, hogy Szekfű koncepciójának⁹ végigvitele érdekében éppúgy mellőzte a nemzetközi politika egykori összefüggéseinek számításba vételét és a forráskritikát, mint az általa kíméletlenül bírálta Thaly Kálmán. Egy helyen azonban kiigazítanom R. Várkonyi Ágnes: nem helytálló az az észrevétele, miszerint Szekfű „a *Magyar történet* lapjain a Rákóczi-szabadságharcra foglalkozó fejezetben csaknem szóról szóra megismétli röviden összefoglalva *A száműzött Rákóczi*ban kifejtett nézeteit” (54–55), hiszen Szekfű a *Magyar történet*ben valójában konzervatív reformmerré stilizálja, valósággal széchenyiesíti *A száműzött Rákóczi*ban még impotens pojáca-ként megfestett Rákóczit.

A szakirodalomból – gondolok mindenekelőtt Glatz Ferenc, Dénes Iván Zoltán és Ress Imre e tárgyban közölt munkáira¹⁰ – jól ismert a történészek-levéltárosok „bécsi körének” jelentősége Szekfű szakmai érésében, történetpolitikai

⁹ Lásd erről Csunderlik 2011.

¹⁰ Glatz 1980; Dénes 1976; Ress 2007.

koncepciójának kialakulásában. Fazekas István tanulmánya (58–75) a „bécsi kör” belső életét egy új forrás, a Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1912–1927 közötti igazgatójának, Hans Schlitternek a naplója alapján mutatja be, amely „a levéltár belső viszonyaiba egyedülálló bepillantást enged” (64). A forrás azon kérdés megválaszolásában nyújt tájékoztatást, miért akadt el Szekfű bécsi levéltárnoki előmenetele 1913 után. Schlitter naplója alapján *A száműzött Rákóczi* botrányát jelölhetjük meg elsődleges indokként: ez után a közösügyes levéltárban tartózkodtak a Magyarországon első számú történész-közellenségévé váló Szekfű előléptetésétől, nehogy ez az aktus provokatív gesztusként értelmeződjék. Emellett a Szekfű és Schlitter közötti viszony sem lehetett a legjobb, hiszen a magyar történész *A száműzött Rákóczi* botrányán túl alig került a naplóíró horizontjába.

Ress Imre Szekfű Gyulának bécsi levéltárnokként 1918–1919-ben tanúsított magatartását – beleértve a nevezetes történelmi materialista szellemű egyetemi tankönyv megírásának 1919-es elvállalását és a kommün alatti professzori kinevezést – ismerteti (76–97). Az időszak azért is különösen jelentős, mert Szekfű bevallotta az 1918–1919-es események hatására fogott a *Három nemzedék* megírásához, ez a munka azonban jóval ismertebb, mint Szekfű ekkori, válságosra fordult élete, amely kiváltotta a tulajdonképpen önterápiás célzattal született mű megírásának belső kényszerét. Amennyiben elfogadjuk Dénes Iván Zoltán javaslatát, hogy a szekfűi életmű vezérfogalmának a realitást tegyük meg, fokozott érdeklődéssel olvashatjuk Ress forrásközlését, miszerint Szekfű a kommün harmadik hónapjában, 1919 júniusában úgy nyilatkozott, hogy „a magyar kommün túljutott a válságon, most már meg fog maradni, nem lehet tenni semmit” (89). Mondhatjuk, hogy ez nem meglepő, hiszen Szekfű mindig elég könnyen meggyőzte magát a hatalmi realitásokhoz igazodás szükségességéről, de azért azt is tegyük hozzá – Ress nem emeli ki –, hogy az esetről Babitsnak egy 1941-es (!) beszélgetőfüzetes bejegyzéséből értesülünk. A közlést tehát ajánlatos mértéktartással kezelni, a visszaemlékezési mechanizmus oly jól ismert utólagos konstrukciós jellege miatt, különösen Babits és Szekfű viszonyának ismeretében – kettejük projektje volt az 1939-es *Mi a magyar?*.

A „realitás” – és elmaradhatatlan ellentétpárja a szekfűi retorikában, az „illúzió” – iménti felhozatala átvezet a kötet következő tanulmányblokkjának írásaihoz, amelyek Szekfűvel már mint érett történésszel, történetpolitikai gondolkodóval foglalkoznak. Erős Vilmos Szekfű historiográfiai koncepcióját ismerteti (101–111). Tipikus historiográfiai kérdésfeltevés, hogy szellemtörténész volt-e Szekfű. Erős válasza, hogy amennyiben a szellemtörténet klasszikusainak recepcióját vizsgáljuk a szekfűi életműben (Diltheytól Crocéig), akkor a válaszuk az lehet, hogy „Szekfű bár ismerte és számon tartotta őket, hatásuk történeti koncepciójának kialakításában inkább felületi maradt” (104). Amennyiben azonban szellemtörténet alatt egyfajta szintetikus látásmódot értünk – hasonlóan a *társadalomtörténet* mai fogalmához, amely szintén leginkább egy szemléleti módot jelent –, a válasz: igen. A „szellemtörténet egyik legfontosabb vonásának talán mégis inkább azt kellene tekinteni, hogy a korábban egyoldalú politikai

eseménytörténettel szemben [...] kitér a gazdaság, a társadalom, a művelődés, a mezőgazdaság, a nemzetiségek, a földrajz, a vallás viszonyainak történetére is” (105). Erős Vilmos tanulmányából is kiderül: Szekfű (és Hóman) a kultivált „szellemtörténet” fogalmát lényegében a „korszerű történetírás” szinonimájaként használták, amelyet az addig alapvetően politikatörténet-centrikus magyar történetírással szemben pozicionáltak. Vagyis ez egy annál mindenképpen nyitottabb és tágabb történetírói horizontot jelentett, de határait a lelki-pszichológiai jelenségek és a szuverén világnézeti áramlatok hangsúlyos szerepén túl végül nem definiálták és a legkevésbé sem kanonizálták. Hozzátenném, hogy emiatt a hóman–szekfűi értelemben vett szellemtörténetet – számos *caveattal* – a mai „társadalomtörténet” fogalmával állíthatjuk párhuzamba, amely szintén nem egy meghatározott diszciplínát, még csak nem is egy körülhatárolt tematikát, hanem egyfajta szemléleti-módszertani nyitottságot és fogadókészséget takar.

Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány címmel írt tanulmányt Gyurgyák János (112–121), aki előszeretettel pozicionálja magát a szekfűi szerepbe – a magyar nacionalizmus és nemzeteszme történetéről írt szintézise is implicite a *Három nemzedék* hanyatlástörténeti koncepcióját követi. Gyurgyák ezen írása is személyes hangvételű. Három kérdésre keresi a választ: először is, mely pontokon kísérelte meg Szekfű átalakítani a magyar konzervatív hagyományt. Másodszor: vezetett-e bármiféle eredményre Szekfű ez irányú törekvése (mindenekelőtt egy új középosztály megteremtésének előirányzása)? És harmadszor: gyakorolt-e valamilyen hatást az erős ideológiai töltés történetírói munkásságára? Miután ezekre Gyurgyák megadja a maga feleleteit – ami azért sem könnyű feladat, mert Szekfű konzervatív nézetei egyetlen tételes kifejtésének a *Három nemzedék* első, Széchenyi-könyve tekinthető –, a következő szavakkal méltatja Szekfű történetírását: „történetírói beleérző képesség és láttató erő, intellektuális fölény és művészi megfogalmazás [...]. Egészen bizonyos, hogy ilyen mondatokat a Szekfűt rajokban becsmérlők, sáros cipőjüket minduntalan belé törlők, a minden mondatában antiszemizmust keresők [...] sohasem fognak leírni” (121). Gyurgyák tanulmánya végén teljesen eggyé válik tárgyával. Minden tisztelem Gyurgyák Jánosé, de úgy árad a keserűség e mondatokból, ahogy a fekete méreg csurog horpaszon rúgott kutyák szeméből. Tessék, lám, akár én is tudok ilyet írni történeti munkákban, csak már nem szokás. Történetészgenerációom nem feltétlenül tehetségtelenebb. Legfeljebb valahol utat vett. (Amúgy a képet Rimbaud-tól vettem.)

Gyimesi Pálma tanulmánya (122–135) Szekfű Bethlen Gábor-monográfiájának debreceni megítélésével foglalkozik. A magyar történetírás vitái közül alighanem az 1929-es Bethlen-könyv polarizálta legélesebben felekezeti szempontok mentén a „magyar történetírást”, a bírálók közül a debreceni református Rugonfalvi Kiss István, a magyar függetlenségi történetírás késői képviselője egy egész könyvvel¹¹ válaszolt a katolikus Szekfű művére. Ugyanakkor Gyimesi

¹¹ Rugonfalvi Kiss 1929.

A magyar történetírás új útjaiban az Egyháztörténet fejezetet író debreceni és protestáns Révész Imre, a későbbi püspök Szekfűhöz fűződő viszonyának, kettejük kapcsolatának bemutatásával bizonyítja – vagy véli bizonyítottnak –, hogy „Szekfűvel szemben nem beszélhetünk sem egyhangú protestáns, sem egyhangú debreceni elutasítottágról” (135).

Szekfű egymást követő műveiben adott kiegyezés- és dualizmusértékeléseit elemzi ifjabb Bertényi Iván (136–170) átfogó írása, a tanulmánykötet egyik erőssége, amelynek konklúziója, hogy a harmincas évek végére Szekfű „jelentős mértékben elmozdult egy demokratikus, szociálisabb program felé” (163). Vizi László a francia forradalom és a napóleoni háborúk szekfűi leírásait elemzi a *Magyar történetben* (171–191), például hogy az 1809-es utolsó nemesi felkelésben – a nyilvánvaló kudarc ellenére – a katolikus történész a „barokk-kor hősiességének” feléledését pillantotta meg. Szekfű ezzel a „barokk-rendi lelkesedéssel” magyarázta, hogy a magyar nemesség visszautasította Napóleon schönbrunni kiáltványának ajánlatát – a *Magyar történet* megfogalmazásában a „régii függetlenség” visszaállításának „csábító szavát” – is (190). Vizi itt nem említi, de Szekfű szóhasználata határozott értékvalasztásról és állásfoglalásról árulkodik. A *Magyar történet* szerzője ugyanis a „függetlenség” kifejezést használja Napóleon „csábító” ajánlatának leírására; azt a „függetlenséget”, amely az ellentétpárok felépülő szekfűi retorikában mindig szemben áll az „önállósággal”. A korpuszt át- meg átszövő ellentétpárok (realitás–illúzió, önállóság–függetlenség, valóság–álom) retorikai-poétikai elemzésének hiányát általában véve is a tanulmánykötet egyik passzívumának tartom – és hadd utaljak itt most megint a kimaradó Baráth Katalin munkásságára.

Végül a tanulmánykötet Szekfű kapcsolati hálója felrajzolásának igényével zárul: egy-egy írás mutatja be Marczali Henrik, Szabó Dezső, Mályusz Elemér, Házi Jenő és Kosáry Domokos hozzá fűződő viszonyát. Ezek között akad egészen igényes eszmetörténeti összehasonlító elemzés és csupán néhány levélrészlettel operáló forrásközlés is. Szekfű három mestere közül az Eötvös collegiumi oktató Mika Sándorról és Angyal Dávidról már volt szó a kötetben; Dénes Iván Zoltán a harmadikkal, Marczali Henrikkel foglalkozik (195–212), akinek utóbb annyira elhidegült a viszonya egykori tanítványával, hogy az 1920-as évek végére Szekfűt „ad hoc” művei miatt már nem is tartotta történésznek.

Kovács Dávid Szekfű Gyula és Szabó Dezső magyarság szemléletének párhuzamait vizsgálja az 1920-as években (213–228). Kovács közösnek látja liberalizmus-, illetve középosztály-kritikájukat, valamint a turanistáktól és fajbiológusoktól való elhatárolódásukat – Szekfű és Szabó ugyanis egyként a „történelmi faj” (tudniillik a nemzet, lásd *A faji kérdés és a magyarság* című Szekfű-írást) használata mellett álltak ki a biológiai faj használatával szemben –, valamint hogy a magyarságot egyaránt kollektív individuumként fogták fel. Kovács meggyőzően elemzi a tendenciózusan válogatott szövegeket, azonban ne feledjük azt a középkori egyházi mondást és mára triviális sakkbölcsséget, hogy ha ketten csinálják ugyanazt, az még nem ugyanaz. Például hiába a liberalizmuskritika, míg 1867-et Szekfű

A magyar állam életrajzában – szinte korának magyar Fukuyamájaként – a magyar történelem végének tekintette és pozitív kiegyezésképét élete végéig fenntartotta (lásd Bertényi Iván tanulmányát ugyanezen kötetben), Szabó az 1867-tel „világra abortált” Monarchiáról, a kiegyezésről mint „igazi Trianonról” értekezett.¹² Hiába látták továbbá egyaránt kollektív individuumnak a magyarságot, ha Szekfű ezt szellemtörténeti perspektívából, míg Szabó erősen völkisch alapon tette – és még hosszasan sorolhatnánk a szöveghelyeket és érveket, amelyek inkább elvlasztják, mintsem összekötik az egykori Eötvös-collegista társakat.

A soproni levéltáros és várostörténész Házi Jenő és a bécsi levéltárosként 1925-ig működő Szekfű mentor-tanítvány jellegű kapcsolatát ismerteti röviden, főleg kettejük levelezése alapján Dominkovits Péter súlytalanabb tanulmánya (229–237). Annál súlyosabb – a szó jó értelmében – Soós István munkája a hírhedt *A vörös emigráció* geneziséről (238–250), amely kiegészíti az ezzel kapcsolatos félinformációkat és tisztázza a félreértéseket. Szekfű és Mályusz közösen vállalták a munka kidolgozását (miután Teleki és Bethlen elhatározták, hogy „le kell járítani” az 1919-es emigrációt), ám Szekfű átejtette fiatal kollégáját, akinek végül egyedül kellett azt megírnia: „Mályusz Szekfű eljárását és magatartását A vörös emigráció megírása kapcsán kettejük jövőbeni viszonyát illetően mintegy vízváltónak tekintette” (248). Az önmagában is érdekes történet így egyben fontos adalék a későbbi Szekfű–Mályusz-vitához is.

Végül a tanulmánykötetet a szerkesztő, Ujváry Gábor tanulmánya zárja a *Magyar történet* rövid összefoglalásának kontextusáról írott kimerítő, de mindvégig lendületes tanulmányával, amely a korabeli diplomáciai játszmában helyezi el – a magyar publikum számára először a 2002-es kiadásban hozzáférhető – a *Rövid magyar történet* külföldi kiadásra szánt projektjét (251–291). Ujváry tanulmányának – és egyben a kötetnek – a konklúziója: „Még napjainkban is elsősorban ideológiai szempontból figyelünk rá, miközben történészként illene őt megítélni. Akként pedig biztosan a legjobbak között van a helye” (287).

Amennyiben a történészség schlegeli definícióját fogadjuk el, miszerint a történész „visszafelé tekintő próféta”,¹³ akkor kétség sem fér ahhoz, hogy Szekfű helye valóban megkérdőjelezhetetlen közöttük, hiszen Szekfű, valódi visszafelé tekintő prófétaaként, az alapvető vonatkoztatási pontként felfogott és alkalmazott „realitás” alatt tulajdonképpen a mindenkor „bekövetkezett múltat” értette. Ez pedig ahhoz vezetett, hogy a múltbeli esetleges alternatívákat vagy bukott irányokat mindig valamelyest leértékelte, hiszen – mivel nem azok valósultak meg – szekfűi értelemben „irreálisak” voltak. Éppen a bekövetkezett „realitásokhoz” történő konzekvens és kontinuos igazodás az elsődleges oka annak, hogy Szekfű alkalmazkodott az egymást követő, és olykor konzervatív-katolikus értékrendjétől alapvetően idegen politikai berendezkedésekhez. Erre azonban a kötet egyik tanulmánya sem világít rá kellőképpen. Miként arra sem, hogy Szekfű fátyolos szemmel

¹² Szekfű és Szabó Habsburg-múltképét egyként elemzi: Romsics 2010: 330–348, 378–399.

¹³ Schlegel 1980.

idézgetett történeszi-történetírói nagysága és hatása nem az egyes részkérdésekről alkotott értékeléseiben és ítéleteiben rejlik, amelyek elvethetőek (és legyünk őszinték: a modern történettudomány legtöbbször el is veti őket), hanem a lenyűgöző történeti panorámáit lehetővé tevő szintézisalkotó képességében, ihletettségében, áramvonalas narratíváiban, elbeszélői erejében és szuggesztív poétikájában. Utóbbiak pedig a közzelfogásban inkább szépírói erények, mint sem klasszikus értelemben vett *történesz*iek, ami igencsak elgondolkodtató. A tanulmánykötet szerzői azonban erre az ellentmondásra sem kérdeznék rá.

Féloldalassága ellenére is fontos könyv *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. Leginkább úgy tudnám jellemezni, ahogy Szekfű értékelte a negyvennyolcas szabadságharcot: esésében is súlyos.

Csunderlik Péter

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baráth Katalin 2007: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, 167–183.
- Csunderlik Péter 2011: A „kicsapó és megfeneklő hullám” – A száműzött Rákóczi poétikája. *Kommentár* (6.) 2. 24–39.
- Dénes Iván Zoltán 1976: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest.
- Erős Vilmos 2000: *A Szekfű–Mályusz vita*. Budapest.
- Erős Vilmos 2004: Látomás és indulat a szekfűlőgiában (Válasz Miskolczi Ambrusnak). *Aetas* (13.) 3–4. 321.
- Füst Milán 2006: *Látomás és indulat a művészetben*. Budapest.
- Glatz Ferenc 1980: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*. Budapest.
- Miskolczi Ambrus 2001: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról*. Budapest.
- Ress Imre 2007: Szekfű Gyula, Ernst Molden és az Eötvös Collegium. In: Paksa Rudolf (szerk.): *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Budapest, 17–42.
- Romsics Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest.
- Rugonfalvi Kiss István 1929: *Az átértékelt Bethlen Gábor*. Debrecen.
- Schlegel, Friedrich 1980: 80. Athenäum-töredék. In: Schlegel, August Wilhelm – Schlegel, Friedrich: *Válogatott esztétikai írások*. (Szerk.: Zoltai Dénes.) Budapest, 274.

Körbesúgott irodalom

Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. I–II.

Noran, Budapest, 2012. 1109+1133 oldal.

A nyilvános – írásos és szóbeli – megszólalások mellett a 20. század második felében egy sok szereplő által létrehozott titkos írás, írásfolyam is befolyásolta az irodalmi közeget, illetve az abban részt vevők életét. Utalhat erre az alakító munkára Szőnyi Tamás könyvének címe, amely az állambiztonsági szolgálat és az irodalmi szféra összefonódását vizsgálja az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában felkutatott dossziék alapján. A szerző pontos időhatárokat szab: a részben az íróársadalom számlájára írt 1956-os eseményektől az irodalmi szféra alakjainak a demokratikus átmenetben játszott szerepéig, 1990-ig formálja történeté, hogyan próbálta a belügy megakadályozni, hogy az irodalom betöltse azt a művészetben túlmutató szerepet, amelyet az államhatalom tulajdonított neki.

A két kötetet Szőnyi nem a termékeny besúgók vagy az irodalmi élet nagyjai köre szervezi – ahogy a belügyet sem érdekelte a művészi kvalitás, csak a hivatalos kultúrpolitika szempontjából „káros” tevékenység –, hanem csoportosulások, irodalmi irányzatok, kiemelkedő események jelentik a fejezetek témáit. A frappáns címekekkel ellátott fejezeteken kívül a köteteket versek és enumerációk, a belügy által, illetve számára a különböző irodalmi csoportokról készített összefoglaló jelentések is tagolják, amelyek felvonultatják a soron következő nagyobb szövegegységek szereplőit.

Szőnyi – a korszakkal foglalkozó kutatók számára megkerülhetetlen – szövege a rengeteg adat ellenére is olvasható. A könyv az irodalomtörténet és az irodalommal való foglalkozás mint szakma történetének szempontjából hiánypótló, de az állambiztonsági szolgálat, illetve a hálózati személyek működését feltáró munkákat tekintve nem kontextus nélküli. Az ügynökkérdéssel számos kötet foglalkozott, így például a szerző korábbi könyve, de érdemes kiemelni még Rainer M. János, Gervai András, Tar Sándor, Andor Mihály, Györe Balázs munkáját, illetve Esterházy Péter szövegét is.¹ A felsorolásból is látszik, hogy az egymás mellé került művek műfaja elég vegyes és nehezen meghatározható, de ez nem csoda, hiszen már az alapanyag értelmezése is problematikus. Ezek

¹ Szőnyi Tamás 2005: *Nyilvántartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest; Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest; Gervai András 2011: *Fedőneve „szocializmus” – Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Pécs; Tar Sándor: *Az áruló*. Filmregény (2003 áprilisa és decembere között a Litera.hu-n publikált szöveg); Andor Mihály 2011: *Szegény Micsinay. Egy besúgó élete*. Pécs; Györe Balázs 2012: *Barátaim, akik besúgóim is voltak*. Pozsony; Esterházy Péter 2002: *Javított kiadás*. Budapest.

a jelentések konstruált személyeket ábrázolnak, szólaltatnak meg egy konstruált világban – veszi át Rainer M. János gondolatát Szőnyi (I. 24), aki a bevezetőben fontos támpontokat is ad a könyv olvasásához, amelyek nélkül az olvasó számára könnyen titkos írás maradhat a több mint kétezer oldalt kitevő munka.

Többszörös áttételek, szóbeli vagy írásbeli közvetítés, a jelentést olvasók elvárásainak figyelembevétele, a besúgó egyéni motivációi, stratégiái, ártó vagy segítő szándéka, hangulatai – mindez befolyásolhatta a jelentések tartalmát. Éppen ezért a távolságtartásra, a bizonytalansági tényezők észben tartására hívja fel a figyelmet Szőnyi (I. 25), mindezzel a jelentéseket értékelő tisztek magatartásához is irányítva az olvasót.

A szerző munkáját úgy határozza meg, mint „mozaikdarabkák ezreiből összeállítani egy talán sohasem létezett és tökéletesen sohasem összerakható képet” (I. 25). A szöveg konstrukciós jellegére maga Szőnyi is rájátszik. A konstruált jelentések által bemutatott konstruált személyek maguk is fikciós szövegek gyártói, és Szőnyi mindezt kitalált jelentések keretébe helyezi, irodalmi szövegekkel, illetve eposzi kellékké (enumeráció) emelt átfogó jelentésekkel tagolva. A bevezetőben etikai mankókként is irodalmi szövegek szolgálnak, ilyen Krasznahorkai László *Sátántangója*, Hajnóczy Péter *A halál kilovagolt Perzsiából* című kisregénye és Nádas Péter esszéje, a *Szegény, szegény Sascha Andersonunk*. A különböző forrású szövegek tipográfiailag elválnak egymástól, a könyv olyan, mint egy néhol tömörebb, néhol lazább szövésű rongyszőnyeg. A szövevényes mintából kirajzolódó történet az egymással szorosabb-lazább kapcsolatban álló csoportosulásokon keresztül világít rá arra, hogy többek között láthatatlan folyamatok is irányíthatják az irodalmi közeg működését.

A könyv nem állítja az olvasó elé a bűnösök és az áldozatok gondosan szétválogatott csoportját, „ügynöklista” sincs. A könyv általában csak a fedőnév első használatakor közli a polgári nevet. Hiszen – ahogy a kötet címe is utal erre – az írás aktusa a fontos, amihez szerzői név tartozik. A felsorolt 490 – ezek közül 267 felfedett – besúgó között vannak vonakodva író, de nagyon jól dolgozó ügynők, informátorok, titkos megbízottak, titkos munkatársak, társadalmi kapcsolatok is, akik összefoglalnak, rendszereznek, csoportokat alkotnak. (Ilyen például „Dávid Mátyás” – Antal Gábor újságíró, „Sárdi” – Sándor András, a Szerzői Jogvédő Hivatal munkatársa, vagy „Juhász Lajos” – Kristó Nagy István, akinek a Magvető lektoraként és a lakásán tartott felolvasóestek miatt nem volt nehéz dolga a jelentések elkészítése során.) Az ő szövegeikből is merítő seregszemlék akár egy irodalomtörténet részeiként is értelmezhetők, téves lenne azonban azt hinni, hogy a jelentések teljesen kielégíthetik az olvasó kíváncsiságát az akkori irodalmi közeg ma ismertebb szereplőivel kapcsolatban. Ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy megváltozott az irodalomnak tulajdonított szerep tartalma és az írói életművek értékelésének kritériumai: egy személyes élményekkel nem rendelkező, a korszak irodalmát leginkább tankönyvekből ismerő olvasó a ma esztétikai minőségük alapján értékelt szerzőkről szóló részeket keresi, amelyeket meg is talál, de a kötet egészét tekintve ezek mennyisége elenyésző. Ez nem Szőnyi-

nek róható fel, a csupán a jelentésekre alapozott irodalmi eseménytörténet hangsúlyai természetesen máshová esnek, így a könyv számos mára elfeledett szerzővel, irodalmi csoportokhoz, irodalmi intézményekhez kapcsolódó személlyel is foglalkozik. A Weöres Sándor, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes nevét kereső olvasó az egyéni esztétikai teljesítményt létrehozó írók után megy, az állambiztonsági szolgálatnak viszont a szervezetség látszatát keltő közösségek, az autonóm, a hivatalos kultúrpolitikától eltérő véleményt megfogalmazó egyének és csoportok voltak a célpontjai – a létrehozott szövegek művészi értékét figyelmen kívül hagyva. Ezt Szőnyi is követi, csupán kérdésként teszi fel, miként befolyásolhatja a titkosszolgálati tevékenységről való tudás a beszerzett írók műveinek olvasását, így az értékelést az olvasóra hagyja.

Az államhatalom számára mindvégig ott kísértett egy újabb Petőfi Kör veszélye, illetve a „beszéd felszabadulásának” (I. 20) fenyegető lehetősége. Nemcsak egy folyóirat ötlete, vagy az olyan nagyobb volumenű vállalkozások voltak gyanúsak, mint a Bibó-émlékkönyv, hanem már az is, ha Németh László, Illyés Gyula, Püski Sándor és Kassák Lajos találkozott a Balatonnál (I. 966). Minden, az irodalom működése során természetes történést kriminalizáltak. Egy olvasókör az állam megdöntésére készülő csoportosulásként, egymás műveinek olvasása pedig az izgatás büntettként jelent meg a belügy számára. A bomlasztás, egyes írók leválasztása lett a fő stratégia, mivel azonban Szőnyi elsősorban a jelentésekre alapoz, a könyvből nem derül ki, hogy ebben a folyamatban valójában mekkora szerepe volt a besúgók munkájának az állambiztonság más eszközeihez képest.

A két kötetben hazai és külföldi, népi és urbánus, szélsőbaloldali írócsoportok, létező vagy tervezett folyóiratok körül bomlik ki egy-egy fejezet, amelyek visszatérő szereplőkkel egymást is keresztülmetszik. Az első kötet a bevezető fejezet, valamint az 1945 és 1956 közötti irodalmi és történelmi események kronológiája után az 1956 utáni rendteremtéstől és a besúgóhálózat újraszervezésétől indul. Szó esik a népi írók egységesnek tűnő csoportjának fellazításáról, a vidéki irodalmi körökben végzett besúgó tevékenységről 1956 után, a Szabó Dezső-kultusz ápolóinak megfigyeléséről, a klerikális írók, az újholdasok és az egzisztencialistának bélyegzették (Mészöly Miklós, Hernádi Gyula) szemmel tartásáról, a nyugati emigráció, illetve a hivatalos politikát balról támadó írói körök (Imre Katalin, Dalos György, Pór György) ellenőrzéséről és ellehetetlenítéséről.

1956 után a besúgóknak fontos szerep jutott az íróársadalomra mért megtorló intézkedések során: a jelentések egy része így arról szól, hogy ki, mit csinált október 23-a, illetve november 4-e után (ez később is támpontot adott az írók politikai térképen való elhelyezéséhez). Másrészt szondázták is az irodalmi élet szereplőinek véleményét, először az 1956-os eseményekről, majd az írópekről, illetve Nagy Imre kivégzéséről. Az urbánus írók közül többen börtönbüntetésüket töltötték, miközben a Kádár János által politikai mozgalomként meghatározott népi írói csoport bomlasztása és ezzel együtt megfigyelése folyt. Németh Lászlónak a Szovjetunióban tett utazása során közzétett írásai, illetve Illyés Gyula *Ország-Világnak* adott interjúja megosztotta a népieket, és erről

hírt adtak a besúgók is. Illyés Gyula egyébként nem kapott külön fejezetet a könyvben, pedig központi véleményformáló szerepe, befolyása a korszakban tagadhatatlan.

A besúgóknak nagy szerepük volt a magánlakásokon összegyűlt társaságok, illetve az ott történt események, elhangzott vélemények kifigyelésében. Előfordult azonban, hogy a belügy csak utólag értesült a történekekről, például az írók magánorvosaként elhíresült Tompa Kálmán lakásán tartott háromnapos születésnapi ünnepségről 1958 januárjában, ahol az 1956-os események előkészítésében, illetve a konszolidáció ellenzésében aktív, nem csak népi írók gyűltek össze, a belügy számára a szervezettség látszatát, így gyanút keltve.

Az 1962 és 1967-re dátumozott seregszemlék tanúsága szerint a besúgók („Sárdi” és „Juhász”) megpróbálták rendet vágni a különböző csoportosulások között, amelyeket már nem lehetett könnyen elkülöníteni egymástól, ráadásul nemcsak írókat, hanem más művészeti ágak képviselőit is bevonzották. „Juhász” a Belvárosi Kávéházban gyülekező fiatalokról adott részletes jelentést, Sárdi pedig a hatvanas évek vége felé például „öreg népiesek”, „Lukács-csoport”, „paraszt-származású fiatalok”, „polgári derékhad”, „egzisztencialisták”, „baloldaliak” címkék alá próbálja besorolni az irodalmi élet résztvevőit, akik kávéházakban, illetve magánlakásokon találkoztak. A baráti társaságokhoz alapvetően nehezebben férkőztek közel a besúgók, ezért is játszanak az ilyen esetekben fontos szerepet a technikai eszközök, amelyek megsokasodását szintén végig lehet követni a két kötetben. Nemcsak a „jobboldali”, „nacionalista”, „revizionista” vagy „egzisztencialista” bélyeggel ellátott csoportosulásoktól féltették a szocialista rendet, hanem az azt balról támadó íróktól is. Először a Sztálin-díjas, de az irodalmi életben már letartóztatásakor sem jelentős, a kommunizmust féltő Nagy Sándort állították bíróság elé, többek között a besúgóknak köszönhetően. Rajta kívül kiemelt figyelmet szenteltek egyrészt az Imre Katalin köré gyűlt társaságnak (tagja például: Györe Imre, Ladányi Mihály, Nyerges András), akikhez éppen a magánlakásokon szűk körben tartott találkozók miatt nem sikerült közel kerülni, másrészt a rövid életű maoista társaságot szervező Dalos Györgynek és Pór Györgynek.

Nemcsak a magyarországi, hanem az emigrációban élő, folyóiratok köré gyűlő íróközösségek bomlasztásával is megpróbálkoztak. Igyekeztek besúgókat szervezni a *Magyar Műhely*, az *Irodalmi Újság* és a *Látóhatár* szerkesztőségébe is. Utóbbi esetben sikeresen megkörmékezték 1960-ban Horváth Bélát és Vámos Imrét, akik 1962-ben haza is költöztek, az emigrációban azonban nem tettek nagy kárt, Szőnyi megjegyzése szerint „nélkülük csak tisztult a kép” (I. 803).

A második kötet első fejezete a hatvanas évek underground művészeti közegeinek a fennálló rendre veszélyesnek tartott „huligánjaival” foglalkozik, a további fejezetek pedig folyóirattervekhez, művekhez, a hetvenes-nyolcvanas évek vidéki irodalmi életéhez, a határon túli és a Magyarországra települő írók megfigyeléséhez, valamint folyóiratokhoz, irodalmi csoportosulásokhoz (*Mozgó Világ*, FIJAK – JAK) kötődnek.

Az underground szférával kapcsolatos jelentések megpróbálják értelmezni az underground művészeti törekvéseket, a happeningek jelentőségét, de készítek összefoglalót az ügynökök a modern zenei irányzatokról is. Ezek a fejezetek a könyv talán legsikerültebb részei. A besúgók jelentettek Balaskó Jenőről, „az irodalmi alvilág tipikus alakjáról” (II. 60), az underground közeg közismert figurájáról, Dixiről, azaz Gémes Jánosról, Frankl/Hajas Tibor letartóztatásának és börtönbüntetésének visszhangjairól, illetve a Kex énekeséről, Baksa-Soós Jánosról is.

A lakásesemények, happeningek mellett a művészek keresték a lehetőséget az írásbeli megszólalásra is, az állambiztonságot pedig minden tervezett folyóirat érdekelte. A hivatalos folyóirat létrehozására azonban nem volt remény, így a belügynek is egyre többet kellett foglalkoznia az írók egymás között áramoltatott szövegeivel, illetve a szamizdatokkal. A belügyesek több írást hamarabb olvastak, mint bárki más. Ilyen volt például Eörsi István *Változatok egy közhelyre* című verse, sokáig dolgoztak egy Balaskó-kötet megszerzésén, élénk figyelemmel kísérték az olyan kezdeményezéseket, mint az *Eszmélet*, a *Fölőspéldány* és a *Szétfolyóirat*, illetve a vizsgálati dossziékból kikövetkeztethető, hogy titkos adatgyűjtés folyt Haraszi Miklós *Darabbér*, valamint Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című szövegének ügyében is (II. 283, 304).

Azonban nemcsak a politikai vélemény, a hatalom számára gyanús aktivitás válthatta ki a belügy figyelmét, hanem a származás is, ebből a szempontból a második kötet egyik legérdekesebb fejezete a cigány származású írók tárgyalása. A cigány költők megjelenése a saját identitását felvállaló, így ezzel a szocialista rend homogén társadalomképét megbontó csoport kialakulásának veszélyét jelentette, és törekvéseiket a „cigány nacionalizmus” címkével jelölték meg. Itt kimondottan észrevehető az irigység és a szakmai féltékenység (főleg „Tóthfalusi” és „Zóna” jelentéseiben, ami nem is meglepő: Bari Károly 18 évesen harmincezer példányban adott el egy kötetet). Kritikátlan könnyedséggel használták a megbélyegző „cigány költő” nevet Balogh Attilára és Bari Károlyra, amivel kriminalizáltak is a származásukat (II. 759). Ez az egyetlen fejezet, ahol hosszabban is szó van egy női szereplőről, Daróczi Ágnesről. Az írófeleségek közül ugyan néhányan aktívan részt vettek – ha máshogy nem is, férjeik révén – az irodalmi életben, róluk azonban alig esik szó a jelentésekben, illetve a női írók sem kerülnek előtérbe, a besúgók között is viszonylag kevés nő van, nem beszélve a tartótisztekről.

A kötetek olvasása közben az olvasónak néha az lehet az érzése, hogy az állambiztonság az író társadalom 1956-os szerepéből kiindulva több mint három évtizeden keresztül túlzott jelentőséget tulajdonított az irodalmi közegnek, a könyv felépítésének köszönhetően azonban ez beteljesült jóslatként is értelmezhető, és részben visszamenőleg igazolja az állambiztonság féltelmeit. A második kötet a szocialista rend lebontásával fejeződik be, amelyben Szőnyi Tamás szerint vitathatatlan, hogy az irodalmárok kitüntetett szerepet játszottak (II. 1035). Szövegszerűen a könyv a rendszerváltás utáni irodalmi élet szereplőiről szóló fikciós jelentésekkel zárul, amelyek azonban alapvetően különböznek a könyvet nyitóktól. Az előbbieket ugyanis abszurdnak tűnnek, míg az Ady Endréről, Karinthy Frigyesről és Radnóti

Miklósról szóló jelentések a szerző szerint akár meg is íródhattak volna. Szőnyei ezzel a lépéssel éles választóvonalat húz – az állambiztonsági szolgálatok és az irodalmi élet összefonódását tekintve minden bizonnyal jogosan – a rendszerváltás előtti és utáni irodalmi élet között, amivel nemcsak egy politikai rendszer végéről, hanem egy általa felvetett lehetséges hagyomány (I. 16–17) megszakadásáról is számot ad. Ezen „hagyomány” szűkebb értelemben vett tartalmának meghatározása csak hipotetikus: az írók megfigyelését jelentheti, ha 1989 előtt alkalmaztak titkosszolgákat erre a célra. Tágabb értelemben pedig azt a beláthatóbb gyakorlatot jelölheti, amelynek során az írók aktív, közéleti részvétele a politika kiemelt figyelmét, illetve beavatkozását vonta maga után.

A jelentésekre alapozott, az állambiztonság kiválasztási szempontjait követő irodalmi történet ugyan nem nyújthat teljes képet arról, hogy a korszak íróinak szóbeli és írásbeli megnyilvánulásai, megszólalási lehetőségei, esztétikai és politikai preferenciái, illetve a Kádár-rendszerhez való viszonyulásai milyen komplex összefüggésrendszerben állhattak egymással, azonban Szőnyei könyve a rendszerváltás utáni, elsősorban az esztétikai értékek mentén kialakított irodalomtörténet kiegészítése vagy kiegészítésének kiindulópontja is lehet.

Urbán Csilla

Glant Tibor: Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában.

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013. 259 oldal.

A magyarországi történettudomány régóta foglalkozik az utazási irodalommal, s ez az érdeklődés az utóbbi évtizedben sem hagyott alább, amit a *Korall* erre vonatkozó, 2006. novemberi különszáma (26. szám) is jelzett. Ezen belül mindig is fontos hely illette meg az Amerikai Egyesült Államokkal kapcsolatos utazási irodalmat. Ennek több oka is van. Amint arra Glant Tibor könyve is felhívja a figyelmet, az amerikai köztársaság a 19. század folyamán végig kiemelkedő jelentőségű viszonyítási pontnak számított a hazai körülmények megjavítását szem előtt tartó magyar utazók számára. Ezt a jelentőségét a 19. század végétől tovább erősítette a magyarok tömeges kivándorlásának megindulása, a 20. században pedig az a tény, hogy az Egyesült Államok olyan meghatározó világhatalommá emelkedett, amely Magyarország sorsának alakulására is döntő befolyással bírt.

Glant Tibor, a Debreceni Egyetem Angol–Amerikai Intézete Észak-amerikai Tanszékének vezetője tudományos pályafutásának kezdetétől fontos feladatának tekintette az Egyesült Államokkal foglalkozó magyar utazási irodalom vizsgálatát. Nem kis mértékben az ő tevékenységének is köszönhető, hogy az általa vezetett tanszéken olyan kutatócsoport jött létre, amely máris jelentős eredményekkel gazdagította az utazási irodalommal foglalkozó magyarországi tudományosságot.¹

Az Egyesült Államokkal kapcsolatos magyar utazási irodalmat vizsgáló szakemberek mindig is nagyobb hangsúlyt helyeztek a 19. századra, azon belül is a század első felére. Jelentős szakirodalom érhető el immár a reformkori magyar utazókról, illetve arról, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után az országot elhagyó emigránsok hogyan járultak hozzá az utazási irodalom gyarapodásához. Ugyanakkor kevesebb figyelem fordult a század második felére, különösen pedig a dualizmus korának utazási irodalmára. Glant Tibort az a ketős törekvés vezette könyvének megírásakor, hogy „helyrebillentse” az egyensúlyt a dualizmus kori utazási irodalom középpontba állításával, illetve hogy azt a 19. századi utazási irodalom hosszabb távú egységes keretébe ágyazva tárgyalja.

Mindez nem azt jelenti, hogy hazai amerikanisták és történészek ne foglalkoztak volna a dualizmus kori utazási irodalommal. Elég talán Katona Anna, illetve Vári András erre vonatkozó munkásságára utalni.² Glant azonban több szempontból is továbblépett a két említett szakember megállapításain. Egyrészt azzal, hogy hozzájuk képest sokkal több munkát vont be vizsgálódásába, másrészt pedig azzal, hogy kifinomult kategóriarendszert dolgozott ki az Egyesült

¹ Erre vonatkozóan lásd például Mathey Éva (Mathey 2001), Venkovits Balázs (Venkovits 2010) és Vida István Kornél (Vida 2012) munkáit.

² Katona 1973; Vári 2006.

Államokhoz kapcsolódó dualizmus kori utazási irodalom osztályozására. Ezt a kategóriarendszert pedig beillesztette az egész 19. századi utazási irodalomra vonatkozó rendszerébe. Ami az utóbbit illeti, Glant Tibor elvetette Katona Anna korszakolását, aki az amerikai polgárháború (1861–1865) előtti és utáni utazási irodalomról beszélt. Egyetérttek a szerzővel abban, hogy ez a periodizáció több szempontból sem tartható. Egyrészt azért nem, mert az Egyesült Államokba érkező magyarok szemléletmódját elsődlegesen nem az amerikai belpolitika egyes kérdéseivel való viszony, hanem a magyarországi történések határozták meg. Glant arra is felhívta a figyelmet, hogy Katona „nem tesz különbséget utazó és száműzött között, és nem tud, vagy nem akar mit kezdeni Kossuth amerikai útjával, mely a Kossuth-emigráció memoár- és utazási irodalmának egyik központi témája”. Glant Tibornak abban is igaza van, hogy Katona Anna korszakolásában „keveredik az utazás ideje és az úti beszámoló közzétételének dátuma” (36). Ehelyett a debreceni történész reformkori utazókról, a Kossuth-emigráció tagjairól, illetve a dualizmus korában az Egyesült Államokban járt magyarokról beszél. Könyvének középpontjában az utóbbi korszak vizsgálata áll, melynek elemzésére nagyon találó és kifinomult kategóriarendszert dolgozott ki (ifjúsági irodalom és elképzelt utazás, világkiállítási utazók, gazdasági utazók és kormány megbízottak, tudósok, világ körüli utazók, turisták és vadászok, bennfentes „amerikások”, politikai utazók és missziós küldöttek, írók, az utazási irodalom paródiája).

Az Egyesült Államokkal kapcsolatos 19. századi magyar utazási irodalom fejlődését Glant Tibor egy találó gondolati ívbe illesztve tárgyalja, ami szintén eltér az elődei, mindenekelőtt Katona Anna és Vári András által felvázolt képtől. Ők ugyanis úgy vélték, hogy Amerika a reformkori pozitív ideálból a 19. század végére – Vári András szavaival élve – „a fenyegetések földjévé” vált.³ Azzal a debreceni történész is egyetértett, hogy a reformkorra jellemző, egyértelműen pozitív Egyesült Államok-kép a 19. század második felében kritikusabb látásmóddal egészült ki. Véleménye szerint azonban „Katona és Vári tézisével ellentétben, Amerika [...] nem vált a csalódások és fenyegetések földjévé”. A korabeli Egyesült Államok ugyanis nagyon bonyolult és összetett univerzum volt, „és a dualizmus kori utazási irodalom ezt a sokszínű, ellentmondásoktól terhelt és hajtott világot kiválóan leírta” (216). Vagyis Glant szerint az Amerikával kapcsolatos magyar utazási irodalom nem egyoldalú hanyatlástörténet. Inkább ciklikus ingadozásról van szó, amennyiben „a haza és haladás kérdéseit a reformkori utazók összekapcsolták, Széchenyi Béla szétválasztotta azokat, majd Zerkowitz (Emil) és Károlyi (Mihály) ismét összekapcsolta őket. Így jutottunk el 1914-re oda, ahonnan Bölöni Farkas Sándor 1834-ben elindult” (216). Úgy gondolom, Glantnak igaza van abban, hogy a dualizmus kori Amerika-kép sokkal összetettebb volt annál, semmint hogy egyszerű hanyatlástörténetként lehetne felfogni.

Glant Tibor kiváló könyvet írt, amely minden további, a témával kapcsolatos vizsgálódás kiindulópontjaként fog szolgálni. Ez azonban nem jelenti azt,

³ Vári 2006. Az idézet a tanulmány címéből származik.

hogyan a könyv hibátlan, illetve hogy minden gondolata vita nélkül elfogadható. Művének megírásával Glant egyik szándéka az volt, hogy az addig elhanyagolt dualizmus kori utazási irodalmat állítsa elemzése középpontjába. Ez a „helyrebillentés” maximálisan, talán túl jól is sikerült, ha a kötet egészét vesszük górcső alá. A könyv alcíme ugyanis így hangzik: *Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában*. A cím tehát azt ígéri, hogy a 18. század vége és az I. világháború kirobbanása közötti utazási irodalom módszeres elemzését kapja az olvasó. A dualizmus előtti időszak bemutatása azonban kissé vázlatosra sikeredett, s kevésbé bővelkedik olyan eredeti meglátásokban, mint a 19. század második felére vonatkozó rész. Mindezt jól jelzi, hogy az 1860-as évek előtti utazóknak kevesebb mint tíz oldalt szentelt Glant, míg a kötet fennmaradó részében legnagyobb részt a dualizmus kori irodalomról esik szó. Mindez érthető, ha a szerző szándékait vesszük figyelembe, mégsem fedí le következetesen az alcímben megfogalmazott tartalmat. Érdemesebb lett volna a könyvnek olyan címet adni, ami a Glant által fontosnak tartott, s a kötet lényegi újdonságait tartalmazó részre utal.

A kötet szerkezete laza, s olybá tűnik, mintha külön-külön, eredetileg más céllal íródott tanulmányok egybeszerkesztésével jött volna létre. Erre utal, hogy a fejezetek jelentős része (*Gróf Széchenyi Béla amerikai útja; Indiánkép a XIX. századi magyar utazási irodalomban; A dualizmus kori Amerika-kép forrásai és főbb vonásai; A dualizmus kori magyar nyelvű utazási irodalom Amerika-képe; Mi a baj Amerikával? Utazási irodalom – amerikanisztika helyett*) – ha néha más címmel, más formában és nyelven is – már korábban nyilvánosságra került. Az egyes fejezetek is egyenetlenek abban az értelemben, hogy az egyik 24 oldalban egyetlen útleírást elemez (*Gróf Széchenyi Béla amerikai útja*), míg egy másik hasonló terjedelemben egy egész korszakról ad általános képet (*A dualizmus kori Amerika-kép forrásai és főbb vonásai*). Rendkívül fontos és hiánypótló az a fejezet, amelyben a 19. századi magyar utazók indiánképéről esik szó. E rész elkészítésekor a szerzőnek is szembe kellett néznie az észak-amerikai indián törzsnévek magyar átírásának problémájával. A gondot az jelenti, hogy néhány ismertebb népnév (apacs, mohikán, szíu) magyarosított alakban vált az írott köznyelv részévé, míg a kevésbé ismert törzsnévek átírására nem létezett következetes gyakorlat. A debreceni történész erre a helyzetre azt a megoldást választotta, hogy – a néhány már „magyarosodott” legismertebb néven túlmenően – meghagyta az angol nyelvű alakot, s a törzsek nevét nagybetűvel írta. Ezt a megoldást Glant következetesen alkalmazta, jómagam azonban több szempontból sem érzem szerencsésnek. Egyrészt azért nem, mert egy magyarul írott könyvben idegenül hatnak a meghagyott angol nyelvű alakok, ráadásul a magyar helyesírás szabályaival is ellenkeznek, hiszen a népnéveket kisbetűvel kell írni. Teljesen egyetértek Glant Tiborral abban, hogy következetes nyelvhasználatra kell törekedni. Ezt a következetességet azonban egy magyarul írott szövegben a magyarosított alakok szintjén kellene megvalósítani, annál is inkább, mivel Borsányi László a 2001-ben megjelent könyvében közzétett egy listát, amely 129 észak-amerikai indián nép

nevének magyar átírási javaslatát tartalmazza.⁴ Kompromisszumos megoldásként és az egyértelműség kedvéért talán az lehetne a legjobb megoldás, ha egy magyar szövegben a magyarosított nevek után zárójelben az angol változat is szerepelne. Azt is meg kell jegyezni, hogy Glant csak a magyar utazók indiánképével foglalkozó fejezet vége felé, annak 38. oldalán egy lapalji jegyzetben rögzíti azt, milyen átírási gyakorlatot követ. Mindezt a fejezet legelején kellett volna megtennie még azt megelőzően, hogy rendszerét a szövegben gyakorlatilag alkalmazta volna. Bölöni Farkas Sándorra vonatkozóan túlzottan leegyszerűsítőnek érzem azon megállapítását, hogy „Bölöni Farkast, Nendtvichet és Széchenyi Bélát egyszerűen nem érdekelték az indiánok” (114). Igaz, hogy könyvében Bölöni nem szentelt külön fejezetet az amerikai őslakosok bemutatásának, viszont ahol találkozott velük, ott elég részletesen, s alapvető rokonszenvvel szólt róluk. Glant Tibor véleményének megfogalmazásában az is szerepet játszhatott, hogy elemzésében nem vette figyelembe azt a részt, amelyben Bölöni a Kanadában élő indiánokról értekezve megjegyezte, hogy „Szegény indusok! Hazátokban már idegenek vagytok, s eleiteket legyilkolt ellenségeitek már idegen vándoroknak tekint [sic!]!”⁵ Bölöni a maga romantikus nyelvén itt olyan véleményt fogalmazott meg, amely egyértelműen az indiánok sorsát átérző érdeklődésről tanúskodik.

A magyar utazók indiánképével foglalkozó fejezet mellé egy, a magyar utazási irodalom afroamerikaiakról alkotott felfogását elemző rész is odakíváncozott volna, annál is inkább, mivel Széchenyi Béla kapcsán erre a kérdésre Glant is kitért, s mivel erre vonatkozóan számos tanulmány látott már napvilágot.⁶ A rab-szolgaság kérdésével kapcsolatban a debreceni történész megemlíti, hogy Széchenyi Béla volt „az egyetlen magyar útleíró, aki a déli érvelést, álláspontot fogadja el a konfliktusban”, s aki az amerikai „Dél” saját magáról alkotott mítoszát is visszatükrözte (58, 61). Ez igaz, viszont érdemes lett volna megjegyezni, hogy a déli álláspont ekkor már ismert volt Magyarországon. Fábíán Gábor már 1837-ben közölt egy erre vonatkozó szöveget a *Tudománytárban*, s annak az Alexis de Tocqueville-nek a felfogása is népszerű volt, aki szintén szerepeltette könyvében a déli véleményt. Az ő művét Széchenyi Béla is ismerhette, mivel az már az 1840-es évek elején megjelent magyarul, éppen Fábíán Gábor tolmácsolásában.⁷

A kötet szép kiállítású, igényes szerkesztői és nyomdai munka terméke. Ezt az is mutatja, hogy jómagam csak egyetlen sajtóhibát tudtam felfedezni benne (Amerika gazdaságáról – Amerika gazdaságáról helyett, 154). Sajnálatos azonban, hogy néhány pontatlanság és hiba benne maradt a szövegben. Az *amerikai Podocz és Kazimir keresztjén hitre való megtérése* című regényt a főszöveg szerint „Balassi írta német nyelven és Kazinczy fordította le magyarra” (28). Világos, hogy ebben az esetben elírásról van szó, hiszen a lapalji jegyzetben már helyesen Bessenyei György szerepel a mű szerzőjeként. A 31. oldalon azt jegyzi meg Glant,

⁴ Borsányi 2001: 201–202.

⁵ Bölöni 1984: 410.

⁶ Lásd például Pordán 2009.

⁷ Murat 1837; Tocqueville 1841–1843.

hogyan az 1820. évi ún. Missouri-kompromisszum „az akkor hatalmon lévő déli elit hatalmát konzerválta: a »virginiai dinasztia« adta az elnököt (egészen Andrew Jacksonig, 1829–1837)”. Az Andrew Jackson előtti hat elnökből négy (George Washington, Thomas Jefferson, James Madison, James Monroe) valóban a „virginiai dinasztia” tagja volt, viszont a két Adams (John, illetve John Quincy) Massachusettsből származott és aligha volt a déli elit kiszolgálójának nevezhető. Hiba az is, hogy a szerző közlésével ellentétben nem Észak-, hanem Dél-Karolina volt az, amelyik az 1830-as évek elején „a Jackson-kormány által a hazai ipar védelmében hozott szövetségi védővámot tagállami hatáskörben hatályon kívül helyezte” (32). A szerző megállapításával ellentétben báró Wesselényi Miklós nem volt gróf Széchenyi István „gyermekkori barátja”, hiszen 1821-ben találkoztak először, amikor a gróf már harminc esztendő volt. Az utóbbi évtizedek szakirodalmának tükrében Glant azon megállapítása is túlzásnak tetszik, hogy „[a] Nyugat kapui az 1862. évi telepítési törvénnyel (*Homestead Act*) és a Pacific Vasúttársasági törvénnyel (*Pacific Railway Act*) nyíltak meg a folyamatosan érkező bevándorlók előtt” (98). Amint arra például Maldwyn A. Jones is rámutatott, a telepítési törvény „elméletileg liberális feltételek mellett nyitotta meg a Nyugatot a betelepülés előtt, a gyakorlatban azonban az otthontalanoknak nyújtott szabad föld ígérete illúzióknak bizonyult”.⁸ Ennek elsődleges oka az volt, hogy ekkoriban már csak olyan, csapadékban szegény zónák álltak a betelepülők rendelkezésére, ahol nem lehetett jövedelmezően gazdálkodni a törvény által ingyen biztosított 160 acre nagyságú földterületen (1 acre = 0,41 hektár). Több szempontból is vitatható a szerzőnek az a megállapítása is, hogy a polgárháború utáni évtizedekben „megjelent a (Bölöni Farkas és Nendtvich által még nem tapasztalt) pénzügyi arisztokrácia, a »rablóbarók«-nak nevezett új, szegénysorból származó nagytőkés elit” (122). Igaz, hogy Bölöni még valóban nem találkozott a 19. század végi értelemben vett »rablóbarókkal«, viszont már benne is visszatetszést keltettek az Egyesült Államokban kialakuló óriási vagyoni egyenlőtlenségek, a Magyarországon is jól ismert Alexis de Tocqueville pedig már egyértelműen az iparhoz kötötte a mindkettejük által „új amerikai arisztokráciának” nevezett dúsgazdag réteg kialakulását.⁹ Az újabb társadalomtörténeti irodalom Glant azon leegyszerűsítő megállapítását is egyértelműen cáfolta, hogy az új nagytőkés elit „szegénysorból” származott volna. Hartmut Kaelble már az 1980-as években széles körű nemzetközi összehasonlító vizsgálatot kezdeményezett annak felderítésére, milyen volt a 19. század második felében a gazdasági elit származási összetétele. Arra a következtetésre jutott, hogy „az üzleti elit túlnyomó többsége olyan családokban nőtt fel, amelyekben az apa gazdasági értelemben független személy, általában üzletember, de gyakran nagybirtokos, farmer, kézműves vagy boltos volt. Nem sokkal a századforduló előtt az egyesült államokbeli és a németországi üzleti elit 80 százaléka [...] ebből a tipikusan 19. századi háttérből származott”.¹⁰

⁸ Jones 1983: 289.

⁹ Bölöni 1984: 327; Tocqueville 1993: 782–786.

¹⁰ Kaelble 1986: 98.

Ez azt jelenti, hogy a valóban „szegénysorból”, vagyis a tulajdon nélküli legalsó társadalmi rétegekből származó üzleti elit tagjainak aránya az Egyesült Államokban is meglehetősen alacsony volt. Abban sem értek egyet Glant Tiborral, hogy Bölöni Farkas Sándor tudatosan „manipulációs technikákat” alkalmazott volna annak érdekében, hogy idealizált Egyesült Államok-képet tárjon a reformkori magyar olvasók elé (218). Azt hiszem, hogy a székely utazó egyszerűen, őszintén és ösztönösen valóban olyannak is látta az Egyesült Államokat, mint amilyennek láttatni szeretete volna. Abban is vitázom a szerzővel, hogy 1849-ben valóban „az első kísérlet” történt volna arra, hogy „a magyar alkotmányos rendszert amerikai mintára alakítsuk át” (219). Az amerikai és a magyar Függetlenségi Nyilatkozat számos hasonlósága ellenére, tudtommal az 1848–49-es szabadságharc egyetlen befolyásos vezetője részéről sem merült fel az a gondolat, hogy a magyar politikai rendszert az egyesült államokbeli mintájára kellene átalakítani.

Mindezen kisebb hiányosságok és vitatott pontok ellenére mégis elmondható, hogy Glant Tibor olyan munkát tett le az asztalra, amely – főként a dualizmus kori magyar utazási irodalom vonatkozásában – kiindulópontként fog szolgálni minden olyan elemzés számára, amely a kérdés továbbgondolására vállalkozik. A könyv egyik nagy erénye az, hogy számos szakma képviselői forgathatják haszonnal. Az utazási irodalom iránt érdeklődő szakemberek, a történészek és az amerikanisták is olyan újdonságokat találhatnak benne, amelyek jelentősen változtatják meg az Egyesült Államokkal kapcsolatos magyar utazási irodalomra vonatkozó eddigi képünket.

Lévai Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borsányi László 2001: *Hontalanok a hazájukban. Az első amerikaiak történelme Észak-Amerika történetében (XVII–XIX. század)*. Helikon, Budapest.
- Böllöni Farkas Sándor 1984: *Napnyugati utazás. Napló*. Helikon, Budapest.
- Jones, Maldwyn A. 1983: *The Limits of Liberty. American History 1607–1980*. Oxford University Press, Oxford.
- Kaelble, Hartmut 1986: *Social Mobility in the 19th and 20th Centuries. Europe and America in Comparative Perspective*. St. Martin's Press, New York.
- Katona, Anna 1973: Nineteenth-Century Hungarian Travelogues on the Post-Civil War United States. *Angol Filológiai Tanulmányok VII.* 35–52.
- Mathey, Éva 2001: Common Images of American Society as Seen by Hungarian Travelers of the Pre-Civil War Period. In: Párlog, Hortensia – Frențiu, Luminița (red.): *Studii de limbi si literaturi moderne*. Editura Mirton, Timisoara, 163–169.
- Murat, Achille 1837: A' rabszolgaság Északamerikában. (Bevezetővel ellátta és fordította Fábíán Gábor.) *Tudománytár* 2. 224–244.
- Pordán Ildikó 2009: A feketékről alkotott sztereotípiák a 19. századi magyar emigránsok és utazók írásaiban. In: Háda Béla – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Petneházi Margit (szerk.): *Két világ kutatója. Urbán Aladár 80 éves*. ELTE, Budapest, 341–356.
- Tocqueville Elek 1841–1843: *A democratia Amerikában*. Magyar Királyi Egyletem, Buda.
- Tocqueville, Alexis de 1993: *Az amerikai demokrácia*. Európa, Budapest.
- Vári András 2006: Fenyegetések földje. Amerika a 19. század második felében – magyar szemmel. *Korall* (7.) 26. 153–184.
- Venkovits, Balázs 2010: Writing with Devotion, Drawing with Light: Images of the Americas in Nineteenth Century Hungarian Travelogues. In: Grzegorz Moroz – Jolanta Sztachelska (ed.): *Metamorphoses of Travel Writing: Across Theories, Genres, Centuries and Literary Traditions*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 104–112.
- Vida, István Kornél 2012: *Hungarian Émigrés in the American Civil War: A History and Biographical Dictionary*. McFarland and Co., Jefferson–London.

Sipos András: A jövő Budapestje, 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek.

Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 240 oldal.

Aki tett már öntudatos vagy becsmérő megjegyzést a budapesti közlekedésre, az M0-ás körgyűrűre, az Erzsébet térre vagy épp a budapesti zöldterületekre, annak mindenképpen érdemes elolvasnia Sipos András *A jövő Budapestje* című könyvét. A kötet ugyanis alapvető tanulsággal szolgál az ítélezőknek. Városfejlesztési koncepciókon és rendezési terveken keresztül mutatja be, hogyan gondolkodtak a korszak tervezői Budapestről, hogyan próbáltak meg alkalmazkodni a változó feltételekhez, mennyiben vették át és alkalmazták a várostervezés nemzetközi irányzatait, hogyan egyeztettek össze azokat a város sajátos igényeivel, a várospolitikai erőviszonyokkal, illetve a mindenkori hatalom elvárásaival. Azt is vizsgálja a kötet, hogyan próbálták elérni a különböző építészcsoportok, hogy az ő terveik szabják meg a város átalakulását, s hogy erre milyen reális esélyük volt. A belső borítón megjelenő rövid összefoglaló is érzékelteti, hogy a kötet nemcsak a történészeket, levéltárosokat, várostervezéssel és városrendezéssel foglalkozókat érdekelheti, hanem magukat a városban élőket, illetve az átutazókat is. Mindenkit, aki kapcsolatba kerül valamennyi időre a város szövetével, és persze, aki kicsit elgondolkodik az őt körülvevő épített környezetben.

Sipos András Budapest Főváros Levéltára főlevéltárosa, számos Budapesttel foglalkozó várostörténeti

publikáció és forráskiadás szerzője. Fő kutatási területe a társadalmi és várospolitikai konfliktusok, a városi infrastruktúra. Írt már monográfiát a dualizmus kori budapesti várospolitikáról és városigazgatásról, könyvfejezetet a főváros polgármestereiről és főpolgármestereiről.¹ Budapest várostörténetének szakavatott ismerője ezúttal a városfejlesztési koncepciók témájában alkotott maradandó művet. A kötet egyedülálló és hiánypótló, hiszen a főváros rendezési terveiről nem készült még kiadvány, sőt, nemzetközi szinten is kevés mű foglalkozik e témával.² A fővárosi városfejlesztéssel, illetve kisebb városok városfejlesztő

¹ Sipos András 1996: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest; Sipos András 2008: „Dualizmus” a főváros élén. A főpolgármesteri és a polgármesteri intézmény, 1873–1950; Borvendég Ferenc főpolgármester, Karafiáth Jenő főpolgármester, Homonnay Tivadar főpolgármester, Keledy Tibor főpolgármester, Mohay Gyula főpolgármester; Szendy Károly polgármester, Farkas Ákos polgármester. In: Feitl István (szerk.): *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*. Napvilág Kiadó, Budapest, 11–26, 81–124, 201–229.

² Lásd például: Hall, Peter Geoffrey 1988: *Cities of Tomorrow. An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Blackwell Publishing, Oxford; Schäche, Wolfgang 1992: *Architektur und Städtebau in Berlin zwischen 1933 und 1945. Planen und Bauen unter der Ägide der Stadtverwaltung*. (Die Bauwerke und Kunstdenkmäler von Berlin 17.) 2. Aufl. Gebrüder Mann, Berlin; Stankiewicz, Karl 2005:

tevékenységével vagy épp városrendezésével kapcsolatban jelentek már meg tudományos művek,³ de Budapest kapcsán a várostervezők elképzeléseibe, a pauszpapírok világába még nem nyerhetett betekintést a nagyközönség, ahogy a tervezők és a döntéshozók összecsapásait sem követhettük nyomon még ilyen közelről.

A könyv öt nagy fejezetben meséli el a Budapesthez kapcsolódó városfejlesztési programok és rendezési tervek három évtizedét. A fejezetek címei az egyes tervezési korszakokat jellemző idézetek, az alfejezetekre való tagolást jórészt szintén idézetekkel oldotta meg a szerző. Az alfejezetek egy-egy jól körülhatárolt témát, korszakot ölelnek fel, rövid, de alapos tájékoztatást adva azokról.

Az első fejezet címe – *A jobb és egészségesebb, az emberibb építés magna chartája* – is mutatja, hogy ebben a korszakban a tervezői attitűdöt alapvetően meghatározta a társadalom-reformer elhivatottság. Az a meggyőződés, hogy a tervezők munkájukkal befolyásolhatják az emberek

életkörülményeit, higiéniai kultúráját, szabadidős szokásait, sőt segíthetik a társadalmi ellentétek felszámolását, az életmód reformja révén az alsóbb rétegek emancipációját és integrációját a polgári társadalomba (10). A megvalósítást a tervezők persze eltérően képzelték el. Míg egyesek a „kültérjes fejlődésre” (23) esküdtek – miszerint új területeken új lakásformákat kell kialakítani –, addig mások a plusz közművesítési teherrel, a drága és fárasztó ingázással járó terjeszkedéssel szemben érveltek amellett, hogy a belső területeket kell megújítani. Hasonló ellentét feszült a tervezők között az alapvető városszerkezeti kérdésekben is. A centrális, régi városszerkezetet megőrizni vágyók csaptak össze a sávós Budapestet pártolókkal, akik a Duna vonalával párhuzamosan, észak–déli irányú főforgalmú utak kialakítása mellett tették le voksukat. A sokféle elképzelés ellenére azt azonban sokan belátták már a harmincas években, hogy a város további fejlődése érdekében meg kell határozni a fejlesztés általános irányelveit, szükség van egy általános rendezési tervre.

A II. világháború pusztítása azonban új alapokra helyezte a várostervezők elképzeléseit. A károkat túlértékelő első sokk nyomán a tervezők drasztikus beavatkozásokat, kvázi teljes újjáépítést vizionáltak. A károk pontos felmérése után realizálódott, hogy jelentősebb beavatkozásokra csak az erősen károsult területeken van szükség. 1945 végére az is nyilvánvalóvá vált, hogy az általános irányelvek meghatározását az agglomeráció területére kiterjesztve képzelik el. Megjelent az Egyesült Államokban már két évtizede hódító szomszédsági egységek elve, amely élhető,

München Stadt der Träume. Projekte, Pleiten, Utopien. Franz Schiermeier, München.

³ Kapcsolódó könyvek a teljesség igénye nélkül: Béky Albert – Kulcsár László – Nagy Miklós 2004: *A Sárvári Városszépítő Egyesület története, 1904–2004*. Sárvári Városszépítő Egyesület, Sárvár; Kormányos László 2005: *Városfejlesztés Nagyváradon a 20. század elején*. Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Bizottság – Királyhágómelléki Református Egyházkerület – Nagyvárad; Római Katolikus Püspökség, Nagyvárad; Kocsis János Balázs 2009: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930–1985*. Gondolat, Budapest; Fátay Tamás 2011: *Győr: városépítés és városrendezés 1945 és 1986 között*. Galgóczi Erzsébet Városi Könyvtár, Győr.

jól behatárolt egységekben képzelel a lakosság életét, olyan kis közösségekben, amelyek saját iskolával, bolttal, kiszolgáló egységekkel és zöldterületekkel rendelkeznek. Az 1948 tavaszán törvényhatósági bizottság elé kerülő városfejlesztési program azonban már eleve megkésett volt. A közszféra szabályozási és beavatkozási lehetőségeinek bővítésén, valamint az ingatlanok magántulajdonának fennmaradásán alapuló dokumentum ugyanis nagyon távol állt az időközben megváltozott gazdasági és politikai helyzetből.

A tervgazdaság idején még az új főváros területének, valamint a kerületek számának és kiterjedésének meghatározása is a pártideológia alá volt rendelve. Fő rendezőelvnek az bizonyult, hogy minden leendő kerületben a munkásosztály legyen többségben. A várostervezők munkája ellehetetlenült a korszakban, nem tudtak a tervezés elvi előkészítésével és irányításával foglalkozni, nem volt lehetőségük a város fejlesztésével kapcsolatos gazdasági tervezés befolyásolására, sem a szakterületek fejlesztési terveinek városrendezési szempontokkal való egyeztetésére. A tervezők munkájának folyton igazodnia kellett a politikai döntéshozók aktuális elvárásaihoz. Jószerivel havonta változtak az elvárások: a tervezésben egyszer a mozgósító jellegnek kellett dominálnia, a felvonulások terét és a metró építését kellett megtervezniük, másszor a lakásállomány minél gyorsabb és olcsóbb bővítésén kellett dolgozniuk. 1955-re az általános rendezési terv (ÁRT) „levetkőzte» a tervgazdaság ciklusaihoz igazodó fejlesztési terv jellegét”, keretként szolgálhatott a végrehajtandó

beruházások megfelelő elhelyezéséhez, és a közlekedési javaslatok is racionalizálódtak (165). Az ÁRT jóváhagyását a hosszú távú fejlesztési terv elkészítése utánra halasztották. A történelem viharai azonban elsodorták a hosszú távú fejlesztési terv kidolgozását, ahogy az ÁRT jóváhagyását is.

A forradalom után ismét új alapra helyeződött a politikai, a gazdasági és a várostervezői gondolkodás. Az új hatalom igyekezett konszolidálni a belpolitikai helyzetet és elejét venni a lakosság elégedetlenségének, ennek jegyében a kedvezőtlen lakáshelyzet javítását tűzte ki elsődleges célul. Kimondták, hogy 1960-ig ki kell dolgozni a főváros „15 éves távlati tervét” (185). Az események felgyorsultak, és 1960 januárjában már kormányhatározat írta elő 15 év alatt országosan 1 millió új lakás építését. Ezen belül a budapesti lakások arányát nem határozták meg, de elképzeléseikben egy, a nyugati nagyvárosokkal is versenyképes metropolisz képe lebegett, ahol a lakások építésével lépést tart a közlekedés, az ellátó hálózat és az infrastruktúra fejlesztése. Mindez már nem volt tervezhető és kivitelezhető az általános fejlesztési irányvonalak meghatározása nélkül, így az ÁRT szükségességéről szóló első hivatalos állásfoglalás után mintegy három évtizeddel az MSZMP Politikai Bizottsága, majd a kormány is elfogadta az előterjesztést. A sors fintora, hogy a tervet végül csak szűk – döntéshozói – körben ismertették, és bár felhasználták az építési övezetek tervezésénél, a fejlesztési tervek azonban nem gyakorolhatott hatást. Nem is beszélve arról, hogy a megfogalmazott sarkalatos alapelvek egyike sem valósult

meg. A városhatáron belüli üres telkek beépítése, a belső városrészek megújítása, a határok minél csekélyebb mértékű kiterjesztése csak terv maradt.

A könyv egyik alapvető és érdekes hozadéka, hogy nyilvánvalóvá teszi: a történelmi fordulópontok, a változó politikai, gazdasági és társadalmi helyzetek közepette a város általános fejlesztési irányelveit kidolgozó tervezői gárda összetétele szinte változatlan maradt, a fontosabb pozíciókban személyi folytonosság mutatható ki. A szerző nem titkolt célja, hogy a források által bemutassa: a tervezők elképzelései hogyan viszonyultak a realitásokhoz. A hatalmon lévők és a tervezők játszmáinak nyomon követése ma is tanulságos. A kivitelezés során az elképzelések a könnyebb ellenállás felé mozdultak. Az ÁRT nem lett hatékony szabályozó eszköz, és a végrehajtandó beruházások elhelyezésekor sem vették figyelembe. A fejlesztés vezetői csak kiválogatták belőle, ami nekik tetszett. Ez pedig kifejezetten problematikus egy olyan terv esetében, amely egységes, pontosan egymáshoz szabott arányokkal kidolgozott, és nem valószínűsíthető meg szelektíven. A fejlesztések a városszerkezet, a központrendszer, a főbb közlekedés- és közműhálózati elemek vonatkozásában mindezek ellenére is az általános rendezési tervben kijelölt nyomvonalon haladtak. A város jövőbeli elképzelt formáját rögzítő általános terv kijelölte a „területeket a különböző funkciók, beépítésmódok, intézmények számára”, de nem tartalmazott alternatív megoldásokat „a szükségletek, igények, technológiák és lehetőségek változása esetére. A sokszor távoli jövőre vonat-

kozó „helybiztosító” előírások így nem lehettek erőteljes eszközök a jelenben ténylegesen felmerült igényekhez és erőviszonyokhoz kapcsolódó beruházási törekvésekkel szemben” (212).

A kötet használatát a kitűnő tagolás és jó szerkesztés mellett nagyban segíti a személy- és helynévmutató, valamint a rövidítésjegyzék. Rendkívül értékes továbbá a forrás- és irodalomjegyzék, hiszen kiindulási pontként szolgál a téma iránt érdeklődőknek. Némileg levon a kötet értékéből ugyanakkor, hogy a közölt térképek helyenként rossz minőségűek, illetve túlságosan kicsik. Ilyen például a Budapest övezeti beosztását (66–67) vagy a föld alatti gyorsvasúti vonalhalózatot bemutató térkép (68). Nyilván ennek oka az anyagi és technikai lehetőségekben, illetve esetleg a jogi korlátokban kereshető. (Meggfontolandó lett volna egy CD-melléklet segítségével kiküszöbölni a problémát.) Az azonban nehezen vitatható, hogy egy városfejlesztési és városrendezési tervet ismertető könyvvel szemben elvárható, hogy kiszolgálja az olvasó elmélyülés iránti igényeit megfelelő minőségű terv- és térképanyag közrebocsátásával. Ugyancsak kritikai megjegyzéssel kell élnem egy kép esetében. A 31. oldalon szereplő, a Párizs központjának átépítését ábrázoló terv illusztrációjaként közölt Le Corbusier-kép nem túl szerencsés választás, hiszen kevésbé jeleníti meg a tervezői koncepciót. Itt is meg kell azonban jegyezni, hogy a választás háttérében szerzői jogi és egyéb megfontolások is állhatnak. Mind ezen apró formai észrevételek azonban mit sem vonnak le a kötet tartalmi értékéből.

Azon túl, hogy a várostörténeti irodalmon belül a kötet alapvetően új témáról szól, és mindezt érdekesen, izgalmasan teszi, nem lehet eléggé méltatni a munka tudományos megalapozottságát, az óriási mennyiségű forrás fölényes ismeretét és használatát, valamint a kitűnő ízléssel válogatott idézeteket. A szerző számtalan korabeli tanulmányt, tudományos dokumentációt, hivatali szervek által készített iratot és jegyzőkönyvet, valamint fellelhető visszaemlékezést, hagyatékot és interjút dolgozott fel. A gazdag és színes forrásbázisra épülő munka széles körű érdeklődésre tarthat számot, és ennek lehetőségét tagoltsága és

olvasmányossága is biztosítja. A kötet rendkívül gondolatébresztő, a közvetlen téma bemutatásán túl képet ad a korábbi rendszerek működési, döntéshozatali mechanizmusairól, közelebb visz – nemcsak a várostervezői, hanem – a politikai, gazdasági és társadalmi változások megértéséhez is, ugyanakkor továbbgondolásra is készítet. Felvetődik az emberben a kérdés, hogy a magyar valósághoz képest milyen lehetett a tervezők és a döntéshozók viszonya a várostervezés kapcsán más országokban – ez azonban már egy másik monográfia témája lehetne.

Németh Szandra

SZERZŐINK

Bódy Zsombor (1970) történész, szociológus
(Pázmány Péter Tudományegyetem BTK Szociológiai Intézet)
body.zsombor@btk.ppke.hu

Csunderlik Péter (1985) történész
(Mathias Corvinus Collegium)
csunderlikpeter@gmail.com

Kerékgyártó Béla (1949) eszmetörténész, filozófus
(BME Filozófia és Tudománytörténet Tanszék)
kerekgyartob@filozofia.bme.hu

Kunt Gergely (1981) történész
(Miskolci Egyetem)
kunt.gergely@gmail.com

Lévai Csaba (1964) történész
(Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Egyetemes Történeti Tanszék)
levai.csaba@arts.unideb.hu

Nagy Ágnes (1976) történész, levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
nagyagnes@bparchiv.hu

Németh Szandra (1988) történész-muzeológus
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)
nemeth.szandra@mkvm.hu

Sipos András (1964) történész, levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
siposa@bparchiv.hu

Szívós Erika (1968) történész
(ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
szivos.erika@btk.elte.hu

Ungváry Krisztián (1969) történész
(Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet
és Oral History Archívum)
kungvary@gmail.com

Urbán Csilla (1987) PhD-hallgató
(ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola,
1945 utáni magyar irodalom doktori program)
csillaurban@gmail.com

Valló Judit (1976) szociológus, levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
vallojudit@yahoo.com

CONTENTS

BUDAPEST HOMES AND LIVING IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Zsombor Bódy	Homes in the Focus of Research in Modern Urban History	5
Béla Kerékgyártó	Modern Homes – Modern Living. The Transformation of Normative Models in Residential Architecture in Hungary and Abroad between 1890 and 1940	17
András Sipos	Who's the Master of the House? Conflicts of the Tenancy Law in Budapest from the 1860s to the 1930s	44
Ágnes Nagy	The Optimal Spatial Distribution of the Population. Perceptions of the Distribution of Living Space in Hungarian Society in the First Half of the Twentieth Century	69
Erika Szívós	Tales of Dobócia: Popular Images of the Inner 7 th District of Budapest in the Interwar Period	94
Gergely Kunt	“We're Moving Then. To a Three-room Flat.” A Family's Strategies of Home Acquisition in a Pest Apartment Building from the Second World War to the 1956 Revolution	117

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Judit Valló	“To Live in Peace Somewhere, where All My Stuff [...] is in One Good Place Together.” A Housing Career in 1930s Budapest in an Architect's Reminiscences	139
-------------	--	-----

Krisztián Ungváry	“Bloodlands”. The Trials and Tribulations of András Kovács between 1939 and 1951	167
-------------------	--	-----

BOOKS

Commanding Respect Even in Its Fall Ujváry Gábor (szerk.): A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.	- Péter Csunderlik	186
Coded Writing Szőnyei Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956–1990. I–II.	- Csilla Urbán	195
Glant Tibor: Amerika, a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. század magyar utazási irodalmában.	- Csaba Lévai	201
Sipos András: A jövő Budapestje, 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek.	- Szandra Németh	208
Authors		213
Contents		215
Abstracts		217

ABSTRACTS

Zsombor Bódy: Homes in the Focus of Research in Modern Urban History

The study surveys publications on the twentieth-century history of residential architecture and policy primarily in German-language publications. The subject of homes is a complex research area, which encompasses various disciplines including the economic history of residential development and the real estate market, the social history of patterns of unequal residential circumstances specific to social strata, cultural historical approaches to the history of homes and home-making, residential development as a social issue in political discourse, and modes of residential practice in the study of everyday life. The diversity of possible analytical approaches make the history of homes a challenging, but fascinating research area. The present survey provides a summary of recent scholarship in this field.

Béla Kerékgyártó: Modern Homes – Modern Living. The Transformation of Normative Models in Residential Architecture in Hungary and Abroad between 1890 and 1940

The study examines the evolution of normative models of modern housing in Hungary and abroad from the perspective of the history of ideas and the history of architecture from the 1890s until the outbreak of the Second World War. It begins with a brief discussion of the social and cultural criteria of modern homes, with special attention to the English influence on Central Europe and Hermann Muthesius and Adolf Loos as its major transmitters. This is followed by a detailed account of the flourishing of the movement and modernist architecture in the 1920s, which also brought questions of residential architecture into the limelight. The discussion includes an introduction to the groundbreaking and influential thought of Le Corbusier, as well as the 1927 program of the Stuttgart Weissenhofsiedlung and the concept and reception of its completed buildings. At the core of these initiatives was the idea of creating rationally organised small flats, built of modern materials and structure, and equipped with modern infrastructure, household appliances and machines. There was an increasing demand for creating standards, patents and industrial-scale production. The second half of the study is devoted to the Hungarian architectural scene in this period. The development of modern architecture and homes is analysed in articles published

in the influential *Tér és Forma* journal, especially the writing and architectural work of the editor Virgil Bierbauer, as well as two other eminent architects and writers of architecture, Farkas Molnár and Lajos Kozma.

Gergely Kunt: “We’re Moving Then. To a Three-room Flat.” A Family’s Strategies of Home Acquisition in a Pest Apartment Building from the Second World War to the 1956 Revolution

The study is an analysis of the diaries of the Roman Catholic teenage sisters Margit and Judit Molnár (fictitious names), to describe a family’s strategies to move from a one-bedroom flat into a two-bedroom one in a Budapest apartment building. Their home acquisition strategies were fundamentally influenced by their perceptions about the society they lived in. One of the primary motifs was the family’s profound anti-Semitism, which rested on the dichotomy of ‘poor Christian Hungarians’ versus ‘rich foreign (i.e. non-Hungarian) Jews’. For them, the Jewish neighbours personified Jewry, and they projected their experience of them onto the entire Jewish population. In 1943 and 1944 they came to assume that the Jewish neighbours’ flat can be obtained through their own connections within the building prior to the flat’s official seizure by authorities. Their strategy based on personal persuasion remained unsuccessful because the neighbours refused to relinquish their right to live in their home until the summer of 1944 when they were forced to move into a segregated Jewish building (one of the so-called Yellow Star Buildings) by the authorities. Finally, the Molnár family was able to swap with a Roman Catholic neighbour and move into a two-bed room flat after the war. Following the nationalisation of real estate, they tried to hold on to this larger flat using the same strategies they previously observed in their Jewish neighbours with malice: they justified their right for the flat by increasing the number of residents registered at the same address.

Ágnes Nagy: The Optimal Spatial Distribution of the Population. Perceptions of the Distribution of Living Space in Hungarian Society in the First Half of the Twentieth Century

In relation to rent-controlled housing policies, the study examines the continuity and changes in the discourse, ways of thinking, and organisation of linguistic forms concerning the spatial distribution of living spaces in Hungarian society between the First World War and the end of the Second World War. According to the basic premise of the study, the changing discourse reflects the process of mental transformation in society, which, in this period, primarily

concerns the transformation of Hungary's social and political environment. To describe these processes, the study briefly summarises the effects of the government's housing regulations on social norms of housing during the First World War and the rationale behind the housing standards between the two world wars. These shed light on the evolution of the normative perception, which converged in the experience of 'narrowing' and 'contracting'. This experience was expressed in spatial metaphors dominating the discourse, which at the same time fundamentally perceived housing conditions in terms of a Jewish-Christian dichotomy.

The second part of the study gives an analysis of the linguistic forms in this discourse during the Second World War, when the return of state-controlled housing policy brought about a proliferation of new images and the ultimate transformation of the perceptions of spatial distribution. The changes in perceptive schema and linguistic forms point to a new pattern: the idea of 'propriety' was replaced by 'entitlement' as the main determinant of the relationship between the size of dwelling and social status. Furthermore, social status was replaced by a Jewish-Christian dichotomy and the concept of 'social value', which meant that entitlement was beginning to be perceived according to increasingly merit-based principles.

András Sipos: Who's the Master of the House? Conflicts of the Tenancy Law in Budapest from the 1860s to the 1930s

From the second half of the nineteenth century onwards, apartment buildings as business investment, as well as the concept of rented apartment as a housing option and living space, became increasingly common, which was one of the key elements of modern urban lifestyle. At the same time, housing also became one of the major areas of social conflict. In cities, the detailed regulation of tenancy, which defined the rights of and power structure between landlords, lessors and tenants was largely laid out in municipal ordinances. In Budapest, tenancy law underwent comprehensive revision first in 1882–85, then in 1909 and 1936. The latter two revisions were undertaken in a period when urban housing was beginning to be perceived as a social problem in politics, public discourse (a matter of heated disputes even), which were soon buried under nearly impenetrable layers of agendas and interpretation. The study examines the concepts and ways of argumentation which emerge in the legislative process. This methodology allows the long term examination of various research questions, such as how the inherently commercial relationship between landlords and tenants became a matter of public policy, what changes the interpretive framework underwent in the period, and what legal means were considered acceptable within this framework.

Erika Szívós: Tales of Dobócia: Popular Images of the Inner 7th District of Budapest in the Interwar Period

The author discusses popular images of Belső-Erzsébetváros, the Inner 7th District of Budapest, between the two world wars, attempting to determine the prestige and reputation of the neighbourhood in the interwar public mind. The neighbourhood – which is often termed “the Old Jewish Quarter” of Budapest today – used to be nicknamed Dobócia after its characteristic street Dob utca (“Drum Street”). Dob utca has been *the* stereotypical residence of Jewish characters in several classic Jewish jokes, part and parcel of Budapest urban folklore up to this very day; that fact in itself indicates something important about the social and ethno-religious character of the neighbourhood, at least in the historical sense.

The main question of the article is how the Inner 7th District related to other districts of Budapest in terms of its reputation, compared especially to those areas which were also noted for their Jewish residents in the 1920s and 1930s; how the position of “Dobócia” was perceived in the intra-Budapest social hierarchy in the interwar period, and how it was represented in Jewish urban folklore. First the author summarizes the results of recent scholarship in urban and social history (including her own research), aiming to characterize the Inner 7th District by its social composition, professional and economic profile and denominational mixture. She also comments on the neighbourhood’s physical condition and residential architecture, relative to the prestige of the area on the real estate market. Relying on the context provided by urban history, the author then presents various images of the Inner 7th District through three different types of narrative sources, namely interwar fiction, short stories and anecdotes written in the late 20th and early 21st centuries which portray interwar Jewish neighbourhoods from a retrospective angle, and a memoir published in the 2000s by a one-time resident. The author argues that the use of such subjective sources combines ideally with classic methods of urban history when recovering the past image of a historic neighbourhood.

Krisztián Ungváry: “Bloodlands”

The Trials and Tribulations of András Kovács between 1939 and 1951

In general, autobiographies are peculiar constructs which, expressly or tacitly, are created with an assumed customer in mind. Biographical materials prepared for the communist state security speak as much about the party’s expectations as the actual living conditions of their subjects. This study looks at historical events which decided the fate of millions in this period through the lens of the story of one individual. The protagonist, András Kovács, was born a Hungarian Jew in the Lower Carpathian region, which doubly destined him to a minority existence. From 1939 onwards, his Jewish origin forced him into hiding and Kovács remained unable to escape his fate

even though he assumed new identities repeatedly. Even though he tried his level best to integrate into the communist regime, his vicissitudes and the series of new identities he was forced to assume continued after 1945. Kovács' story is far from unique in this period. The primary source for this study is the recruitment dossier of the state security, which contains documents of special value as a historical source. Since these documents reveal as much about their creators as their subjects, individual source criticism for each separate case is of crucial importance.

American historian Timothy Snyder's *Bloodlands*, an influential, albeit academically often criticised, book on Eastern European history describes the region in the light of the destruction by totalitarian dictatorships. This present study may also serve as a contribution to the debate that this controversial book elicited in scholarly circles.

Judit Valló: "To Live in Peace Somewhere, where All My Stuff [...] is in One Good Place Together."

A Housing Career in 1930s Budapest in an Architect's Reminiscences

The study surveys the housing career of Budapest architect Károly Hegedős between 1933 and 1939, based on his diaries and reminiscences richly illustrated with floorplans and drawings of interiors and furniture. Hegedős started his life in the capital living hand to mouth from one grant to another in a room for weekly rent. The first part of the study focuses on the two sides of the coin: families making ends meet by marketing part of their property for tenants on one hand, and tenants renting rooms due to a lack of regular and sufficient income on the other. The second part of the study follows the architect's housing career to the next phase, when he was able to rent a studio for himself. His reminiscences contain ample description and criticism of his immediate environment in an apartment block in Újlipótváros (Budapest's thirteenth district). This is followed by an account of the period following his years of studio accommodation, when Károly Hegedős married, developed a steady professional career, and thus was able to move into a modern two-bedroom flat with his wife Erzsébet Stoffa. This section provides an analysis of the interpretations of gender and spousal roles in the growing Hegedős family, as well as the difficulties arising from the modern double-income family model in this period. Hegedős' diary is used to compare the costs of living in rented rooms, studios or multi-bedroom accommodation with contemporary earnings. The housing career described in the text begins in rented rooms for a young man with irregular income, through a studio flat for the single educated male, to the rented two-bedroom flat for the family man. Based on the diary, the study also examines these life models and the ways they were associated with certain types of accommodation.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

- Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)
 Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.
 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)
 IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.
 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)
 551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lányszóban belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközüvé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

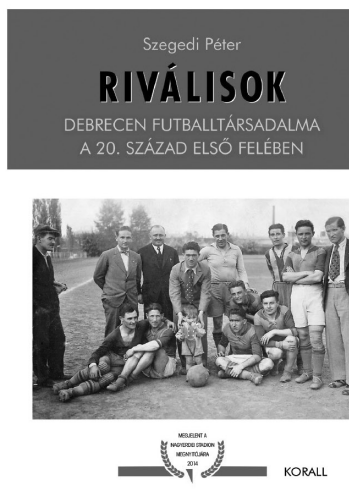
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

LEVELEZÉS

MÉG MINDIG
AZ IMPAKTFAKTOROKRÓL

BÍRÁLAT

**PROSTITUÁLT TESTEK, ÁLLAMSZOCIALISTA SZEX,
EGYKORI ZSIDÓK ÉS A BŰNBAKOK**
MÉSZÁROS ZSOLT – BOKOR ZSUZSA: TESTTÖRTÉNETEK
BEZSENYI TAMÁS – MURAI ANDRÁS ÉS TÓTH ESZTER ZSÓFIA:
 SZEX ÉS SZOCIALIZMUS

VADAS ANDRÁS – JEAN-CLAUDE SCHMITT:
 A ZSIDÓ HERMANN MEGTÉRÉSE

ERŐS FERENC – BŰNBAKOK MINDEN IDŐBEN

PROBLÉMA

NEUMER KATALIN
 MAGYAR FILOZÓFIA,
 OSZTRÁK FILOZÓFIA,
 FILOZÓFIA II.

SZEMLE

**SZENTEK, FILOZÓFUSOK, NYELVŰJÍTÓK,
 NACIONALISTA ZENÉSZEK ÉS TÁRSAIK**
 HALMÁGYI MIKLÓS, LUDASSY MÁRIA, KISS CSABA,
 ZOMBORY MÁTÉ, SZOLNOKI ANNA,
 ONDER CSABA, BOKODY PÉTER
 ÉS - CSUKA BOTOND KÖNYVKRITIKÁI

MI A PÁLYA?

THOMAS LAQUEUR
 ÁTKOZOTT OSTOBASÁG

BIBLIOGRÁFIA

M E G J E L E N I K

2014. ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
 - 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
 - 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
 - 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
 - 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
 - 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
 - 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
 - 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
 - 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
 - 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
 - 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
 - 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
 - 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
 - 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
 - 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
 - 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
 - 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51. *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54. *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

ISSN 1586-2410

9 771586 241002